Българско е-Списание за Археология, SUPPLEMENTUM 6

ФИЛОВИ ЧЕТЕНИЯ

ДОКТОРАНТСКИ КОНФЕРЕНЦИИ

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА

ПЕТЯ ГЕОРГИЕВА
(главен редактор и съставител)
МАРИЯ ГЮРОВА
ГЕРГАНА КАБАКЧИЕВА
ИВАН ВЪЛЧЕВ

СОФИЯ 2018

Електронното списание и портал
на Асоциацията на Българските Археолози
http://be-ja.org http://fubular.org
E-journal and web-site
of the Association of the Bulgarian Archaeologists

© Издател:
Асоциация на българските археолози
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Национален археологически институт с музей – БАН

Главен редактор: Петя Георгиева
Езиков редактор: Милета Милчева
Дизайн и предпечат: Георги Иванов

На корицата:
Антропоморфен съд от селище от ранния енеолит при с. Градешница (рисунка Веселин Данов)

Всички права запазени

© Publisher:
Association of Bulgarian Archaeologists
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
National Institute of Archeology with Museum – BAS

Editor-in-chief: Petya Georgieva
Language Editor: Mileta Milchewa
Design and page layout: Georgi Ivanov

On the cover:
On the cover: An Anthropomorphic vessel from the Early Eneolithic Settlement by Gradeshnitsa (drawing by Veselin Danov)

All rights reserved

ПОРЕДИЦА BE-CA SUPLEMENTA
BE-JA SUPPLEMENTS *SERIES*
ISSN 2603-3216

ISBN 978-619-90156-5-0

FREELY AVAILABLE ONLINE ON
http://be-ja.org/index.php/Be-JA_Supplements/index

Българско е-Списание за Археология

SUPPLEMENTUM 6

ФИЛОВИ ЧЕТЕНИЯ
ПРОУЧВАНЕ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО

Доклади от докторантска конференция 16-17 декември 2015 г., София

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА

ПЕТЯ ГЕОРГИЕВА
(главен редактор и съставител)
МАРИЯ ГЮРОВА
ГЕРГАНА КАБАКЧИЕВА
ИВАН ВЪЛЧЕВ

Асоциацията на българските археолози

Софийски университет „Св. Климент Охридски"

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
1892 - 1921 - 1948

СОФИЯ 2018

Bulgarian e-Journal of Archaeology

SUPPLEMENTUM 6

FILOV READINGS
CULTURAL-HISTORICAL HERITAGE RESEARCH

Proceedings of the postgraduate conference
Sofia, 16-17 of December 2015

EDITED BY

PETYA GEORGIEVA

(Compilation and Editor-in-chief)

MARIA GUROVA

GERGANA KABAKCHIEVA

IVAN VALCHEV

Association of Bulgarian Archaeologists

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Bulgarian Academy of Sciences
National Institute of Archaeology with Museum

1892 - 1921 - 1948

SOFIA 2018

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

НИКОЛИНА НИКОЛОВА 1
Кръговите ровове: изключение или обичайно явление за ранния неолит в Тракия?
NIKOLINA NIKOLOVA
Circular ditched enclosures: an exception or a common feature for the Early Neolithic in Thrace?

ВЕСЕЛИН ДАНОВ 21
Керамиката от Градешница в контекста на ранноенеолитния етнокултурен комплекс Градешница-Слатино-Дикили Таш
VESELIN DANOV
The pottery from Gradeshnitsa in the context of the early eneolithic etnocultural complex Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Tash

РУМЯНА ЙОРДАНОВА 33
Рядко срещани керамични съдове от Русенската селищна могила
RUMYANA YORDANOVA
Rare ceramic vessels from Rousse tell

РАДОСЛАВ РАЧЕВ 47
Символичните гробове от късния енеолит (по данни от некрополите от територията на България)
RADOSLAV RACHEV
Symbolic graves from the Late Eneolitic period (according to the data from the territory of Bulgaria)

ANTON ATANASOV 59
The enclosures in Chalcolithic tell Hotnitsa (results from the archaeological excavations during 2009-2015)
АНТОН АТАНАСОВ
Отбранителните съоръжения на селищната могила Хотница (резултати от археологическите проучвания през 2009-2015 г.)

ПЕТЪР МИНКОВ 73
Керамични антропоморфни фигури от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина. Състояние и проблеми на изследванията
PETAR MINKOV
Early Bronze Age clay anthropomorphic figurines from Upper Thrace Valley. State and problems of the research

ЗОЗАН ТАРХАН 91
Източно влияние по предмети на критската торевтика
ZOZAN TARHAN
Elements of Near Eastern Influence on objects of the Cretan toreutics

DANAILA GRUDEVA 103
Furniture with type A decoration from Thrace
ДАНАИЛА ГРУДЕВА
Мебели с декорация тип А от Тракия

СИЛВА СЪБКОВА 117
Реконструкция на античния ландшафт на крепостите от Долнодунавския лимес в отсечката между реките Искър и Янтра
SILVA SABKOVA
Reconstruction of the antique landscape of the strongholds of the Lower Danube limes in the section between the rivers Iskar and Yantra

НИКОЛА РУСЕВ 133
Некрополите на Одесос през Късната античност
NIKOLA RUSEV
The necropoleis of Odessos in the Late Antiquity

КАЛИНА СТОЯНОВА 145
Капаци с декорация от ранновизантийския период
KALINA STOYANOVA
Early byzantine lids with decoration

ГЕОРГИ СЕНГАЛЕВИЧ 157
Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите
GEORGI SENGALEVICH
Byzantine sgraffito ceramics with monograms of the Palaiologoi

НЕВЯН МИТЕВ 169
Снаряжението на войската на крал Владислав Варненчик
NEVYAN MITEV
The armor of the army of King Vladislav Varnenchik

Кръговите ровове: изключение или обичайно явление за ранния неолит в Тракия?

Николина Николова [a]

[a] *Докторант, Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. Цар Освободител 15, София 1504; nikolina_vr@yahoo.com*

Circular ditched enclosures: an exception or a common feature for the Early Neolithic in Thrace?

Nikolina Nikolova [a]

[a] *PhD Candidate, Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; nikolina_vr@yahoo.com*

ABSTRACT

This article presents the known so far Early Neolithic circular ditched enclosures found in Thrace. Four of the sites with circular ditches are situated in the Upper Thrace. Those are Yabalkovo, Nova Nadezhda, Kazlacha and Pilyov Kaynak. A complicated system of ditches is unearthed at the settlement of Aşağı Pınar, within the town of Kirklareli in Eastern Thrace. No such enclosures are discovered in the Aegean Thrace. Here, an attempt has been made to outline the basic characteristics of the ditches. Finally, the Thracian ditched enclosures are considered in the context of Northwest Anatolia and Northern Greece.

KEYWORDS

Circular ditched enclosures, ditches, Early Neolithic, Thrace

Въведение

Кръговите ровове, появяващи се като част от неолитните култури в почти цяла Европа, вълнуват изследователите на праисторията повече от век. Обозначени са с термините „*ditched enclosures*" и „*causewayed enclosures*" във Великобритания; „*enceintes fossés*" във Франция; „*Rondels*", „*Kreisgrabenanlagen*" или „*Grabenwerke*" в Централна Европа; „*recintos de fosos*" на Пиренейският полуостров и „*indelukke*" в северните райони на континента. Те представляват феномен или група феномени, между които са разпознати множество прилики и едновременно с това изпъква разнообразие от регионални и хронологически специфики[1].

Ограждащите ровове могат да се обособят в две основни групи. Някои от тях са изкопани около селища – могилни или открити, а други заграждат определени

1 Всички тези термини обозначават ограждения, съставени от ров или ровове, най-вече концентрични такива, понякога прекъснати от четири или повече „входове" и понякога в комбинация с различен брой валове и/или палисади (вж. напр. Parkinson, Duffy 2007, 101, Tab. 2).

пространства[2]. Както площта на ограденото пространство, така и размерите на самите ровове, предполагат значителни инвестиции на труд и време. Това означава въвличането на големи групи от хора и тяхната организация за сравнително дълги периоди от време. Следователно, подобни строителни дейности изискват определен социален ред. Наред с проблема за необходимия демографски потенциал, на преден план изпъкват и религиозните представи на обществата, които са ги създали.

Основните въпроси, които изучаването на рововете предизвикват, са свързани с техния произход и с механизма на тяхното разпространение. В научната литература са отделени много страници за тези и по-специализирани въпроси, но възможните функции на рововете се очертават като едни от най-дискусионните. Учените обикновено предполагат, че огражденията са създадени с практична цел, вероятно за защита. Други се обявяват в ползата на символична или ритуална интерпретация. Настоящата статия не се стреми към решаването на тези проблеми, но е необходимо за библиографска пълнота да бъдат посочени основните трудове, посветени на темата: Andersen 1997; Bailey 2000; Bradley 2004; Burgess et al. 1988; Darvill & Thomas 2001; Harding et al. 2006; Kaufmann 1997; Midgley et al. 1993; Milisauskas 2011; Parkinson, Duffy 2007; Pavlů 2004; Pavúk 1991; Petrasch 1990; Podborský, Kovárník 2006; Trnka 1991; Whittle et al. 2011; 2011a. Проведени са и няколко международни конференции, разискващи различни аспекти от изследването на огражденията в Европа[3].

Южните Балкани обаче се очертават като зона, оставаща встрани от проучванията. Ограждащите ровове, особено от най-ранните етапи на неолита, са сравнително нова проблематика за археологията в тази част на Европа поради ограничения им брой. През последните десетилетия количеството на известните ограждения се увеличи, главно благодарение на големите инфраструктурни проекти, предизвикали теренни издирвания, мащабни разкопки, геофизични и въздушни заснемания. Нарастването на броя им в Тракия е резултат именно на такива проекти. Досега те не са били предмет на целенасочено изучаване, което поражда нуждата от по-детайлното им разглеждане и анализ.

Основна цел на тази статия е представяне на нови данни за раннонеолитните[4] кръгови ровове от Тракия. Чрез извеждане и обобщаване на част от основните белези на рововете и позоваването на паралели е направен опит за поставянето им в контекста на съвременни явления от Северна Гърция и Северозападна Анатолия.

Кръговите ровове в Тракия

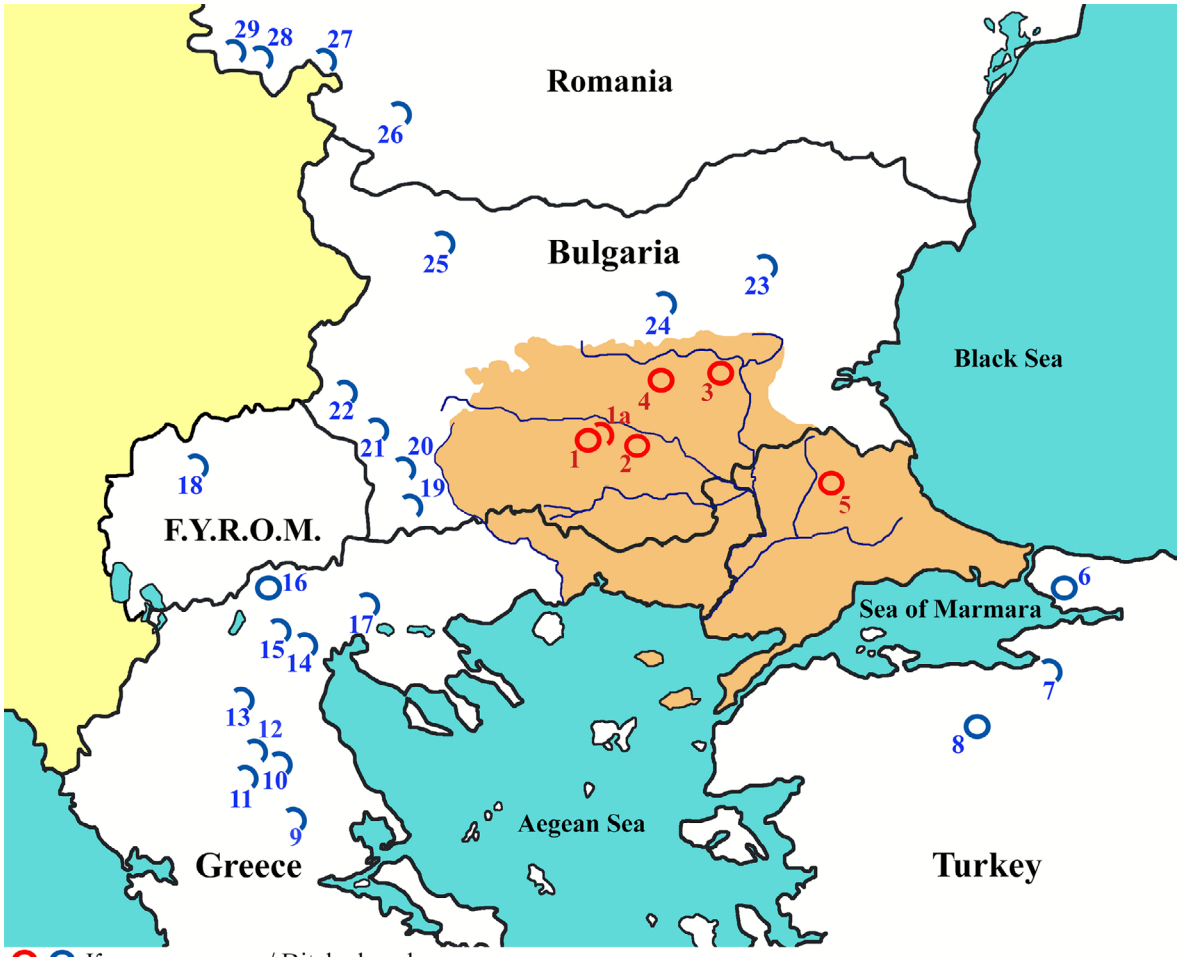
До този момент, ограденитe с ровове обекти, датирани с по-голяма или по-малка сигурност в РН в Тракия[5], са шест (обр. 1). Три от тях, в Горнотракийската низи-

2 Тук следва да се отбележи, че повечето ограждения от Централна и Западна Европа не ограждат селища или структури, които биха могли да се интерпретират по този начин.

3 "Neolithic enclosures in Atlantic Northwest Europe", Нюкасъл 1984 (Darvill, Thomas 2001); "Enclosures in Neolithic Europe", Лондон 1999 (Varndell, Topping 2002); "Recent prehistoric enclosures and funerary practices in Europe", Лисабон 2012 (Valera 2014); „Enclosing worlds. Comparative approaches to enclosure phenomena", Регенгос 2016 (http://enclosingworlds.blogspot.pt/, посетен последно на 21.11.2016).

4 В текста по-нататък е използвано съкращението РН вместо: ранен неолит и раннонеолитен (-тна; -тно; -тни).

5 Под историко-географската област Тракия, тук се разбира територията, обхващаща части от три съвременни държави – България, Гърция и Турция. В България това е Горнотракийската низина. В Гърция това е областта, разположена между течението на реките Места и Марица, а в Турция Тракия

Обр. 1. Карта на рововете от края на VII и първата половина на VI хил. пр. Хр. в Тракия и съседните райони: 1. Ябълково 1; 1а. Ябълково 2; 2. Нова Надежда; 3. Казлача; 4. Пильов Кайнак; 5. Ашаъ Пънар; 6. Пендик; 7. Илъпънар; 8. Актопраклък; 9. Ахилион; 10. Суфли; 11. Макрихори; 12. Сервия; 13. Криобриси в Краниди; 14. Агиос Николаос; 15. Палябеля Колиндру; 16. Неа Никомедия; 17. Лити I; 18. Яница; 19. Аспалос-Грами; 20. Говърлево; 21. Ковачево; 22. Илинденци; 23. Слатина; 24. Оходен; 25. Самоводене; 26. Кърча-„Виадукт"; 27. Скела Кладовей; 28. Люпкова; 29. Горня (автор Н. Николова)

Fig. 1. Map of the ditches from the end of VIIth and first half of VIth mill. cal BC in Thrace and the neighboring areas: 1. Yabalkovo 1; 1a. Yabalkovo 2; 2. Nova Nadezhda; 3. Kazlacha; 4. Pilyov Kaynak; 5. Aşağı Pınar; 6. Pendik; 7. Ilıpınar; 8. Aktopraklık; 9. Achilleion; 10. Souphli; 11. Makrihori; 12. Servia; 13. Kryobrise of Kranidia; 14. Aghios Nikolaos; 15. Paliampela Kolindrou; 16. Nea Nikomedeia; 17. Lete I; 18. Giannitsa; 19. Aspalos-Grammi; 20. Govrlevo; 21. Kovachevo; 22. Ilindentsi; 23. Slatina; 24.Ohoden; 25. Samovodene; 26. Circ̆ea-"Viaduct"; 27. Schela Clodovei; 28. Liubcova; 29. Gornea (author N. Nikolova)

на, са проучени чрез археологически разкопки – два от Ябълково[6] и един от Нова Надежда. Сондажно е проучването в м. Казлача, а при Пильов Кайнак ограждение е предположено след археомагнитни проспекции. Следователно, информационната

обхваща европейската част на държавата.

6 Само за Ябълково 1 има доказан кръгъл план.

им стойност е различна. В Източна Тракия е разкопана една ровова система от РН – Ашаъ Пънар до Къркларели, докато за Егейска Тракия все още няма данни за сравними ровове.

В българската литература не е възприета специализирана терминология, описваща кръговите ровове. Адаптирани са някои от чуждоезичните термини като *„рондел“* или *"Graben"*, но те са в употреба за по-късни периоди – от халколита насетне (напр. Лещаков и др. 2002, 31; Lichardus u. a. 2000, 21). В хода на изложението по-долу са използвани обозначенията *„кръгов ров“*, *„кръгов ограждащ ров“* или *„ограждение“*, приемани за най-коректни при описанието на този феномен. Под термините *„кръгов ров“* и *„кръгов ограждащ ров“* се разбира ров/ровове, ограждащи пространство с кръгла, неправилна кръгла или овална форма.

Горнотракийска низина

Ябълково, селище от открит тип, е разположено върху първата надзаливна тераса на Марица, на около 1,5 км от съвременното корито на реката (Лещаков и др. 2006, 136). По време на спасителните археологически проучвания са разкрити части от две отделни системи от ровове[7], които са обозначени тук като Ябълково 1 и 2[8].

Ябълково 1. Рововата система от сектор Югозапад се състои от 3 концентрични рова (обр. 2). Приблизителната площ, която заграждат е 2,5 ха, 3,10 ха и съответно – 3,76 ха. Разстоянието между външния и средния ров е 3-5 м, а между средния и вътрешния – 5-9 м. Средната дълбочина на рововете е между 2 и 4 м, като най-дълбок е междинния ров[9]. Вертикалното сечение на рововете е от V-образно с прави стени до U-образно, с по-полегати. Разнородно е оформлението на стените на вътрешния ров. По тях се наблюдават различни „отстъпи“, „платформи“ и „стъпала“. Дъната са сравнително равни, следващи естествената денивелация на терена.

Характерна особеност за рововете от Ябълково 1 са многократните им преустройства. В някои случаи, на поправка са подлежали само отделни части от рова, а в други – участъци със значителна дължина или почти цялата му площ (Petrova, Nikolova 2014, 218-219). Преправките са засвидетелствани по няколко начина – изцяло залягащи в предишните очертания на рова (разграничими единствено като разлика в характеристиките на запълнителя), частично съвпадащи и леко изместени встрани от стария ров или под формата на изцяло нови прокопани участъци. В последните два случая новите трасета са маркирани чрез „стени“ от стерилна глина с различна степен на запазеност и отделно оформени дъна. Най-ясно тези преправки са видими при вътрешния ров. Почти по цялата му проучена площ се наблюдават две до три успоредни трасета, пресичащи се на места.

В най-ранния му етап този ров се е състоял от отделни вкопавания с неправилна форма и е означен като „сегментиран ров“ (Katsarov 2014, 254-257). Оформя дъга с ориентация, идентична на останалите три рова. Документиран е южно от по-късните трасета на рова или частично пресечен от тях[10]. Стратиграфската му позиция го

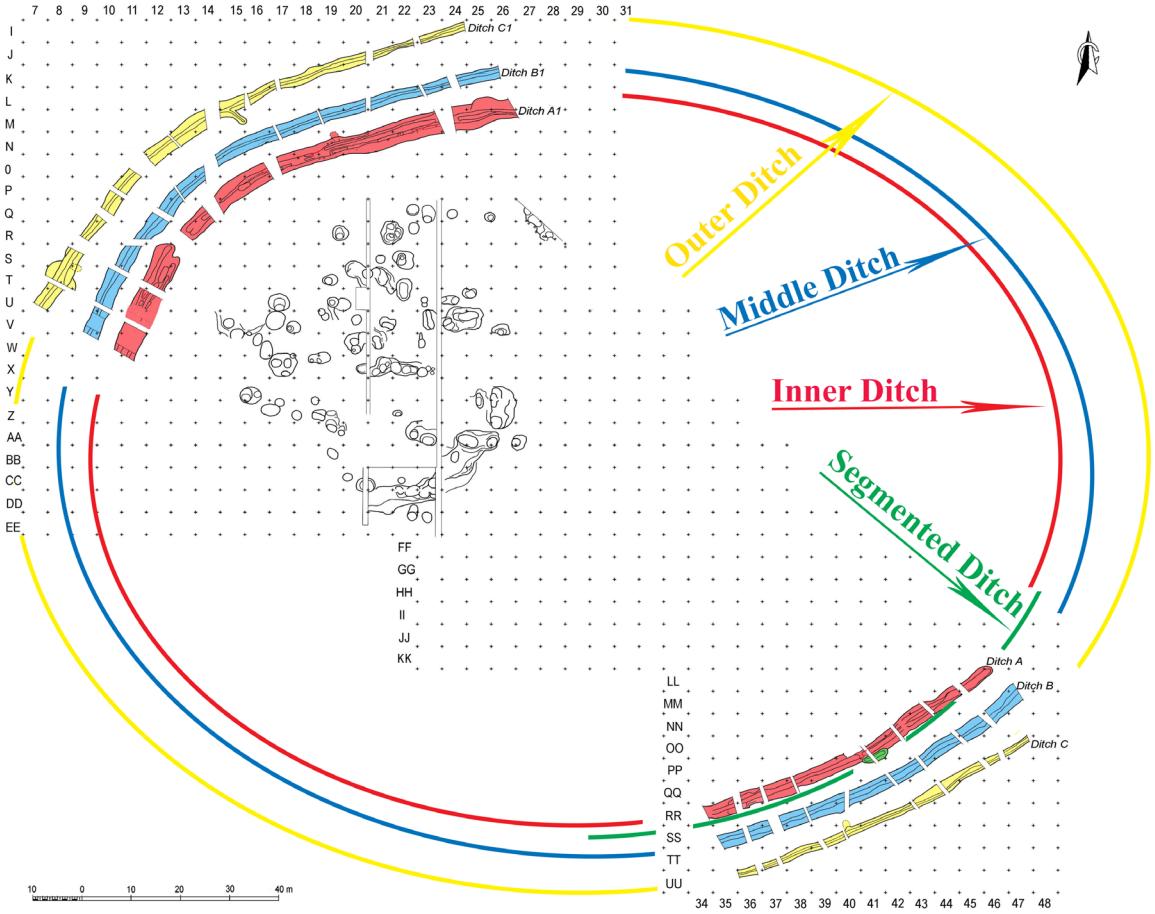
---

7 Спасителните археологически проучвания са проведени през периода 2000-2012 година, под ръководството на проф. д-р Красимир Лещаков. Обектът е проучен в рамките на три основни сектора, във връзка с различни инфраструктурни проекти: автомагистрала „Марица“ (Сектор Югозапад); четвъртокласен асфалтов път, свързващ Димитровград със с. Ябълково (Сектор Североизток); жп линията Пловдив-Свиленград (Сектор Север). За по-детайлна информация в: Roodenberg et al. 2014.

8 Номерацията на огражденията не отразява хронологическата им позиция едно спрямо друго.

9 За по-детайлно описание на параметрите на рововете вж. в: Petrova, Nikolova 2014, 217-220.

10 Сегментираният ров е документиран единствено в южната проучена дъга на рововата система.

Обр. 2. Ябълково 1. Общ план на системата от ровове в Сектор Югозапад (по Leshtakov 2014a, 204, Fig. 77, с допълнения)
Fig. 2. Yabalkovo 1. General plan of the ditched enclosure in Sector Southwest (after Leshtakov 2014a, 204, Fig. 77, with additions)

определя като най-ранната структура в рамките на вътрешния ров, а вероятно и за селището.

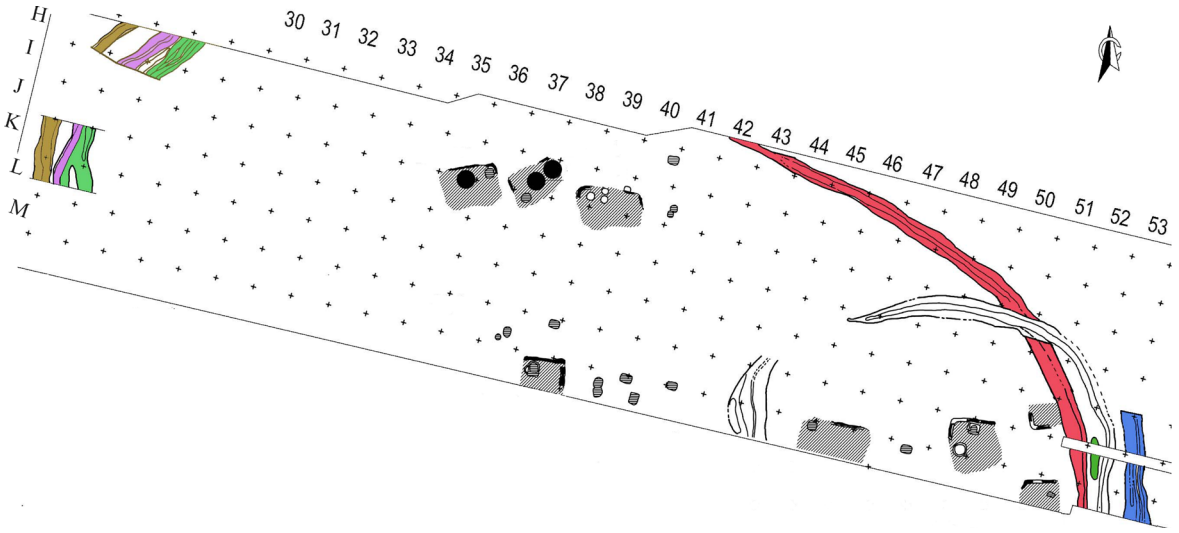
В северозападната и югоизточна част от окръжността на вътрешния ров са регистрирани две прекъсвания, „входове“ или „пътеки“. С известна доза несигурност може да се предположи, че „входовете“ са били четири, ориентирани приблизително по посоките на света[11]. Може също да се предположи, че тези входове са били общи за цялата система, а не само за вътрешния ров. Има данни, макар и оскъдни на този етап, за едновременността на трите рова в определена фаза от съществуването им[12].

След изоставяне на вътрешния ров върху част от трасето му са били изградени постройки, датирани също в РН (*Лещаков и др.* 2006, 137). Възможно е синхронното съществуване на постройките с междинния и/или с външния ров.

Ябълково 2. В сектор Север са напълно проучени само отделни сегменти от ро-

11 По аналогия, макар и времево по-късна, с огражденията тип „Rondels“, характерни за Ленгелската култура и Културата на линейно-лентестата керамика в Централна Европа.

12 Документирани са няколко случая, в които керамични фрагменти от един съд са открити в различните ровове. Възможно е доказателствата да се увеличат, но на този етап керамичния материал от разкопките все още не е напълно обработен.

Обр. 3. Ябълково 2. Общ план на проучените ровове от Сектор Север, с оцветени сегменти на РН ровове (по Leshtakov 2014a, 198-199, Fig. 71, с допълнения)
Fig. 3. Yabalkovo 2. General plan of the excavated ditches in Sector North, with colored segments of the Early Neolithic ditches (after Leshtakov 2014a, 198-199, Fig. 71, with additions)

вовете (Petrova, Nikolova 2014, 217; Petrova 2014). Документирани са най-малко три рова, в рамките на две срещуположни дъги – източна и западна (обр. 3). Трасетата им са приблизително успоредни едно на друго. Дълбочината на рововете варира значително, дори и в рамките на един ров, от 0,50-0,60 до 1,20-1,80 м (силно нарушени от по-късни структури), като по-дълбоки са стойностите за източната проучена дъга. Напречното сечение на рововете е V-образно, по-рядко U-образно, с прави стени и тесни дъна.

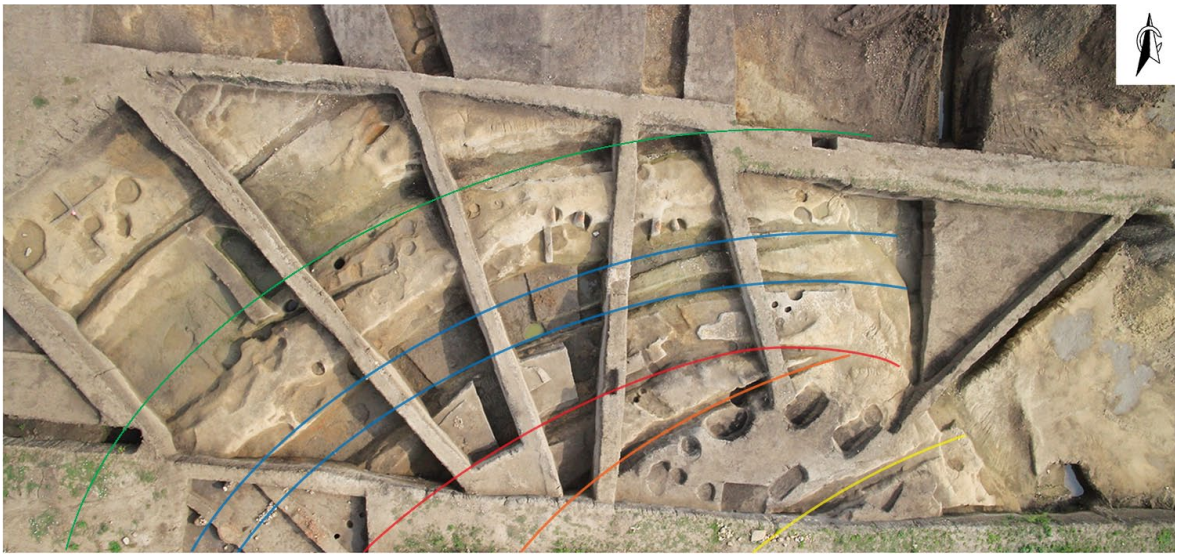
Засега не е възможно съотнасянето на рововете от източната към тези от западната дъга. Не е ясно дали става въпрос за ограждане на периферията на цялото възвишение или само за източната и западната му страни. Размерите на проучените сегменти и неразрешените на този етап проблеми, обуславят и невъзможността рововете от Ябълково 2 да бъдат причислени към кръговите такива.

Нова Надежда

Раннонеолитният обект при с. Нова Надежда е разположен върху висока заливна тераса на около 300 м от съвременния бряг на Марица. По време на спасителните археологически проучвания[13] са регистрирани 5 кръгови рова, функционирали последователно, а не едновременно (Бъчваров и др. 2014, 57-58). В източната проучена част на обекта се наблюдава прекъсване и на петте рова (обр. 4). Възможна е реконструкция, при която рововете са били отворени на изток към малка рекичка (дере) и не са затваряли пълна окръжност. От извършената геофизика личи наличието им в южна посока, т.е. ако е имало прекъсване в ограждането, то е било ограничено единствено в този източен участък.

Външният ров има диаметър 97 м, а приблизителната площ, която огражда е

13 Спасителните разкопки са проведени през 2013-2014 година, под ръководството на доц. д-р Крум Бъчваров, във връзка с обновяването на същата жп линия, засягаща и обекта при с. Ябълково. Резултатите от проучванията все още не са публикувани и тук се използват данни от подготвящата се публикация (Bacvarov et al., *in prep*).

Обр. 4. Нова Надежда. Въздушна снимка на проучения сектор с рововете (по Bacvarov et al. in prep, с допълнения)
Fig. 4. Nova Nadezhda. Aerial photo of the excavated area with ditches (after Bacvarov et al. in prep, with additions)

малко повече от 7 дка (Бъчваров и др. 2014, 58). Следващите три рова в южна посока, са отдалечени на разстояние от 3,50 м, 6,50 м и съответно 8 м. Във всички проучени части рововете са с V до U-образна профилация, стръмни стени и равни дъна (Бъчваров и др. 2014, 58). Средната им дълбочина е между 1,20-1,50 и 2-2,60 м, като най-големи са стойностите за двата северни рова.

При проучването на съседният на външния ров, в дълбочина са регистрирани две отделни трасета – северно и южно, разделени от стерилна преграда. Представляват преправки на един и същи ров, с неясна засега стратиграфска позиция едно спрямо друго. Най-късно стратиграфски е т. нар. „трасе с деструкции“ (Bacvarov et al. 2016). То нарушава частично южното трасе и заляга почти изцяло в горната част на северното. „Трасето с деструкции“ е маркирано от изключително компактна купчина силно опожарени развалини на постройки. Най-вероятно се касае за еднократно, умишлено запълване на рова с въпросните деструкции.

Стратиграфски ясно е документирана позицията между южното трасе на описания по-горе ров и следващите два в южна посока. Стената на всеки следващ южен ров е нарушена от този, разположен непосредствено на север. Това, както и по-малките диаметри на по-южните ровове, подсказва за хронологически най-ранното функциониране на вътрешния ров и следователно по-късен етап за всеки следващ в северна посока.

В пространството между външния ров и този, разположен непосредствено до него, са проучени две успоредни редици от вкопавания, които могат да се интерпретират като останки от дървена стена. Логично изглежда хронологическото съгласуване на стената с външния ров.

Междинните три рова са „запечатани“ от опожарените деструкции на РН постройка (Бъчваров и др. 2014, 58, обр. 2). Това поставя съществуването им в по-ранен етап от живота на селището. Животът на постройката пък вероятно може да се свърже с функционирането на външния ров. Възможно обяснение е разширяване на

обитаемата площ в северна посока и прокопаването на нов ров с по-голям диаметър. Доказателство в тази насока могат да бъдат и деструкциите от опожарени постройки, съставляващи запълнителя на „трасето с деструкции".

Казлача

Обектът в местността Казлача е разположен на десния бряг на Тунджа, между селата Чокоба и Хаджидимитрово. По време на мащабно геофизично заснемане през 2011 и 2014 г., са регистрирани пет концентрични аномалии и сегменти от други кръгове (Петрова, Зидаров 2012; Зидаров и др. 2015). В края на 2015 г. са проведени ограничени по площ сондажни разкопки (Петрова и др. 2016). Проучени са сегменти от два рова и част от друга структура. Първият ров (Е1) има трапецовидно напречно сечение, с прави стени и заоблено дъно. Дълбочината му е 2,80 м. Вторият ров (Е2) е със същата профилация, но по източната му стена има оформен отстъп, а западната е конкавна. В дълбочина достига 2 м. В запълнителите и на двата рова са открити керамични фрагменти, характерни за периода Караново I (Петрова и др. 2016, 77, Обр. 3). Третото вкопаване (Е3) е проучено на малка площ, което не позволява определянето му като друг ров или яма (Петрова и др. 2016, 77).

Без да се прибързва с интерпретациите, от публикуваната магнитна карта, може да бъде предположена принадлежността на разкритите ровове към конкретните аномалии. Първият ров изглежда да е част от окръжност В, с диаметър около 60 м, а втория – от окръжност Е, с диаметър около 130 м (Петрова и др. 2016, 76, Обр. 1 и 2). В ограденото от окръжност Е (или втория ров?) пространство се наблюдават правоъгълни аномалии, наподобяващи опожарени постройки.

Пильов Кайнак

Кръгови ровове, регистрирани чрез геомагнетна методика[14], са тези в местността Пильов кайнак, землището на с. Сърнево, общ. Раднево. Многослойното селище е разположено на първата надзаливна тераса на десния бряг на р. Азмака (Бъчваров и др. 2015). Предложена е датировка в РН на база диагностични материали, събрани от повърхността.

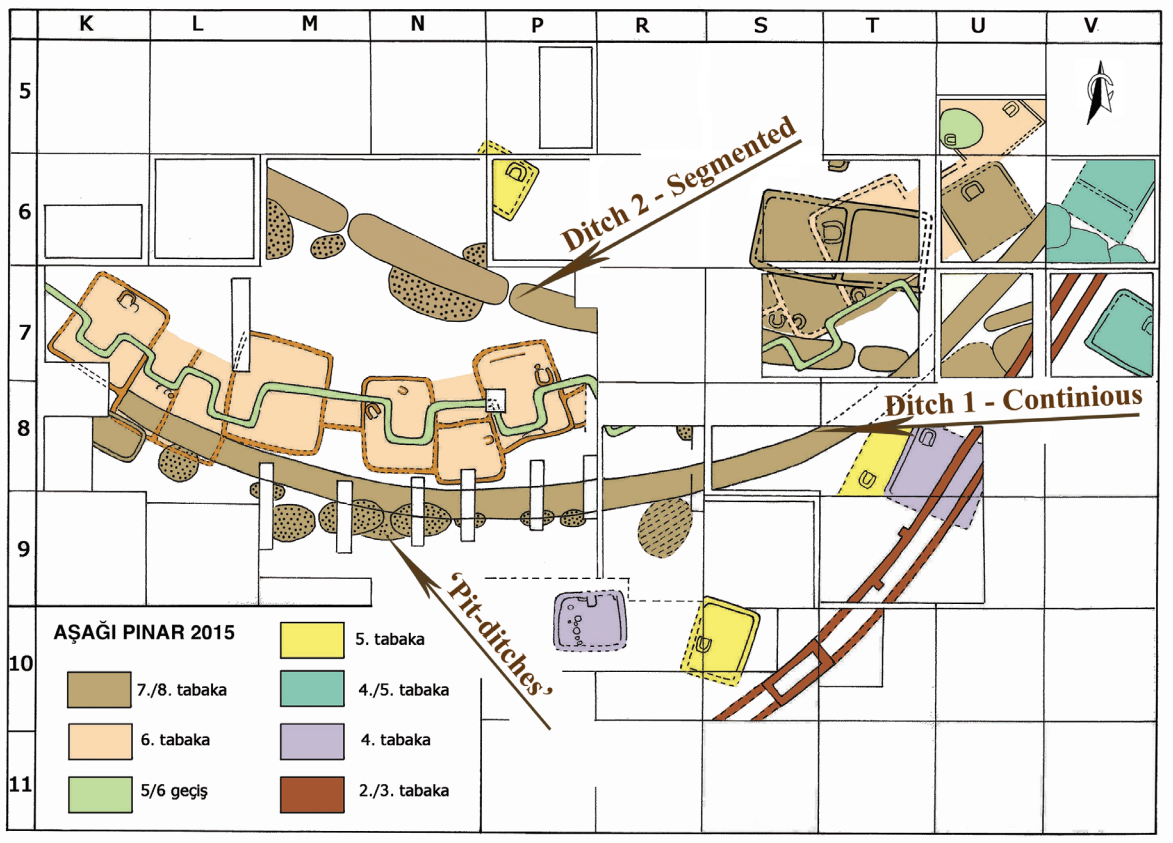
На заснемането ясно се разграничават три вписани концентрични рова, заграждащи периферията на възвишението, с приблизителни диаметри 128, 100 и 96 м. В югоизточната част на ограденото от тях пространство личи по-малка окръжност – също ров, с диаметър около 30 м. Разстоянието между външния и междинния ров е 6-7 м, а между средния и вътрешния – съответно 3-4 м. В западната/северозападна част на ограденото от третия (вътрешния) ров пространство се наблюдават няколко радиално разположени правоъгълни аномалии, успоредни на дъгата на рова. На този първоначален етап, без археологически проучвания, те са интерпретирани като деструкции на опожарени постройки (Бъчваров и др. 2015, 146, Обр. 2).

Източна Тракия

Ашаъ Пънар

Селището Ашаъ Пънар е разположено в южното подножие на Странджа планина. Основната структура от най-ранният културен хоризонт е ров (Ров 1) със сложно устройство от ями и канали (Özdoğan 2013, 183-184). Ровът е с ориентация изток-запад и минава през южния край на селището (Özdoğan 2011, 220). В разкритата дъга

14 В рамките на международен проект „Геомагнитното картиране по течението на р. Азмака" на НАИМ-БАН и Вествалския университет в Мюнстер, в сътрудничество с Германския археологически институт (Бъчваров и др. 2015).

Обр. 5. Ашаъ Пънар. Общ план на обекта (по Özdoğan 2016, Pl. 1b, с допълнения)
Fig. 5. Aşağı Pınar. General plan of site (after Özdoğan 2016, Pl. 1b, with additions)

на рова, профилът му е с V-образно или U-образно сечение, ту с прави стени, ту с извити или с отстъпи по тях. Средната му дълбочина е 2 м. Установени са поне три основни фази на функциониране. Ровът е бил с V-образно сечение и хомогенен запълнител през най-ранния си етап. По време на следващата фаза стените на рова са били преправяни многократно, профилът му е разнообразен, а на места е свързан с *„ями, наподобяващи ровове“*. Поне в два случая тези *„ями-ровове“*[15] са съединени една с друга (Özdoğan 2013, 184-185). Някои от тях са почти 3 м дълбоки.

От описанията на археологическата ситуация и от полевата фото- и графична документацията[16], смятам, че се касае за наличието на два рова – сегментиран (?), образуван от т.нар. *„ями-ровове“* и такъв с непрекъснато трасе - Ров 1 (обр. 5). Непрекъснатият ров е разположен северно от този със сегментирано трасе. Двата рова следват една ориентация, успоредни един на друг, като на места се пресичат. В част от документираните профили личи как непрекъснатия ров нарушава сегментирания (Özdoğan 2013, 247, fig. 105). По този начин, сегментираният ров се явява по-ранен и напомня ситуацията, описана за вътрешния ров от Ябълково 1.

В последната си фаза на използване, непрекъснатият ров е имал плитко U-об-

15 М. Оздоган използва обозначението *“pit-ditches”*, като тук то е буквално преведено. В немския език има сходен термин – *“Schlitzgruben”* – дълги тесни ями имащи профил на ровове, но с проходи между тях. Те често съпътстват рововете или ги заместват (вж. напр. Lenneis 2013, 148-151, Abb. 1-4).

16 Благодарение на поканата на проф. М. Оздоган, имах възможността през м. юли 2015 г. и м. август 2016 г. да се запозная на място с теренната ситуация и полева документация от проучването на рововете.

разно сечение. По-късно, северно от него са издигнати сгради, организирани в редица. Част от основите им залягат върху вече почти запълнената площ на рова (Özdoğan 2011, 214, fig. 2; 221). На този етап, проучвателите не са установили дали рова огражда селището изцяло или само южната му периферия (Hansen et al. 2016, 155).

През последните няколко сезона екипът на М. Оздоган проучва и друг ров, намиращ се северно от описаните по-горе ограждения (Özdoğan 2016, Pl. 1b). Ровът е със сегментирано трасе, съставен от издължени вкопавания. В дълбочина достига 2-2,30 м. В западната си част ориентацията му е идентична с останалите два, но в източна посока се пресича с непрекъснатия ров. Пресечната точка на двата рова е в участък с малка площ, което затруднява изясняването на хронологическото им съпоставяне[17].

Постройките от най-ранния хоризонт са изградени съобразно извивката на последния разгледан ров (Ров 2 - със сегментирано трасе) и са успоредни на северната му стена. Изглежда обаче, че част от сградите са съобразени и с трасето на непрекъснатия ров. Възможно е най-северният ров да не е ограждал цялото селище от това най-ранно ниво, а само един негов „квартал“[18].

Рововата система е датирана в първата четвърт на VI хил. пр. Хр. Според М. Оздоган, рововете са свързани с изпълняването на култови практики и/или религиозни ритуали (Özdoğan 2013, 185-186).

* * *

След описанието на петте обекта с ограждащи ровове в Тракия[19], могат да се изведат няколко закономерности, свързани с общите им характеристики:

— рововете ограждат селища[20]; за кръгови могат да бъдат обявени тези от Ябълково 1, Нова Надежда и Казлача; ситуацията за Ябълково 2 и Ашаъ Пънар остава неизяснена на този етап, а при Пильов Кайнак няма потвърдена датировка;
— огражденията се състоят от повече от един ров, без значение дали са функционирали едновременно. От една страна, при единичните последователни кръгове, това говори за приемственост и традиции, а и за необходимост от ограничаването на селищното пространство, тъй като на едно и също място бива изкопаван нов ров; от друга страна, при синхронните рововите системи – за подсилване на чувството и нуждата от маркиране на конкретната територия, породено от символични, защитни или други мотиви;
— при всички ровове се наблюдават няколко основни етапа на функциониране, т.е. сравнително дълъг период на съществуване;
— рововете са били подлагани на многобройни преустройва и почиствания, което подсказва за степента на тяхната поддръжка и значимостта им за обществото, чийто притежание са те;

17 Съдейки по теренната фото документация мога да предположа, че непрекъснатия ров е стратиграфски по-късен и нарушава този със сегментирано трасе. Наблюденията обаче са предварителни и не претендират за категоричност.

18 По аналогия с подобни ситуации от обекти в региона на Мраморно море (напр. Актопраклък).

19 Ограждението при Пильов Кайнак е използвано само при част от изводите, тъй като обекта не е теренно проучен и няма данни за устройството на самите ровове.

20 За интерпретирането на ограждението до Нова Надежда като селище все още няма убедителни доказателства.

— повечето ровове имат приблизително сходно оформление – V до U-образни напречни сечения; сравнително прави стени и равни, тесни дъна; средна дълбочина около 2-3 м; т.е. може да се предположи съществуването на определен „модел“ на устройство;
— липсват следи от натрупване на изкопаната от рововете пръст под формата на землени насипи, както и използването на тази пръст за подравняване на терена в непосредствена близост; т.е. от функционална гледна точка, валовете не са били необходим конструктивен елемент за тези ограждения; в редки случаи рововете са комбинирани с допълнителни елементи (палисада до външния ров от Нова Надежда; каменни стени до рова от Актопраклък А);
— при някои от селищата (Ябълково 1 и Ашаъ Пънар) част от рововите системи – сегментираните ровове, могат да се определят като най-ранните структури в рамките на обекта, последвани от изграждането на жилищни постройки. За останалите ограждения, това може само да се предполага;

Кръговите ровове в съседните на Тракия земи

Най-ранните кръгови ровове, в съседство на Тракия, са проучени в района на Мраморно море – при Актопраклък и Пендик, от края на VII хил. пр. Хр. (обр. 1).

Обектът ***Актопраклък*** е локализиран на източния бряг на Мраморно море и се състои от три отделни селища (Karul, Avcı 2013, 45-68). Представено е непрекъснато обитаване от късния неолит в анатолийския смисъл на термина (селище С) до ранохалколитната епоха (селища А и В), т.е. от последната четвърт на VII до средата на VI хил. пр. Хр.[21]. В най-южната част на селище А е открит сегмент от кръгов ров, с диаметър 65 м. Вкопан е в основната скала до около 2 м. Има прави стени и равно дъно. Разкрити са останки от паралелна каменна стена, от вътрешната страна на рова, както и други две успоредни една на друга масивни каменни стени от външната му страна. Ровът е запълнен с компактна маса от силно горели селищни материали. Архитектурни останки са регистрирани както в заграденото пространство, така и от външната му страна.

В най-високата част на селищна могила В е разположена жилищна зона с два рова. Единият ров загражда овално пространство, с диаметър 100-130 м. Дълбочината му е достигала 4 м. В ограденото от рова пространство са разположени синхронни сгради, успоредно на извивката му. Според проучвателите, ровът е свързан с религиозни практики (Karul, Avcı 2013, 49).

Вторият ров от селище В се намира западно-северозападно от първия, с перпендикулярна ориентация. Проследена е малка част от трасето му, но проучвателите предполагат подобно на първия ров устройство. Предполагат също така, че селището се е състояло от различни квартали, всеки, ограден с ров (Karul, Avcı 2013, 50).

Керамичният материал от рововете намира паралели в Илъпънар VI и Ашаъ Пънар 6, датирани към 5800 пр. Хр. Н. Карул смята, че практиката на ограждане на селища с ровове е чужда за Северозападна Анатолия, вероятно произхожда от Централно Анатолийското плато и показва появата на нов социален ред (Karul, Avcı 2013, 52).

---

21 Спрямо анатолийската периодизация късният неолит и ранният халколит в Анатолия кореспондират с РН или периода Караново I, II по балканската периодизация (Özdoğan 2013, 168).

Пендик е открито селище, разположено на ниска заравнена тераса, в близост до сегашния източен бряг на Мраморно море. Сегмент от ров е проучен в най-западната част на разкопаната площ. Според М. Оздоган, ровът е ограждал цялото селище (Özdoğan 2013, 175). В ограденото пространство са разкрити постройки. От обекта не произхождат абсолютни дати, но относителната хронология на ограденото с ров селище, на база керамичния материал, го поставя в т. нар. архаична фаза на културата Фикиртепе или в последната четвърт на VII хил. пр. Хр. (Özdoğan 2013, 175; 173).

Ров, но не с кръгли очертания, е проучен и в селището Илъпънар, на югоизточния бряг на Мраморно море. Огражда северната периферия на селището и е датиран в началните етапи на обитаване, 6000-5900 пр. Хр. (Roodenberg, Roodenberg 2008, 1-2).

Придвижвайки се на запад, вече в съвременната територия на Гърция, традицията на рововите ограждения изглежда по-широко застъпена. През ранния и първата половина на средния неолит там[22], ровове са ограждали селищни могили и открити селища, а също така са преграждали и определени пространства вътре в населените места. На този етап са известни повече от десет селища с ровове от това време, всички, в Македония и Тесалия (обр. 1). Само за едно от тях е установено, че принадлежи към групата на кръговите ровове. Това е Апсалос-Грами, в южния край на областта Македония. В останалите обекти са проучени сегменти от един или повече ровове, за които няма данни дали ограждат селищата изцяло или само частично.

Апсалос-Грами е селище от открит тип. В северния и южния край на проучената площ са разкрити по един сегмент от ров, принадлежащи на едно ограждение (Chrysostomou et al. 2001). Ровът е с V-образен профил. Дълбочината му е между 4,60 и 5,30 м. В ограденото от рова пространство са проучени множество ями и останки от наземни структури, вероятно постройки.

През втората половина на средния и през късния неолит[23] в Северна Гърция, броят на рововете се увеличава. На места, къснонеолитни ровове се появяват в селища, където преди това са съществували РН такива (напр. Неа Никомедия, Макрихори, Яница В). Изглежда за този период ограждението е било по-обичайна форма. Публикувани са данни за дузина структури от този вид[24].

На север от Гърция[25], освен огражденията от Тракия, са обнародвани още десетина РН рова[26] (обр. 1). Поради степента им на проученост, не е възможно обявяването им за кръгови такива. При голяма част от обектите липсват геофизични проучвания, които да подскажат за цялостната им планировка. Повечето ровове очертават сегменти от окръжности около селищни структури. За рововете от Оходен не е ясно каква част от обекта заграждат и/или ограничават (Ганецовски 2016, 61). Дискусионно остава наличието на ров в Овчарово-Гората. Става въпрос за частично проучена продълговата структура в южния край на обекта. Според Р. Краус, теренната ситуация е неправилно интерпретирана като укрепителен вал (Krauß 2014, 298). Освен типа на структурата, не е уточнено и дали се касае за ограждение или не.

---

22 Спрямо Егейската периодизация ранният неолит е с абсолютна датировка между 6500-5800 пр. Хр., а средния неолит – между 5800-5300 пр. Хр.

23 Т.е. вече след първата половина на VI хил. пр. Хр.

24 Agio Pnevma, Avgi, Giannitsa B, Kleitos I, Mandra, Makrihori, Makryalos I, Makryalos II, Nea Nikomedeia, Otzaki Magoula, Stavroupolis, Thermi, Toumba Kremastis Koiladas, Yanitsa B.

25 В съвременните територии на Македония, България и южната част на Румъния.

26 Благодаря на чл.-кор. проф. д.и.н. В. Николов за информацията относно все още непубликувания ров в РН селище Слатина, София.

* * *

Приведените примери за ровове се вписват добре във вече направените изводи за огражденията в Тракия. Планировката на селищата, а и на рововете, изглежда доста сходна. Особено ясно изпъкват приликите в това отношение между Тракия и региона на Мраморно море. Наличието на сходни характеристики в рововете от тези селища позволява проследяване на връзките между Тракия и Анатолия в периода на ранния неолит. Близки по устройство са и рововете от съвременната територия на Северна Гърция. За повечето се твърди, че те илюстрират най-ранния етап от живота на съответните селища. Обща тенденция за рововете от всички посочени ареали се очертава ограждането или частичното преграждане на селищни структури, т.е. счита се, че те не са имали самостоятелна стойност.

Дискусия

В хода на изследване на проблематиката, свързана с кръговите ровове, трябва да се вземат под внимание и да бъдат преодолени няколко основни препятствия. На първо място това е неравномерната проученост на ранния неолит в разглежданата територия (обр. 6). Картата на разпространение на огражденията в Тракия, а и на Югоизточните Балкани, отразява единствено днешното състояние на проучванията. Изучаването на ранния неолит в Егейска и Източна Тракия не е особено интензивно. Засилен интерес към тези области се наблюдава през последните двадесетина години. Чрез теренни археологически проучвания са изследвани едва седем обекта там. Най-ранните следи от раннонеолитно обитаване в Егейска Тракия произхождат от селищните могили Кровили и Макри (вж. напр. Ammerman et al. 2008). Могат да се вземат предвид и данните от най-ранните нива на селищната могила Дикили Таш, разположена само на около 35 км западно от р. Места (Lespez et al. 2013). Селищата от същото време[27] в Източна Тракия са Ходжа Чешме, Хамайлитарлъ, Уурлу, Яръмбургаз и Йеникапъ (Erdogu 2001; Özdoğan 2013). Повече са регистрираните РН обекти чрез теренни обхождания, особено в европейската част на Турция[28]. На българска територия, проучените РН обекти са значително повече на брой. Регионът е бил обект на интерес още през първата половина на миналия век. Досега, пълно, частично или сондажно са разкопани около двадесетина обекта от този период. Почти толкова са и локализираните на база събран от повърхността им диагностичен материал (вж. напр. Leshtakov 2014, 87-111).

На второ място трябва да се отбележи и нееднаквата степен на проучване на самите обекти. При повечето са проведени разкопки на малка площ или само сондажи. Няколко са тези от тях, които са били подложени на системни и мащабни проучвания. Важно за отбелязване е и използването на интердисциплинарните методи и най-вече този на геофизичното заснемане, особено в периферията на селищата. Почти навсякъде, където се извършват разкопки на голяма площ и се прави геофизика, се регистрира ров или система от ровове. Основен недостатък на геомагнитната методика обаче е фактът, че при многофазовите обекти не може да се предложи сигурна

27 Има се предвид края на VII и първата четвърт на VI хил. пр. Хр.

28 Напр. Bulgar Kaynaği, Maya Baba, Altiağaç, Kaynarca, Karaağaçtepe (Erdogu 2001; Özdoğan et al. 2013).

Обр. 6. Карта на проучените и проучващите се РН обекти в Тракия: 1. Ябълково 1; 1а. Ябълково 2; 2. Нова Надежда; 3. Казлача; 4. Пильов Кайнак; 5. Ашаъ Пънар; 6. Баня, Карловско; 7. Казанлък; 8. Стара Загора-Окръжна болница; 9. Азмак; 10. Герена-Калитиново; 11. Караново; 12. Глуфишево; 13. Циганова могила; 14. Симеоновград-Чавдарова чешма; 15. Капитан Димитриево; 16. Ракитово; 17. Куклен; 18. Мулдава; 19. Кърджали; 20. Крумовград; 21. Кровили; 22. Макри; 23. Ходжа Чешме; 24. Хамайлитарлъ; 25. Яръмбургаз; 26. Йеникапъ; 27. Уурлу (автор Н. Николова)

Fig. 6. Map of the Early Neolithic sites in Thrace (investigated and study in progress): 1. Yabalkovo 1; 1a. Yabalkovo 2; 2. Nova Nadezhda; 3. Kazlacha; 4. Пильов Кайнак; 5. Aşağı Pınar; 6. Banya, Karlovsko; 7. Kazanlak; 8. Stara Zagora- Okrazhna bolnitsa; 9. Azmak; 10. Gerena-Kalitinovo; 11. Karanovo; 12. Glufishevo; 13. Tsiganova mogila; 14. Simeonovgrad-Chavdarova cheshma; 15. Kapitan Dimitrievo; 16. Rakitovo; 17. Kuklen; 18. Muldava; 19. Kardzhali; 20. Krumovgrad; 21. Krovili; 22. Makri; 23. Hoca Çeşme; 24. Hamaylitarla; 25. Yarımburgaz; 26. Yenikapı; 27. Uğurlu (author N. Nikolova)

датировка без провеждането на разкопки.

Трети, но съвсем не маловажен, е проблемът с отсъствието на публикации. Резултатите от теренните дейности, довели до откриването на рововете в Тракия, а и в съседните региони, са все още малко и лаконично публикувани. Развитието на спасителната археология не е съпроводено от пълни публикации нито в местни, нито в чужди издания. Малко изключение в тази насока представлява томът, посветен на

разкопките в Ябълково (Roodenberg et al. 2014).

Следователно, опитите за пространствен и хронологически анализ на ограждащите ровове не могат да претендират за изчерпателност и категоричност. Данни за ровове има само в пет от проучените и проучващи се в момента раннонеолитни обекти в Тракия (обр. 6). Интерес предизвиква фактът, че ровове не са регистрирани досега въпреки интензивното разкопаване на селищни могили с раннонеолитни пластове в миналото. Това ни препраща към проблема за ограничените по площ проучвания и липсата на геофизични методи на изследване. От приблизително тридесет обекта, изцяло разкопани са само селищните могили Азмак и Казанлък. В повечето случаи разкопките на селищата не засягат тяхната периферия, където е и логично да бъдат открити огражденията.

От съседните на Тракия райони[29] има публикации за над двадесет рова, които се отнасят към ранния неолит (обр. 1). Само три могат да бъдат обявени за кръгови – Актопраклък и Пендик на Мраморно море и Апсалос-Грами в гръцката област Македония. Още няколко обекта, но не така категорично, могат да се причислят към тази група. За всички останали, данните не позволяват реконструиране на цялостния им план. Спрямо общия брой раннонеолитните селища в посочените райони, сравнително малък е процента на тези, с разкрити в тях ровове. Отново трябва да се наблегне на това, че повечето примери стават известни едва през последните десетина години. Не трябва да се отхвърля възможността, разкритите сегменти от ровове да представляват части от ограждения.

Накрая е необходимо да се направи следното уточнение – типовете ограждения в Централна и Западна Европа се различават твърде рязко от тези в Тракия, а и от тези в Южните Балкани. Западните ограждения включват обекти с различен брой ровове, понякога в комбинация с палисади и валове, имащи различни размери. Връзката между тези елементи и селищата също варира в широк спектър. Явно, кръговите ровове там са изградени с предназначението да „обслужват" едно или няколко синхронни селища, разположени в непосредствена близост (Petrash 1990, 518). Повечето от тези ограждения обаче не могат да бъдат обвързани с конкретни селища. В контраст, почти всички разгледани ровове от Тракия и съседните ѝ региони, ограждат селища. Това подсказва нееднаквата роля на кръговите ограждащи ровове за общества в различните части на Неолитна Европа. Наблюдават се сходства в устройството на част от рововете от Западна и Източна Европа, най-вече при тези, съставени от отделни вкопавания[30]. Тези на запад обаче датират от втората половина и края на VI хил. пр. Хр. насетне (вж. напр. Andersen 1997, 154-178; Lenneis 2013). Следователно, едва ли е обосновано търсенето на паралели в тази посока. От друга страна, логично е да се наблюдават общи традиции между хронологически близки обекти, разположени в съседни географски ареали. Пример в това отношение са рововете в Тракия и Северна Гърция. Очертават се и аналогии в посока югоизток, към земите на Анатолия. Културните контакти между Тракия и Анатолия през ранния неолит са широко разисквана тема, на която няма да се спирам, но са добра база за направените сравнения. Именно и затова общите елементи, които показват рововете от двете зони, не са изненадващо явление.

---

29 Северозападна Анатолия, Северна Гърция, бившата югославска република Македония и крайдунавските части на Румъния.

30 Виж по-горе за: *сегментираните ровове*, *"pit-ditches"* и *"Schlitzgruben"*.

Заключение

От представените раннонеолитни ограждения се вижда, че рововете и кръговите ограждащи ровове могат да се считат за присъщ елемент от неолитната култура на Югоизточна Европа. В този контекст най-вероятно функционират и кръговите ровове от Тракия. Археологическите данни на този етап обаче показват доминирането на неоградени селища. Възможно ли е те да представляват изключение от правилото? Могат ли кръговите ровове да се приемат като „мода“, разпространяваща се само в част от РН общества? Или отсъствието на ограждения около селищата трябва да се отдаде като следствие от проучвания, ограничени на малка площ и неприлагане на недеструктивните методи на изследване?

Това лавинообразно пораждане на въпроси отразява и същността на изследване на кръговите ровове. Заключенията и интерпретациите, обусловени от количеството и качеството на теренните данни, все още не могат да бъдат категорични. С натрупването на нова информация ще последва и изясняване на географското разпределение на това явление, както и промяна в схващанията за възможните функции. В това число и настоящата статия прави първи стъпки към по-детайлното изучаване на феномена *„кръгови ровове“*.

В заключение ще се присъединя към мнението на О. Хокман, изказано още през 1990 година, че *„ограждениятa или фортификациите на човешките селища са присъщ феномен на неолитните култури“* (Höckmann 1990, 81). И ако приемем, че практиката на очертаване и ограничаване на селищната площ, символичното ѝ легитимиране и защитаване са универсален човешки феномен, то и присъствието и типичността на огражденията за раннонеолитните общества е напълно естествен процес. В тази връзка и наличието на кръгови ровове в Тракия застава в полза на едно такова твърдение, т.е. те би следвало да се разглеждат като обичайност за ранния неолит в тези земи.

Благодарности

Изказвам искрените си благодарности на проф. д-р К. Лещаков за предоставените материали и документация от РН селище Ябълково, както и за съветите в хода на работата. На д-р В. Петрова – за дискусиите относно рововете в Ябълково. На доц. д-р К. Бъчваров – за възможността да работя с непубликуваните данни от РН обект при с. Нова Надежда и Пильов Кайнак и за всички напътствия до този момент. На проф. М. Оздоган – също за предоставена непубликувана документация от Ашаъ Пънар и дискусии по темата. Благодаря и на гл. ас. д-р В. Петрова за информацията и документацията от скорошните проучвания в м. Казлача.

Цитирана литература

Бъчваров, К., Тодорова, Н., Петрова, В., Кацаров, Г., Илиева, Д., Николова, Н., Попова, Ц., Танева, С., Витезович, С., Максуини, К. 2014. Археологически обект при с. Нова Надежда, общ. Хасково (от км 245+280 до км 245+420 по трасето на жп линия Пловдив–Свиленград). *Археологически открития и разкопки през 2013*. София, 57-60.

Бъчваров, К., Глезер, Р., Тонков, Н., Бекер, В., Комп, Р., Димитров, К. 2015. Геомагнитно картиране по течението на р. Азмака при с. Сърнево, общ. Раднево и с. Пше-

ничево, общ. Стара Загора. *Археологически открития и разкопки през 2014*. София, 111-113.

Ганецовски, Г. 2016. Редовно археологическо проучване на раннонеолитното селище в м. Валога (Долната лъка) край с. Оходен, общ. Враца, през 2015 г. *Археологически открития и разкопки през 2015*. София, 59-62.

Зидаров, П., Петрова, В., Димитров, К., Круме, М. 2015. Магнитно картиране на археологически ландшафт в м. Казлача между с. Хаджидимитрово, общ. Тунджа и с. Чокоба, общ. Сливен. *Археологически открития и разкопки през 2014*. София, 868-870.

Лещаков, К., Калчев, П., Саватинов, С., Тодорова, Н., Костова, К., Петрова, В. 2002. Спасителни разкопки на светилището Черна Гора 1. Предварителни резултати от разкопките 1997-1999 г., *Известия на Старозагорския Исторически Музей* 1, 19-45.

Лещаков, К., Тонкова, М., Миков, Р., Маламед, К. 2006. Археологически разкопки до с. Ябълково, Димитровградско, през 2000-2003 г. В Николов, В., Нехризов, Г., Цветкова, Ю. (ред.) *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004*. Велико Търново: Фабер, 135-165.

Петрова, В., Зидаров, П., Митева, В. 2016. Сондажно проучване на археологически обект Казлача до с. Чокоба, Сливенско. *Археологически открития и разкопки през 2015*. София, 75-78.

Петрова, В., Зидаров, П. 2012. Геомагнитно проучване на археологически обект Чокоба-Казлача, Сливенско. *Археологически открития и разкопки през 2011*. София, 52-54.

Ammerman, A. J., Efstratiou, N., Ntinou, M., Pavlopoulos, K., Gabrielli, R., Thomas, K. D., Mannio, M. A. 2008. Finding the Early Neolithic in Aegean Thrace: the use of cores. *Antiquity* 82, 139-150.

Andersen, N. H. 1997. *Sarup vol. 1. The Sarup Enclosures* (Jutland Archaeological Society Publications, XXXIII). Moesgaard: Aarhus University Press.

Bacvarov, K., Todorova, N., Katsarov, G., Petrova, V. *in prep*. *Lapped by the river Maritsa: rescue excavations at the prehistoric and protohistoric site of Nova Nadezhda, Southeast Bulgaria*.

Bacvarov, K., Todorova, N., Katsarov, G., Petrova, V., McSweeny, K. 2016. The dead and the nested pots: an Early Neolithic ditch burial at Nova Nadezhda, Bulgarian Thrace. In Bacvarov, K. and Gleser, R. (eds.) *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vasil Nikolov on his 65th anniversary* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 23). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 149-158.

Bailey, D. W. 2000. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*. New York: Routledge.

Bradley, R. 2004. Enclosures, monuments and the ritualization of domestic life. In Jorge, S.O. (ed.) *Recintos murados da Pré-história recente*. Porto: Universidade de Porto, 355-369.

Burgess, C., Topping, P., Mordant, C., Madison, M. 1998 (eds.) *Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe* (BAR International Series No. 403. British Archaeological Reports). Oxford: Archaeopress.

Chrysostomou, A., Poloukidou, C., Prokopidou, A. 2001. The Aspalos-Aridaia Road: Excavation of the Neolithic Settlement of Grammi. *AEMTh* 15, 2001, 512-524.

Darvill, T. & Thomas, J. 2001 (eds) *Neolithic Enclosures in Atlantic Northwest Europe* (Neolithic Studies Group Seminar Papers 6). Oxford: Oxbow Books.

Erdogu, B. 2001. *Neolithic and chalcolithic cultures in Turkish Thrace*, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/3994/

Hansen, S., Özdoğan, M., Özdoğan, E., Schwarzberg, H., Parzinger, H. 2016. KIRKLARELİ, TÜRKEI. Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung Aşa◎ı Pınar. Die Arbeiten der Jahre bis 2014. *e-Forschungsberichte Des DAI*, 2016, Faszikel 1, 150-159.

Harding, A., Sievers, S., Venclova, N. 2006 (eds) *Enclosing the past: inside and outside in prehistory* (Sheffield Archaeological Monographs 15). Sheffield: J. R. Collis Publications.

Höckmann, O. 1990. Frühneolithisches Einhegungen in Europa. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 73, 57-86.

Kaufmann, D. 1997. Zur Funktion linienbandkeramischer Erdwerke. *Niederbayerischer Archäologentag* 15, 41-87.

Karul, N., Avcı, M. B. 2013. Aktopraklık. In Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P. (eds.) *The Neolithic in Turkey*, Vol. 5. Istanbul: Archaeology and Art Publications, 45-68.

Katsarov, G. 2014. Early Neolithic ditches in Southern Part of Sector Southwest. Stratigraphy. In Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. (eds) *Yabalkovo. Volume 1* (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE - Ars et Technica Explicatus, 253-274.

Krauß, R. 2014. *Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolitische Siedlung in Nordostbulgarien* (Archäologie in Eurasien, 29). Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien-Abteilung. Bonn: Habelt-Verlag.

Lenneis, E. 2013. Beobachtungen zu frühneolithischen Schlitzgruben. In Anders, A. and Kulcsár, G. (eds) *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday.* Ősregeszeti Tarsasag/Prehistoric Society Eotvos Lorand University. Budapest: L'Harmattan, 147-158.

Leshtakov, K. 2014. Chapter V. Cultural environment of Early Neolithic Yabalkovo. In Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. (eds) *Yabalkovo. Volume 1* (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE - Ars et Technica Explicatus, 79-118.

Leshtakov, K. 2014a. Chapter VI. Chronicles of the excavations. In Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. (eds) *Yabalkovo. Volume 1* (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE - Ars et Technica Explicatus, 119-216.

Lespez, L., Tsirtsoni, Z., Darcque, P., Koukouli-Chryssanthaki, H., Malamidou, D., Treuil, R., Davidson, R., Kourtessi-Philippakis, G., Oberlin, C. 2013. The lowest levels at Dikili Tash, northern Greece: a missing link in the Early Neolithic of Europe. *Antiquity* 87, 30-45.

Lichardus, J., Fol, A., Getov, L., Bertemes, F., Echt, R., Katinčarov. R., Iliev, I. K. 2000. *Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien)* (Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983–1999). Bonn: R. Habelt.

Midgley, M. S., Pavlů, I., Rulf, J. & Zápotocká, M. 1993. Fortified settlements of ceremonial sites: new evidence from Bylany, Czehoslovakia. *Antiquity* 67.254, 91-96.

Milisauskas, S. 2011. Early Neolithic, the First Farmers in Europe, 7000-5500/5000 BC. In Milisauskas, S. (ed.) *European Prehistory. A Survey*. New York Dordrecht Heidelberg London: Springer, 153-222.

Parkinson, W. A., Duffy, P. R. 2007. Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective. *Journal of Archaeological Research*15.2, 97-141.

Özdoğan, E. 2011. Settlement organization and architecture in Aşağı Pınar. Early neolithic layer 6. In Kraus, R. (ed.) *Beginnings – New research in the appearance of the Neolithic between northwest Anatolia and the Carpathian Basin.* Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul (Forschungscluster 1). Leidorf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 213-223.

Özdoğan, E. 2016. 23. Yılında Kırklareli Projesi: Aşağı Pınar ve Kanlıgeçit Yerleşimleri. *Arkeoloji ve Sanat* 152, 1-30.

Özdoğan, M. 2013. Neolithic Sites in the Marmara Region. Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar. In Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P. (eds) *The Neolithic in Turkey*, Vol. 5. Istanbul: Archaeology and Art Publications, 167-269.

Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P. (eds.) 2013. *The Neolithic in Turkey*, Vol. 5. Istanbul: Archaeology and Art Publications.

Petrasch, J. 1990. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. *Bericht der Römisch-Germanische Kommission* 71, 407-564.

Petrova, V. 2014. Early Neolithic Ditches in Sector North. Stratigraphy. In Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. (eds.) *Yabalkovo. Volume 1* (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE - Ars et Technica Explicatus, 223-230.

Petrova, V., Nikolova, N. 2014. Early Neolithic Subterranean Structures (pits and ditches). An Introduction. In Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. (eds) *Yabalkovo. Volume 1* (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE – Ars et Technica Explicatus, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 217-222.

Podborský, V., Kovárník, J. 2006. Neolithic and post-Neolithic Enclosures in Moravia in their Central European Context. In Harding, A., Sievers, S., Venclova, N. 2006 (eds) *Enclosing the past: inside and outside in prehistory* (Sheffield Archaeological Monographs 15). Sheffield: J. R. Collis Publications, 44-68.

Roodenberg, J., Roodenberg, S. A. 2008 (eds) *Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia: The Ilıpınar Excavations. Volume 3, (With contributions on Hacılartepe and Menteşe)*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. 2014 (eds) *Yabalkovo. Volume 1* (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE - Ars et Technica Explicatus.

Trnka, G. 1991. *Studien zu Mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen*. Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Valera, A. C. 2014. *Recent prehistoric enclosures and funerary practices in Europe. Proceedings of the International Meeting held at the Gulbenkian Foundation (Lisbon, Portugal, November 2012)* (BAR International Series No. 2676). Oxford: Archaeopress

Varndell, G., Topping, P. 2002. *Enclosures in Neolithic Europe: essays on causewayed and non-causewayed sites.* Oxford: Oxbow Books.

Whittle, A., Healy, F. & Bayliss, A. 2011. *Gathering Time: Dating the Early Neolithic Enclosures of southern Britain and Ireland. Vol. 1*. Oxford: Oxbow books.

Whittle, A., Healy, F., Bayliss, A. 2011a. *Gathering Time: Dating the Early Neolithic Enclosures of southern Britain and Ireland. Vol. 2*. Oxford: Oxbow books.

Circular ditched enclosures in Thrace: an exception or a common feature for the Early Neolithic?

Nikolina Nikolova

(summary)

Despite interest in the subject and awareness of its importance, studies on ditched enclosures began to appear as late as the 1980s and early 1990s. Most of them are focused on enclosures' possible function. Authors usually suggest that ditches were built for practical reasons such as defensive purposes. Others support a symbolic/ritual interpretation. Thrace, however, stands out as a blank spot on the map of enclosures' distribution as well as in the publications on the topic. This raises the need for a detailed research on ditched enclosures in this area.

Early Neolithic circular ditched enclosures were unearthed at only four sites in Thrace – Yabalkovo 1, Nova Nadezhda, Kazlacha and Aşağı Pınar; at another one, Pilyov Kaynak, a ditched enclosure was identified in a geomagnetic survey.

Yabalkovo 1 consists of three concentric ditches. Areas of c. 2.5 ha and c. 3.75 ha were enclosed by the innermost and outermost ditches, respectively. Common for all ditches are the numerous cleanings and reconstructions of their beds. At some point of their existence, the ditches were used simultaneously. In its earliest phase, the innermost ditch consisted of series of elongated pits.

Segments of five concentric (?) ditches have been excavated at ***Nova Nadezhda***. The ditches did not exist simultaneously but successively, separated by intervals of time. The outermost ditch has a diameter of c. 97 m. Along the bank of the outermost ditch, two parallel rows of post holes have been recorded suggesting there was a wooden wall or palisade immediately behind it.

Segments of two ditches and a part of another negative feature have been unearthed at ***Kazlacha***. Rectangular anomalies resembling burnt houses have been mapped within the enclosed area.

The geomagnetic mapping at ***Pilyov Kaynak*** revealed three obvious concentric anomalies that enclose a site. Within the enclosed area, some rectangular features arranged in a radial pattern can be seen as burnt houses.

The main feature of the earliest cultural horizon of ***Aşağı Pınar*** is a system of ditches. A segmented ditch, consists of elongated features delimits the southern periphery of the settlement. A ditch with a complex network of subsidiary pits and channels is recorded in southern direction. Some of the subsidiary 'pit-ditches' are combined with each other and thus formed a segmented ditch (?).

Most of the ditches in Thrace and the neighbouring areas enclose settlement sites. Hence, the construction of villages surrounded by a ditch or system of ditches can be defined as a distinctive feature of the Early Neolithic communities at least in Southeast Europe. The fact that ditched enclosures from this period are still scarce in some areas and that at previously excavated settlements there no enclosures have been unearthed, should be seen as the result of limited research strategies.

Керамиката от Градешница в контекста на ранноенеолитния етнокултурен комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш

Веселин Данов [a]

[a] *Докторант, Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. Цар Освободител 15, София; veselindanov87@gmail.com*

The pottery from Gradeshnitsa in the context of the early eneolithic etnocultural complex Gradeshnitsa–Slatino–Dikili Tash

Veselin Danov [a]

[a] *PhD Candidate, Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; veselindanov87@gmail.com*

ABSTRACT

In the present paper are presented part from the intact vessels from the early eneolithic village Gradeshnitsa. In terms of it's territory and the quantity of archaeological material the village is the most represantitanive site from this period in the area of present-day Northwestern Bulgaria. An emphasis is put on these archaeological materials, which show important regional and chronological differences in comparison with villages such as Slatino, Dikili Tash II and Sitagroi III.

KEYWORDS

Early Chalcolithic, ceramic vessels, Gradeshnitsa, chronology

Въведение

Селището при Градешница е един от епонимните обекти на културата на ранния халколит на територията на Западна България и Северна Гърция. Той е основен репер при синхронизирането на ранноенеолитните културни явления от Северозападна България с тези от Софийското поле и поречието на река Струма. Въпреки голямото значение на обекта, на този етап той остава частично публикуван (Вайсов 1981; Николов 1968; 1970а; 1970б; 1972; 1973; 1974а; Николов, В. 1990; Георгиев 1970, Nikolov 1978). Находките са публикувани само с фотографии (често черно-бели и с лошо качество), без мащаб и нужното описание. Не са обнародвани всички цели съдове, съхраняващи се във фондовете на РИМ – Враца[1]. Тази ситуация прави невъзможно придобиването на пълна представа за материалната и духовната култура на селището. Затруднява се изясняването на относителната хронология на отделните му жилищни нива и съпоставката им с тези от синхронните обекти по поречието на р.

1 Изказвам искрена благодарност на Г. Ганецовски, уредник в РИМ – Враца, за оказаното ми съдействие при работата с археологическите материали от Градешница.

Струма. Крачка в тази посока бе обработката на всички цели керамични форми (съдове, капаци, поставки, димарници), съхраняващи се във фонда на музея[2]. Тук представям основните резултати от техния анализ[3].

Данни за стратиграфията и релативната хронология на селището при Градешница

Ранноенеолитното селище при Градешница е най-мащабно проучения обект от разглежданата епоха за територията на Северозападна България. То е разположено върху двете съседни местности – Калето и Градището, отстоящи на 1.5 км западно от съвременното село. Проучено е на площ от 5430 кв. м. Разкрити са частично или изцяло над 60 жилища от три строителни хоризонта (Николов 1974а).

Единствените стратиграфски данни, достигнали до нас, са представени в доста сумарен вид от проучвателя. Според него средната дебелина на напластяванията от ранния халколит е 1.20 м. Разграничени са три строителни хоризонта – А, В, С (броени отдолу нагоре). И трите са „загинали" в резултат на пожар (Николов 1974). Поради ерозията и обработката на почвата в района най-горното жилищно ниво е почти унищожено. Б. Николов отнася съществуването на селището към втората фаза на ранния енеолит (Николов 1981, 8; Nikolov 1978).

Обобщавайки данните за халколита в Западна България, Х. Тодорова разграничава три фази на култура Градешница (Тодорова 1986, 123-126). Материалите от Градешница са отнесени към втора и трета фаза. Поради нивото на изследванията по това време (началото на 80-те години на XX в.) тази периодизация се базира основно на данни за обекти, проучени на ограничена площ (най-често сондажно) или на събран подемен материал от повърхността. Изключение от тази обща картина прави епонимният обект Градешница. От друга страна, проучването на ранния халколит на територията на Югозападна България по това време е в начален етап. Вероятно тази е причината за отделянето от авторката на раннохалколитните културни явления в Северозападна и Югозападна България.

След цялостен преглед на ранноенеолитните материали от Западна България и Северна Гърция С. Чохаджиев достига до извода, че става въпрос за един общ етнокултурен комплекс, наречен от него Градешница–Слатино–Дикили Таш (ГСД) (Чохаджиев 1989, 19). Според изследователя „сходствата в керамиката на тези селища е толкова голямо, че е неправилно да се търсят в тях паралели"(Чохаджиев 2001, 445). От друга страна, „локалните особености на ранноенеолитната култура не са достатъчно основание за нейното разделяне на две или три части, те трябва да се разглеждат като част от едно цяло" (Чохаджиев 2000, 70). Според Чохаджиев водещ фактор за разграничаването на отделните фази на културата се явява украсата на керамичните съдове. Той разделя развитието на културата на три фази. *Първата фаза* е представена в обектите Слатино 2, Бреница, Кондофрей, Дрен, Мещица, Българчево, Струмско. *Втората фаза* е застъпена в Борован, Галепсос, Самораново, Слатино 3 и 4, Ситагри.

---

2 Графично нарисувани, обработени и подложени на сравнителен анализ са всички инвентирани цели форми. Повече от половината съдове са непубликувани.

3 В настоящата статия са обобщени резултатите от моята магистърска теза „Ранноенеолитната керамика от Градешница" с ръководител доц. д-р. Петя Георгиева, Софийски университет „Св. Климент Охридски", защитена през 2012 г.

Третата фаза – Градешница, Слатино 5-6 и Дикили Таш II.

Внимателният преглед на публикациите и подробната обработка на целите керамични съдове от Градешница, съхранени в РИМ – Враца, поставят под сериозни съмнения стратиграфската им принадлежност. При петнадесет от обнародваните съдове са регистрирани различия в посочените хоризонти в публикациите и инвентарната книга[4]. В един от своите трудове Б. Николов публикува две поставки (Николов 1968, обр. 7, 9). Дадена е кратка информация за тях, в която са отбелязани инвентарните им номера, съответно № 838 и № 818. Под тези номера в инвентарната книга на музея са заведени две поставки, но различни от посочените.

Тези факти правят използването на стратиграфските данни реално неприложимо. Нещо повече, направените от редица автори заключения за релативната хронология на отделните хоризонти на селището при Градешница (по данни от публикациите) вероятно подлежат на ревизия. Тези несъответствия, както и пълната липса на информация за дълбочините, на които са намирани находките, прави невъзможно разглеждането им по комплекси от трите, установени от откривателя, жилищни хоризонта.

Сравнителен анализ на керамиката

В това изследване е поставен акцент върху регистрираните хронологически и регионални различия. Приликите в керамичните комплекси от Градешница, Слатино 5-6, Ситагри III и Дикили Таш II[5] са значителни и тук няма да ги коментирам, предвид ограничения обем на статията. Направените сравнения с керамиката на Криводол – Сълкуца също са с цел изясняване на релативната хронология.

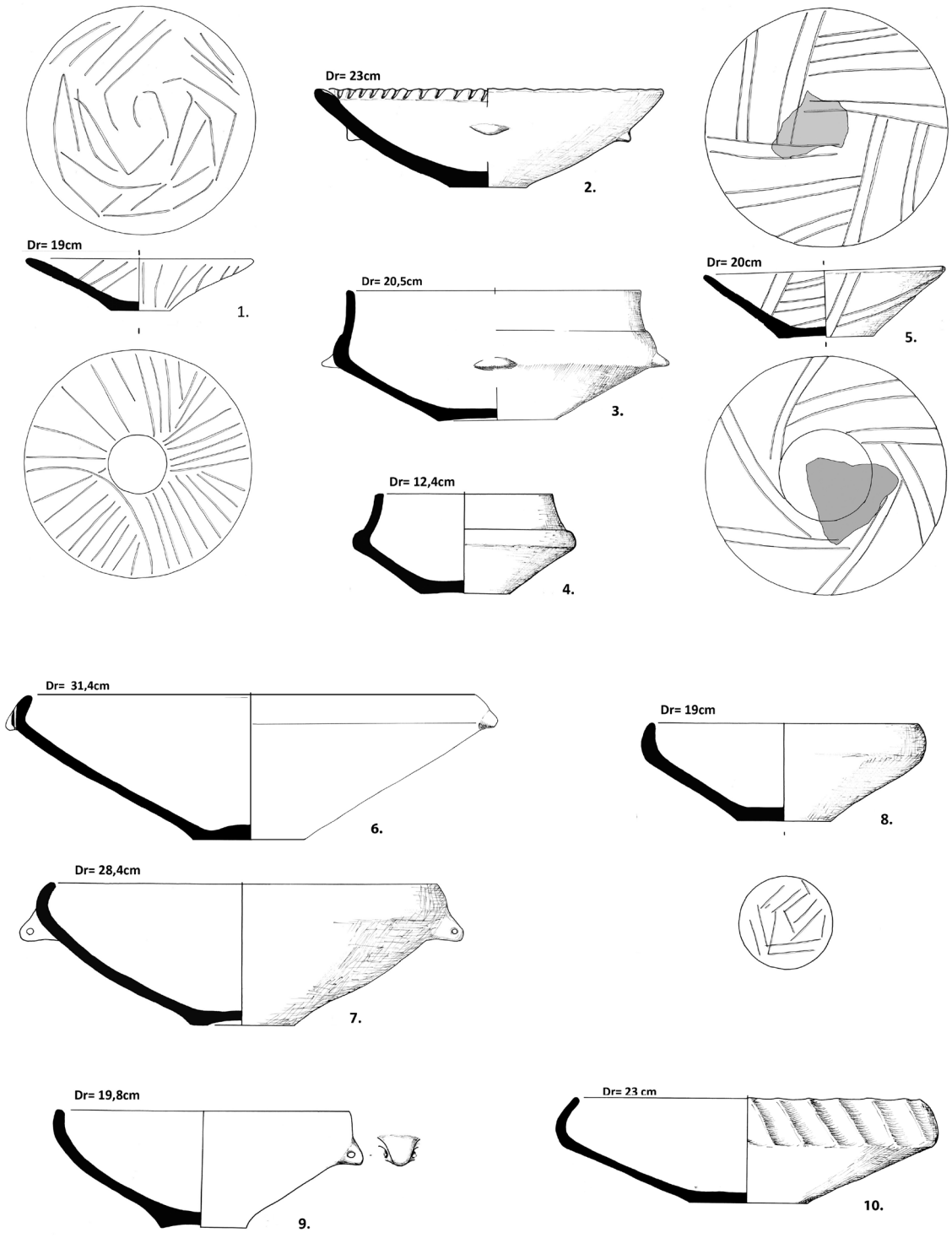
Сред целите керамични форми от Градешница широко разпространение имат големите и средноголемите паници (блюда) с вертикален или завит навътре перваз (обр. 1. 6-10; 2. 5). Повърхността им е шликована, много добре загладена и излъскана. В керамичните комплекси на другите раннохалколитни селища тази форма също е често срещана. В предложената от С. Чохаджиев типология на съдовете от Слатино този тип паници е отнесен към група 2 – цифров код от 2.5.1 до 2.6.3 (Чохаджиев 2006, обр. 85). В Дикили Таш са обособени в типове А1 и А2, имащи няколко подтипа (Demoule 2004, pl. 9). Броят на целите форми, публикувани от това селище, е сравнително малък (Demoule 2004, pl. 12: 4; pl. 13: 4; pl. 15: 4-6; pl. 69: 7261; pl. 82: 2566; pl. 102: 16616). При част от тях липсват точни стратиграфски данни. От друга страна, публикувани са голям брой фрагменти, отнесени към интересуващите ни типове.

Значително разнообразие има при моделирането на първазите на съдовете от Градешница. Подобно е положението и в другите ранноенеолитни селища. В повечето случаи първазът е пропорционално по-висок в сравнение с късноенеолитните паници (Георгиева 2012, 102). Срещат се обаче съдове и с по-нисък перваз. От Градешница произлизат няколко сходни съда (обр. 1. 6, 7). Такива се откриват в Слатино 5 и

---

4 Съдовете с регистрирани различия в данните са със следните инвентарни номера: А 837, А 985, А 1029, А1040, А 1048, А 1054, А 1056, А 1072, А 1078, А 1080, А 1386, А 1404, А 1414, А 1430, А 1490. В инвентарната книга е дадена информация само за хоризонта и жилището, към което принадлежат съдовете, без да е посочена дълбочина и точни координати. За част от съдовете липсват данни са стратиграфската им позиция.

5 При сравнителния анализ тези селища са избрани като най- представителни от гледна точка на количеството публикувана керамика от тях.

Обр. 1. Съдове от енеолитното селище при Градешница (рисунки В. Данов)
Fig. 1. Vessels from the Eneolithic settlement near Gradeshnitsa (drawings by V. Danov)

6 (Чохаджиев 2006, обр. 132, 7; обр. 135, 2; обр. 142, 3). Но не са характерни за долните хоризонти на селището. Почти всички съдове от Ситагри III са с много нисък перваз. При прегледа на публикуваните от Дикили Таш цели съдове и фрагменти се забелязва следната закономерност. От долните хоризонти на селището (I-IV) произлизат съдове (и фрагменти) с пропорционално по-високи первази, от хоризонти VI-VIIA (Дикили Таш IIb) – високи и по-ниски первази с преобладаване на последните. От

хоризонти VIIB-X (*Дикили Таш* IIc) почти всички публикувани цели съдове и фрагменти са с нисък перваз.

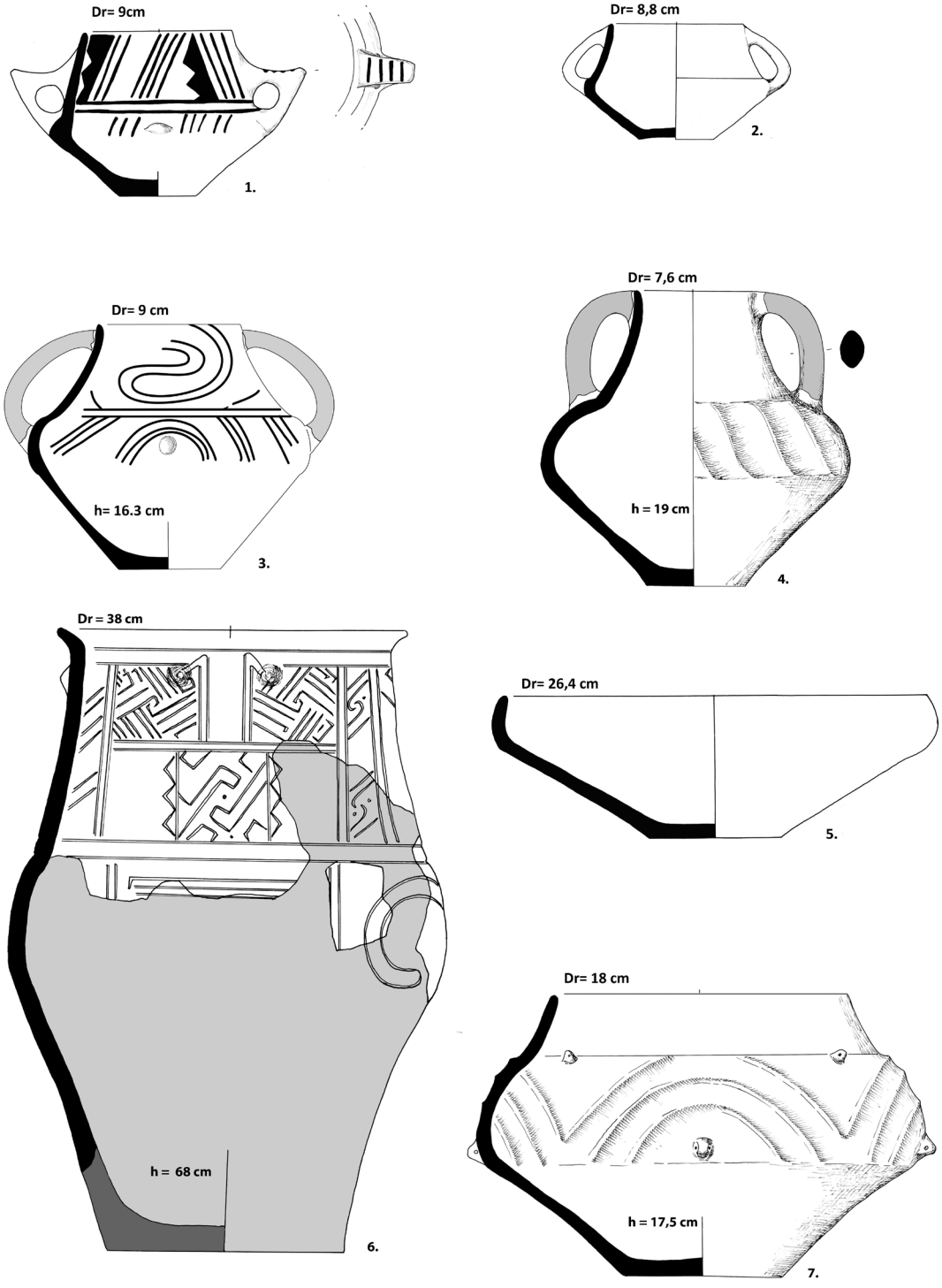
При една от паниците от Градешница (обр. 1. 6) дъното е удебелено в средата от вътрешната страна. Подобно оформяне на дъното има един съд от Слатино 6 (Чохаджиев 2006, обр. 136, 1) и един от *Дикили Таш* IIc-IX хоризонт (Demoule 2004, pl. 102: 16616). Същото оформяне на дъното имат няколко паници от Юнаците, Дяково и Заминец B, селища, отнесени към началния етап на късния енеолит (Георгиева 2012, фиг. 9-10). Така тази особеност при моделирането на дъната е просъществувала вероятно за кратък период – от последната фаза на ранния енеолит до края на първата фаза на късния енеолит. Впоследствие тя се развива в малките релефни пъпки, поставени от вътрешната страна на дъната. По отношение на пропорците на дъната, тези от Градешница показват значително разнообразие. Като цяло преобладават пропорционално по-широките в сравнение с късноенеолитните. Но част от съдовете се характеризират с много тесни дъна (обр. 1.6, 7, 9). Показателно е, че в Слатино 6 дори при най-големите по размер паници дъната са пропорционално широки (Чохаджиев 2006, обр. 135, 2). Тази особеност в пропорциите им е посочена от П. Георгиева като основна разлика със съдове на култура Криводол–Сълкуца. Според авторката късноенеолитните типове двусъставни паници се разграничават ясно по размери (Георгиева 2012, 92). Така към тип II 1.1.1. се отнасят съдове с диаметър на устието (Dr) по-голям от 26 см. Показателно е, че от Слатино и Ситагри III е регистриран само един съд с подобна стойност на устийния диаметър (Чохаджиев 2006 обр. 135, 2).

От прегледа на публикуваните цели форми от *Дикили Таш* II също бяха регистрирани паници с диаметър при устието по-голям от 26 см (Demoule 2004, pl. 82: 2566). От друга страна, значителна част от устийните диаметри, възстановени по фрагменти, също показват подобни стойности (Demoule 2004, pl.72: 10000; pl. 82: 2599; pl. 89: 2677; pl. 102: 4839; pl. 103: 5744). Стратиграфската позиция на повечето от тях отговаря на VII-IX хоризонт (*Дикили Таш* IIc). Те са предимно от паници с много нисък перваз. Трябва да се отчете фактът, че възстановените диаметри по фрагменти са приблизителни. Въпреки това, значителният (предполагаем) брой съдове с големи размери и ниски първази вероятно има важна роля за хронологическото отнасяне на горните хоризонти на *Дикили Таш* II и вероятно хоризонт C на Градешница.

По отношение на украсата този тип паници показва различия както с подобните съдове от останалите раннохалколитни селища, така и с тези на култура Криводол–Сълкуца. При тях *липсва* графитна украса, характерна техника за южния ареал на етнокултурния комплекс ГСД. Паниците в Градешница са украсени с тесни или широки канелюри (обр. 1. 10), разположени върху външната страна на перваза. Подобен тип украса не се среща върху сходните съдове от Слатино, Ситагри и *Дикили Таш*. Не е регистриран и върху паниците от късния енеолит. Вероятно отразява регионална особеност в орнаментацията. Възможно е влияние върху украсата да указва и съседната култура Винча, където канелюрите са широко разпространени, от една страна, а от друга, *липсва* графитна украса.

Част от биконичните чаши с две дръжки от Градешница (обр. 2. 1, 2) откриват добри паралели в оформянето на прелома сред подобни съдове от късния енеолит (Георгиева 2012 Т. 19, 1, 3, Т. 3, 5). Той е допълнителното удебелен, релефно подчертан отвън като ребро. Подобно удебеление не се открива сред чашите от Слатино, *Дикили* Таш и Ситагри.

Сред целите форми от Градешница е регистриран тип двусъставни купи (*дъл-*

Обр. 2. Съдове от енеолитното селище при Градешница (рисунки В. Данов)
Fig. 2. Vessels from the Eneolithic settlement near Gradeshnitsa (drawings by V. Danov)

боки паници) с допълнително удебелен прелом (обр. 1. 3, 4). Те не откриват точни паралели сред керамичните комплекси на Слатино. Единствено един съд от Ситагри III се доближава по форма, пропорции и размери до купите от Градешница (Evans 1986, 12.12, 3). Той се различава по наличието на украса, разположена върху прелома. Линията, описваща вертикалния профил на долната му конична част, е силно изпъ-

кнала навътре, докато тази на съдовете от Градешница е права. Различия се наблюдават в оформянето на дъната. От Дикили Таш II няма публикувани цели форми, които да се отнесат към този тип, но оттам произхождат фрагменти от два съда, които с голяма доза сигурност могат да се определят като част от купи с много близка форма до разглежданите тук (Demoule 2004, pl. 19, 2). Стратиграфската им позиция показва, че са от пласта Дикили Таш IIb – хоризонт VIA.

Този тип съдове имат добри паралели сред купите тип *II.1.3.4* и част от тези на тип *II.1.3.3* от култура Криводол–Сълкуца (Георгиева 2012 фиг. 11; фиг.12). Те също са с удебелен прелом. Съдовете от Градешница имат пропорционално по-широки дъна и като цяло са по-плитки дори в сравнение с подобните от Дяково, селище хронологически близко до Градешница. Различия се откриват по отношение на украсата и оформянето на някои други детайли. Тези общи елементи с култура Криводол – Сълкуца, които не се регистрират в Слатино, вероятно отразяват различното хронологическо отнасяне на част от строителните хоризонти на селището при Градешница в сравнение с тези от другия епонимен за културата обект.

За същото свидетелстват и данните за част от регистрираните конични паници. Те се отличават от тези от останалите раннохалколитни обекти с пропорционално тесните си дъна (обр. 1. 1, 2) – особеност също характерна за късноенеолитните съдове (Георгиева 2012, 122; Ганецовски 2003, табло X, 1-2). Единствен близък паралел представлява един съд от Дикили Таш IIc (IX хоризонт, сондаж W 29), който е със сходни размери и форма. Отличава се с графитната си украса, нанесена от вътрешната страна и по-изпъкналите навътре стени (Demoule 2004 pl. 104, 4837). В Градешница липсват големи конични паници, орнаментирани с графитна украса. Тук този тип украса е заменен с врязана (обр. 1. 1, 5). Тя е разположена върху външната и вътрешната повърхност на съдовете. Мотиви са описани от една или две успоредни линии. Основните композиции са центрични, като центърът е дъното на съда. Описват свастика или спиралomеандър.

Друг тип представляват два дълбоки съда с две вертикални дръжки, прикрепени на ръба на устието и плещи (обр. 2. 3, 4)[6]. Използвани са вероятно за пренасяне и съхраняване на течности. От Ситагри и най-вече от Слатино са публикувани голям брой подобни съдове. В представената ни типология на целите форми от Слатино те са обособени в група 6 (Чохаджиев 2006, обр. 86). Срещат се равномерно в отделните хоризонти. Единствено от втори хоризонт няма подобен съд. В Дикили Таш са отнесени към тип C 1.2 (Demoule 2004, 196, 2.2). От този обект произлиза един цял съд, рисуван с черна боя върху червена основа (Demoule 2004, pl. 18, 2). Различава се по мястото на прикрепване на дръжките – върху средната част на шията и плещите. Съдовете от Градешница се характеризират с ясно обособен прелом между шията и горната част на плещите, нещо нехарактерно за съдовете от Слатино (имащи плавен прелом). Тази особеност в оформянето на прехода от шията към плещите открива добър паралел сред подобните късноенеолитни съдове (Георгиева 2012, 168). Единият от градешнишките съдове е украсен с канелюри, разположени върху плещите му (обр. 2. 4). Този тип украса липсва при сходните съдове от останалите ранноенеолитни обекти, но се среща при някои късноенеолитни съдове, често комбинирана с графит или червена пастозна боя. Съдовете от Слатино и Ситагри са орнаментирани с графитната

6 За съжаление, дръжките не са запазени. На рисунките са представени техните гипсови възстановки, направени от реставраторите в РИМ – Враца.

украса, поставена върху шията и плещите. По подобен начин е украсен единият от съдовете от Градешница, който открива добър паралел в Перник – крепостта Кракра (Радунчева 1981, обр. 9, 6).

Заключение

При обработката на съдовете и наличната документация се установиха редица несъответствия в данните за стратиграфската позиция на находките, отбелязани в публикацията, от една страна, и в музейната документация (инвентарните книги), от друга, които са важни както за направения тук, така и за следващи анализи. Невъзможността да се разграничат съдовете по хоризонти затруднява синхронизацията на отделните строителни нива на Градешница, регистрирани при разкопките, с тези от останалите раннохалколитни обекти.

Комплексите от другите селища на културата и особено от южния район не представят аналогично разнообразие от форми. Публикуваните от Дикили Таш II цели форми се отнасят предимно към разлатите едносъставни и двусъставни съдове. Сравнително малкото им разнообразие затруднява и прави непълен сравнителния анализ. Оттам са публикувани най-вече фрагменти, чиято информативност е неравностойна на целите съдове.

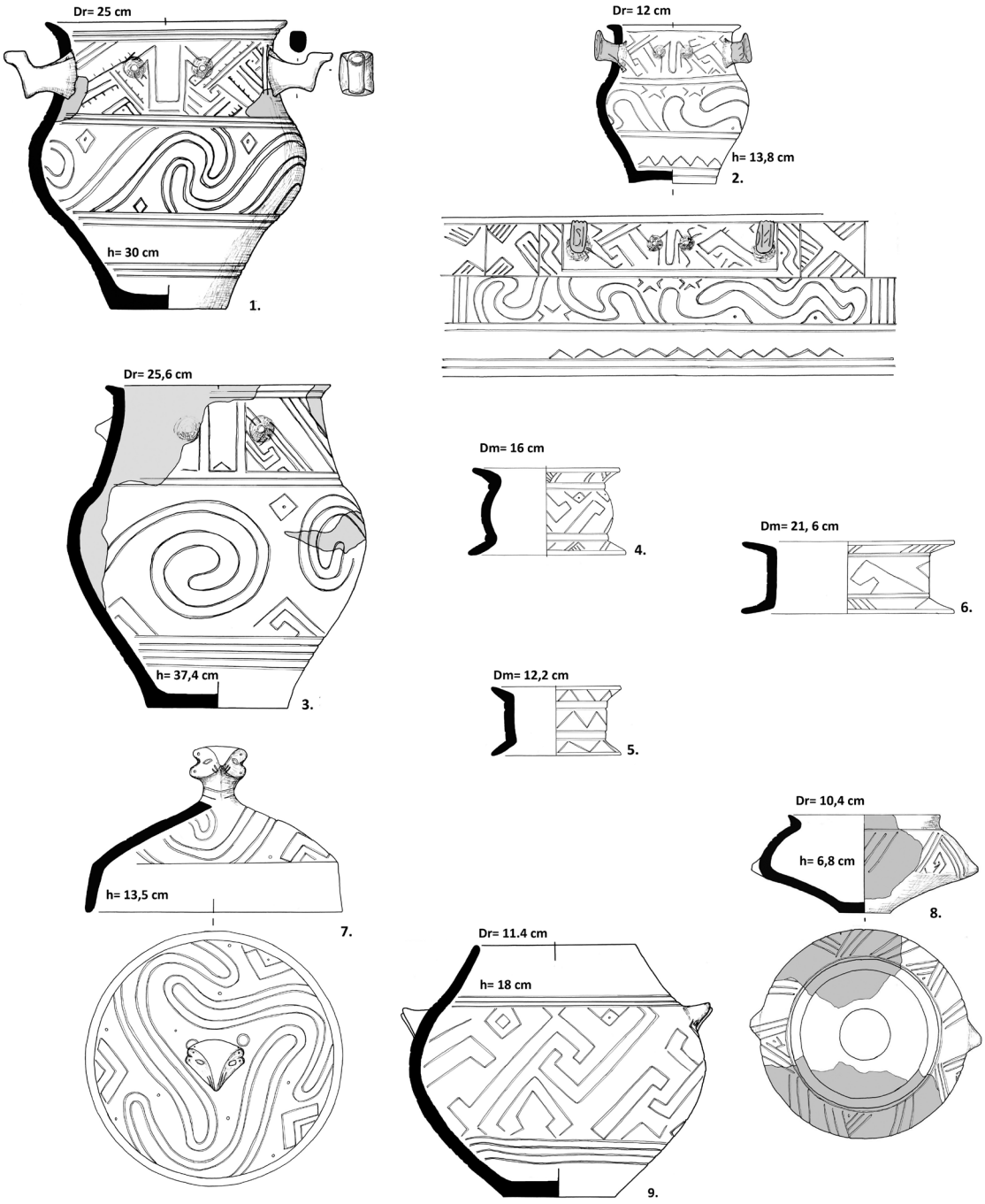
Въпреки обективното състояние на изворовата база, анализът дава много добри резултати за изясняването на относителната хронология на обекта и прецизирането на мястото му в ранноенеолитния комплекс Градешница–Слатино–Дикили Таш. Основните изводи могат да се групират по следния начин:

1. Голяма част от целите форми откриват добри паралели сред съдовете от Слатино 5 и 6. Това ми дава основание да смятам, че част от строителните хоризонти (вероятно А и Б) на селището при Градешница са синхронни на тези хоризонти на Слатино. Те от своя страна са определени от С. Чохаджиев като принадлежащи на трета фаза на култура Градешница–Слатино–Дикили Таш. Това заключение не противоречи на направените до този момент в научната литература изводи;

2. Повечето типове съдове на култура Криводол–Сълкуца откриват добър прототип в керамиката на Градешница, което е неднократно отбелязвано в литературата явление, отразяващо приемствеността в развитието на формите. Въпреки това, те показват редица различия по отношение на оформянето на отделните детайли, размерите, пропорциите и украсата;

3. Някои от типовете съдове показват елементи в оформянето, доближаващи се повече до тези от късния енеолит, каквито не се забелязват в горните два хоризонта на Слатино[7]. Това са тесните дъна при част от едносъставните и двусъставните паници, оформянето на прелома чрез допълнително удебеляване при разгледаните по-горе купи и чаши с две дръжки. Наличието на двусъставни паници с нисък перваз, имащи размер на диаметъра на устието по-голям от 26 см, е друга обща черта с късния енеолит. Отчетливото оформяне на прелома между шията и плещите при дълбоките съдове с две дръжки също може да се изтъкне като обща черта с керамиката на култура Криводол – Сълкуца. При близките типове от Слатино и Ситагри той е плавно оформен, като границата между отделните елементи на съда е трудно доловима. На-

7 Слатино е единственото селище от културата, имащо ясна стратиграфия.

Обр. 3. Съдове от енеолитното селище при Градешница (рисунки В. Данов)
Fig. 3. Vessels from the Eneolithic settlement near Gradeshnitsa (drawings by V. Danov)

личието на съдове, украсени с дъговидно организирани канелюри (жбр. 2. 7), може да се посочи като друга обща черта на съдовете от Градешница и късноенеолитните (Георгиева 2012, табло 15, 4). Тези общи елементи с култура Криводол–Сълкуца отразяват различното хронологическо отнасяне на част от строителните хоризонти на селището при Градешница в сравнение с тези от Слатино. Подобни общи елементи се забелязват и при част от керамичните форми, характерни за *Дикили Таш* II. С голяма доза сигурност можем да приемем, че в Градешница има строителен хоризонт, хронологически следващ Слатино 6, но попадащ в рамките на ранния енеолит. Това

вероятно е посоченият от Б. Николов хоризонт С, за който е отбелязано, че е почти унищожен;

4. В рамките на култура ГСД се забелязват и някои регионални различия. Част от тях вече са коментирани в научната литература с акцент върху украсата, но редица особености се наблюдават и по отношение на разпространението на формите (Чохаджиев 2001, 445);

5. Характерните за Градешница елементи на керамиката са на първо място ниските, орнаментирани с врязана украса, поставки (обр. 3.4-6). Подобни се откриват и в други обекти от територията на Северозападна България в географски близки селища – Баурене и Борован, но не се срещат в южните райони на културата (Николов 1974б, обр. 8, в; 1979, обр. 3). Хранилищата с антропоморфни черти са друг специфичен елемент само за керамиката на Градешница (обр. 3. 1-3). Част от регистрираните типове купи и капаци също не откриват добри паралели в Слатино, Ситагри и Дикили Таш (обр. 3. 7, 8, 9). Множество различия се открояват по отношение на украсата. Прави впечатление преобладаващото количество на орнаментираните съдове с врязана украса и канелюри. От друга страна, врязаната украса се среща и върху култовата пластика – антропоморфни фигури, жертвеници и модели на жилища, което допълнително подчертава нейното широко разпространение в този културен ареал. Графитната украса е много слабо застъпена – регистрирани са само четири съда, два от които са представени тук (обр. 2. 1, 3).

6. В рамките на културата, на базата на заключенията от анализа и съществуващите стратиграфски данни, се разграничават отделни хронологически етапи. Ранните етапи в развитието на културата са представени в Слатино 2-4. Трудно е да се определи със сигурност дали са синхронни с някои от фазите на Дикили Таш II, каквито мнения са изказани в научната литература (Чохаджиев 2007, табл. 8). Причината за това са сравнително малкото съдове, публикувани от втори и трети хоризонт на Слатино, и същевременно ограниченото количество на цели форми от Дикили Таш. Показателно е обаче, че от долните хоризонти на Дикили Таш (I-III хоризонт) произлизат фрагменти от съдове, рисувани с черна боя върху червена основа (Demoule 2004, pl. 24: 36575, pl: 25: 3596, pl. 35: 14198, pl. 36: 17852, 22798, pl. 37: 22681). Този тип украса се открива в Слатино 5 и 6 и се определя като импортна. Не се открива обаче керамика, рисувана с кафява боя върху червена основа, каквато е регистрирана в Слатино 3 и 4. Тези факти и близостта във формите между керамиката от Дикили Таш IIa и IIb и тези от Слатино 5 и 6 ме карат да мисля, че долните раннохалколитни хоризонти на Слатино не откриват хронологически синхронни в Дикили Таш.

Според изказаните в научната литература мнения Слатино 5 и 6 се отнасят към третата фаза на ранния енеолит (Чохаджиев 2006, 40; 2007, табл. 8). От направения сравнителен анализ изглежда, че най-вероятно тези хоризонти могат да се синхронизират най-общо с Дикили Таш IIa-b, с долните два хоризонта на Градешница и с част от етапите на Ситагри III. Както бе споменато по-горе, в Градешница вероятно има представен по-късен етап (в сравнение със Слатино 6), който се синхронизира с част от долните хоризонти на Дикили Таш IIc и навярно с един от етапите от Ситагри III.

Цитирана литература

Вайсов, И. 1981. Антропоморфната пластика на култура Градешница. *Изкуство* XXXI. 9-10, 46-50.

Ганецовски, Г. 2003. Керамиката от късноенеолитното селище Багачина край Сталийска махала, Монтанско. *Известия на музейте в Северозападна България* XXIX, 13-47.

Георгиева, П. 2012 *Керамиката на култура Криводол–Сълкуца.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Николов, Б. 1968. *Враца, старо изкуство*. София: Български художник.

Николов, Б. 1970а. Праисторическо селище Калето при с. Градешница, Врачански окръг. *Известия на Археологическия институт* XXXII, 235-248.

Николов, Б. 1970б. Идолната пластика от Градешница. *Археология* XII.4, 56-68.

Николов, Б. 1972. Богове от глина. *Изкуство* 9, 36-40.

Николов, Б. 1973. Две праисторически жилища от Градешница. *Архитектура* 8, 36-38.

Николов, Б. 1974а. *Градешница, праисторически селища.* София: Наука и изкуство.

Николов, Б. 1974б. Праисторическо селище при с. Баурене, Врачанско. *Музей и паметници на културата* 1, 3-10.

Николов, Б. 1979. Праисторическо селище при с. Бороване, Врачанско. *Известия на музеите в Северозападна България* III, 10-31.

Николов, Б. 1981. Развитие на халколитните култури в Западна България. *Автореферат на дисертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки*. София.

Николов, В. 1990. Към интерпретацията на керамичната „плочка" със знаци от Градешница. *Изкуство* XL, 47-49.

Николов, Б., Георгиев, В. И. 1970. Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи. *Археология* XII. 3, 1970, 1-9.

Радунчева, А. 1981. Праисторически селища (V – II хил. пр. н.е.). – В: Иванов, Т. (ред.) *Перник. Т. 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н.е. до VI в. на н.е.* София: Издателство на БАН, 11-50.

Тодорова, Х. 1986. *Камено-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера)*. София: Наука и изкуство.

Чохаджиев, Ст. 1989. Периодизация и синхронизация на ранния енеолит от басейна на р. Струма. *Автореферат на дисертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки*. София.

Чохаджиев, Ст. 2000. Периодизация на енеолита от басейна на р. Струма. В: Николов, В. (ред.) *Карановски конференции за праисторията на Балканите 1. Тракия и съседните райони през неолита и халколита.* София: Фабер.

Чохаджиев, Ст. 2001. Периодизация на ранния енеолит от Западна България и Северна Гърция. В Хараламписв,И., К. Попконстантинов, С. Йорданов (ред.) *Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов"*, В. Търново: Университетско изд-во „Св. св. Кирил и Методий", 441-452.

Чохаджиев, Ст. 2006. *Слатино – праисторически селища.* 2. изд. В. Търново: Фабер.

Чохаджиев, Ст. 2007. *Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма*. В. Търново: Фабер.

Demoule, J. P. 2004. Les récipients en céramique du Néolithique Récent (Chalcolithique): description, évolution et contexte regional. In Treuil R. (éd.) *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961 – 1975)*. Vol. 2. *Bulletin de Correspondance Hellénique* Supplément 37. Athènes: De Boccard.

Evans, R. 1986. The Pottery of Rhase III. In Renfrew, C., M. Gimbutas, E. Elster (eds) *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric village in Northeast Greece*. Vol. 1. Monumenta Archaelologia, XIII. Los Angeles: University of California.

Nikolov, B., 1978. Developpement du Calcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord–Oest. *Studia Prehistorica* 1-2, 121-129.

The pottery from Gradeshnitsa in the context of the Early Eneolithic etnocultural complex Gradeshnitsa-Slatino-Dikili Tash

Veselin Danov

(summary)

Despite that Gradeshnitsa is one of the most important and well-studied Early Eneolithic sites in the territory of West Bulgaria, the pottery assemblage is poorly published. The most abstractive vessels and small finds are published, but presented only by photographs, which don't provide sufficient information and make impossible a detailed analysis. The current level of development of the archaeological science makes necessary a new labor and reanalysis of the materials.

This paper presents the main results from the analysis of the ceramic vessels, lids and stands from Gradeshnitsa. It was found out that Gradeshnitsa has a horizon, which is chronologically later than Slatino 6, but at the same time falling within the period of the Early Eneolithic. In the paper are marked the regional differences in the pottery shapes and decorative motives, registered in the culture.

Рядко срещани керамични съдове от Русенската селищна могила

Румяна Йорданова [a]

[a] *Докторант, Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. Цар Освободител 15, София 1504; rumyana_yordanova@abv.bg*

Rare ceramic vessels from Rousse tell

Rumyana Yordanova [a]

[a] *PhD Candidate, Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; rumyana_yordanova@abv.bg*

ABSTRACT

The following article presents a group of several rare ceramic vessels from Rousse tell. Their common specific feature is an internal separating wall that divides the interior in different parts. In one case it is placed horizontally near the rim. The interior of two other vessels is separated by one or more vertical walls into parts of different size. All three of them have different characteristics which correspond to their usage.

KEYWORDS

Unusual features, inner walls, Tell Rousse, usage

Въведение

При обработката на различни видове археологически материал, особено на такъв от праисторическите епохи, понякога се откриват необичайни предмети. Те будят както интерес от намирането на нещо ново, така и лека несигурност заради различните възможности за интерпретиране. Обикновено подобни особени находки се срещат сред дребните предмети. При анализ на керамични съдове, обаче, съществува определена монотонност, породена от еднообразието на формите, а и сред използваната украса. Рядко се намират по-специфични екземпляри, различаващи се морфологически от останалите и даващи по-богата информация за керамичното производство от конкретен обект.

Като една от изцяло проучените селищни могили в България, голямата могила при Русе предоставя многобройни и разнообразни находки, свързани с живота на това място през близо половин-хилядолетното му обитаване. От разграничените осемнадесет хоризонта произхождат няколко стотин цели и реставрирани съдове. Въпреки недостатъците в методиката и документацията от различните етапи на разкопки (Йорданова 2015, 39-40; Попов 1996, 12-13), в част от случаите могат да се възстановят комплексите от отделните сгради. Най-ясни са данните от разкопките през 1948-1953 г., ръководени от Георги Георгиев и Никола Ангелов, отразени в инвентарните книги и двете публикации за работата им на обекта (Георгиев, Ангелов 1952;

Обр. 1. Съд № 1 от Русенската селищна могила (рисунка и снимки Р. Йорданова)
Fig. 1. Vessel № 1 from Rousse tell (drawings and photos by R. Yordanova)

1957). По-оскъдни са сведенията за конкретни структури и керамичните комплекси към тях от последната кампания (1986-1989 г.), чийто краен резултат е цялостното проучване на могилата. Възможно е обаче на базата на няколко признака – близост по местонамиране и наличие на общи белези (като вторичното изпичане напр.) да се обособят приблизителните очертания на постройките и състава на керамичния инвентар към тях.

В настоящата статия са представени три съда, които се различават по наличието на прегради, разграничаващи вътрешното пространство на различни по големина части. При един от тях преградата е хоризонтална, а други два са с една или повече вертикални вътрешни стени.

Съд с хоризонтална преграда

Описание и данни за местонамирането на съд № 1

Съд № 1 (обр. 1) е с височина 14 см, диаметър на устието – 9 см, максимален диаметър – 15,4 см и диаметър на дъното – 9 см. Това е дълбок, затворен съд. Има къса цилиндрична шия, преминаваща в издута средна част. Преломът е оформен релефно като ръб на пелерина. Долната половина е във вид на пресечен конус. Дъното е леко

конкавно. От вътрешната страна, на нивото на долната част на шията, има хоризонтална преграда с дебелината 1,2 см. В средата ѝ е оставен овален отвор с диаметър 2,5-2,7 см, около който концентрично са пробити десет по-малки отворчета с диаметър около 0,5 см.

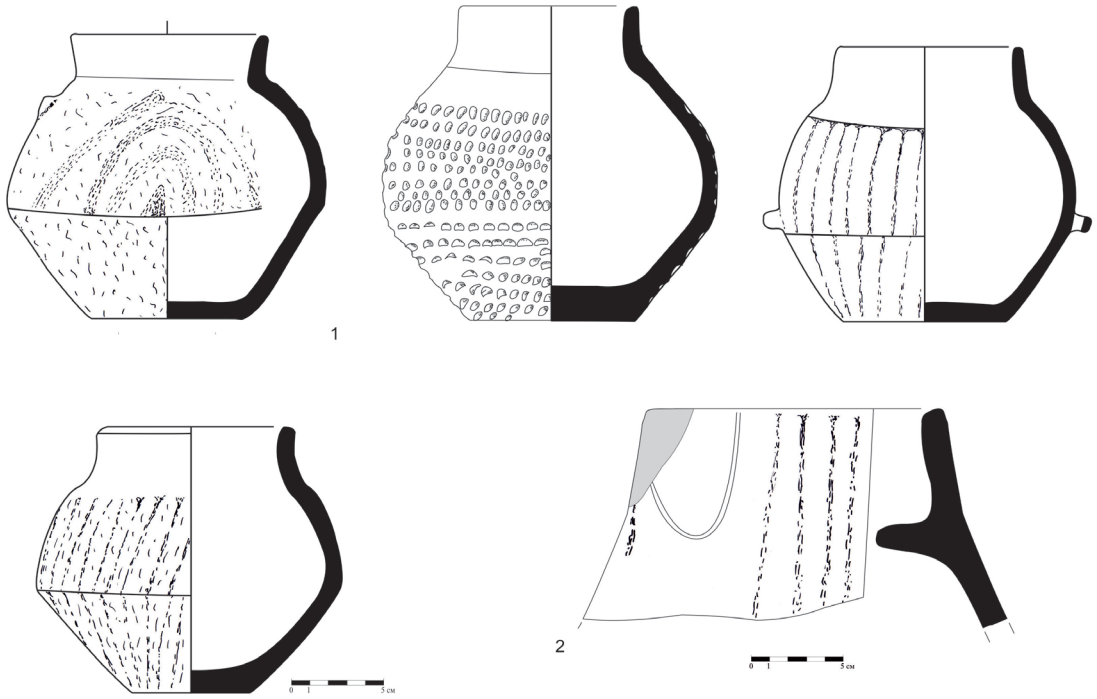
Външната повърхност е добре загладена със сиво-кафяв, на места ръждив цвят. Вътрешната повърхност, доколкото се вижда, е по-грубо загладена със сив цвят. Няма следи от вторично изпичане или опушване освен леко ръждивия цвят в долната част. Преградата е била оформена по време на формуването, като е загладена отгоре, а отдолу е оставена груба. Съдът е запазен почти изцяло. Реставрирани са част от шийката и средната част.

Няма данни за археологическия контекст на намиране. Съдът е открит при разкопките, предприети от местния русенски учител Димитър Костов и ученици от Мъжката гимназия в Русе в началото на 20-те години на XX в. (Костов 1926, обр. 113б). Целта им е била обогатяване на училищната колекция с праисторически предмети, поради което методиката на проучване включва изкопаване на *„два вертикални разреза (изкопа)... по северния склон, гдето се показваха пластове от червена изпечена глина“* (Костов 1926, 57). Както свидетелстват още Карел и Херменгилд Шкорпил в началото на XX в., северният склон на могилата е бил периодично заливан от водите на р. Дунав, поради което се е получил естествен разрез (Шкорпил 1914, 60). Именно там са били заложени и въпросните сондажи. Под ръководството на Рафаил Попов е проучено част от жилище с множество керамични фрагменти и само два изцяло запазени съда (Костов 1926, 58). Част от тях са били реставрирани, тъй като някои от съдовете, открити през 1921-1922 г. са с характерния червен цвят на вторичното опичане. Тъй като при съд № 1 липсват подобни белези, той вероятно не принадлежи към този контекст. Не е и част и от гробния инвентар на деветте гроба, регистрирани през същата археологическа кампания (Чернаков 2011, 87-89). Въведен е с инв. № 30, сред предметите, намерени *„в селищната могила до Русе през 1921/22 г. при археологически разкопки от Д. Костов“*. Десетилетия по-късно, през 1992 г., той е бил отново инвентиран с нов номер (инв. № 6245). Предоставени са данни за квадрата и хоризонта, в който е бил открит. Разбира се, тази информация не отговаря на истината, но онагледява недоразуменията, създадени от по-късни обработки на фонда.

Паралели и възможна функция

Съдът безспорно е една от интересните находки от Русенската могила. При сравняване на морфологичните характеристики се установиха няколко близки паралела с форми от т. нар. IV хоризонт (дълбочина 1,10-1,35 м от изравнения терен през 1986 г., определен към началото на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI). Те са с близки размери и форма (обр. 2.1). Различна е обработката на повърхността. При аналогичните съдове външната повърхност е огрубена с барботина, образуваща дъговидни, вертикални или косi линии, или набодени с пръсти ямички по тялото на предмета. Това ги причислява към т. нар. груба или кухненска керамика. Два от тях са намерени в жилища, но не носят следи от опушване в долната част, наблюдаващо се при други типове керамични форми.

Съдове с вътрешна хоризонтална преграда са известни в праисторията, но се срещат рядко. По-разпространени са във вид на пръстеновидни стеснения от вътрешната страна в основата на шията при големите хранилища от късния халколит. Обикновено са с ширина 2-3 см на определено разстояние под устието, като е оставен дос-

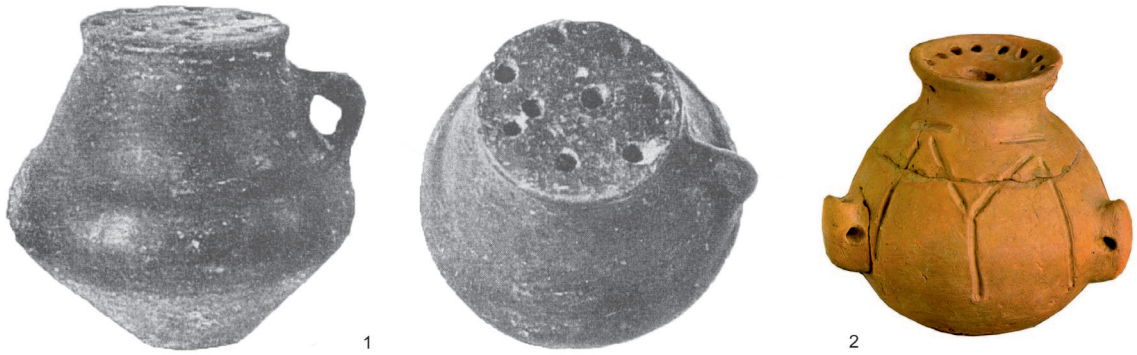
Обр. 2. Съдове от Русенската селищна могила (рисунки Р. Йорданова)
Fig. 2. Vessels from Rousse tell (drawings by R. Yordanova)

татъчно широк отвор за нормално използване. Известни са от Заминец (Георгиева 2012, Табло 17.4; Николов 1975, 17, № 49), Созопол, Козарева могила[1], Пиетреле[2]. В Русенската селищна могила също са намерени много фрагменти от подобни съдове (обр. 2.2), повечето от които в сигурен жилищен контекст (Георгиев, Ангелов 1952, 144, обр. 124, 125; 1957, 73). При тях липсват допълнителни отвори на вътрешната преграда, като най-приемливата интерпретация е, че върху тях са закрепвани капаци (Георгиев, Ангелов 1957, 73) или други съоръжения (цедки, фунии, плат?) за прецеждане или пресяване. Разглежданият тук предмет е значително по-малък от тях, както и от тези от Созопол, Козарева могила и Пиетреле.

Много по-редки са изцяло затворените съдове чрез хоризонтална преграда с различни по големина отвори в нея. Близък аналог на находката от Русе е предмет от Езерово (обр. 3.1). Той е с по-малки размери, висок е 8,1 см. Общата форма е същата – дълбоко затворено съдче с шия. За разлика от русенския, който се доближава по характеристики най-много до гърнетата, съдът от Езерово може да бъде отнесен към фината керамика. Има по-висока конична шия, силно изпъкнала навън средна част и значително пропорционално по-малко дъно. Една малка дръжка е прикрепена вертикално върху шията. Повърхността е огладена, излъскана и покрита с т. нар. псевдофирнис, който е характерен за този обект. Устието е изцяло затворено с преграда, пробита с девет еднакви по големина отвора – седем по периферията и два в централната част. В първичната публикация е интерпретиран като солница (Todorova, Tončeva 1975, 42, Taf. 16.1). Друга и по-вероятна интерпретация е използването му като дрънкалка (Georgieva, Milanov 2005, 13, 15-16). За това свидетелства наличието на

1 Непубликувани материали. Благодаря на доц. д-р Петя Георгиева за предоставената ми информация.

2 Лични наблюдения от сезон 2015.

Обр. 3. Съдове с хоризонтална преграда: 1. от Езерово (по Todorova, Tončeva 1975, Taf. 16.1; 2). 2. от Блатне (по Pavúk 1981, 4)
Fig. 3. Vessels with a horizontal wall on the rim: 1. from Ezerovo (after Todorova, Tončeva 1975, Taf. 16.1; 2); 2. from Blatné (after Pavúk 1981, 4)

миниатюрен предмет във вътрешността му, който при движение издава звук[3].

Друг интересен аналог е миниатюрно съдче от Блатне, Словакия (обр. 3.2). То е с височина 6,3 см, със сферично тяло и конична шия. Устието представлява вдлъбната навътре стена, с един централен кръгъл отвор и единадесет косо пробити отвора отстрани. Има три вертикални дръжки, разположени в най-издутата част, също пробити хоризонтално, вероятно за шнур. В основата на шията също личи отвор. Намерено е в колективен детски гроб, в който присъства и скелет на куче (Pavúk 1981, 4, 72, 97). Украсата представлява М-образен врязан мотив с две симетрични къси хоризонтални врязани линии отгоре, наподобяващ схематизирана човешка фигура. Този мотив е типичен за желиезовската група, към която спада и Блатне (Pavúk 1981, 54). Предметът е отнесен към втората половина на V хил. пр. Хр. (Pavúk 1981, 97).

Представените аналози произхождат от различни праисторически култури и различен контекст, но биха могли да дадат възможни интерпретации за съда от Русе. Сравнявайки го с тези от Езерово и Блатне, преградите изглеждат близки, но има редица различия, пораждащи съмнения за еднаквата им функция. На първо място може да се отбележат значително по-големите размери на съд № 1. По форма и големина той отговаря повече на аналогични съдове от могилата, вероятно използвани за приготвяне или складиране на различни видове храни и течности. Предметите от Езерово и Блатне са с много по-малки размери, дори биха могли да бъдат причислени към дребните находки. Това предполага различна употреба.

Второ, особеностите на преградите също се различават. При двете по-малки съдчета преградата е положена директно на устието, докато при този от Русе е в основата на шията. Само предметът от Блатне, подобно на русенския, има централен поголям отвор и периферни по-малки, но е украсен и има дръжки с отвори за окачване. Тези особености, както и археологическият контекст, в който е намерен, насочват към използването му като дрънкалка (Georgieva, Milanov 2005, 18; Pavúk 1981, 72). Вероятно дрънкалки са полагани в детските гробове, за да пазят притежателите им от лоши сили в задгробния живот (Georgieva, Milanov 2005, 20).

Въпреки че хоризонталната преграда пречи за използването му като обикновен съд за съхранение, функцията на съд № 1 е по-скоро свързана с ежедневните дейности на населението. От днешна гледна точка е трудно да се разгадае конкретната му

3 Благодаря на д-р Владимир Славчев за допълнителната информация за предмета.

Обр. 4. Съдове с вертикална преграда: 1. съд № 2 от Русенската селищна могила (рисунка и снимки Р. Йорданова); 2. от ареала на култура Гумелница в Румъния (по A "Lost" Civilization: Gumelniţa); 3-4. от ареала на култура Триполие (по Відейко Бурдо 2004, 91, 139, 195)

Fig. 4. Vessels with a vertical separating wall: 1. vessel № 2 from Rousse tell (drawings and photos by R. Yordanova); 2. from Gumelniţa culture (after A "Lost" Civilization: Gumelniţa); 3-4. from Cucuteni-Trypillian culture (after Відейко Бурдо 2004, 91, 139, 195)

употреба. Допълнителни анализи биха помогнали за изясняване на ролята на тази категория съдове в бита.

Съдове с вертикална преграда

Вторият вид рядко срещани съдове са тези с вертикални прегради, разделящи вътрешното пространство на различни по брой и големина части.

Описание и данни за местонамирането на съд № 2

Първият пример (**№ 2**) е малка биконична, почти цилиндрично-конична чашка (обр. 4.1). Височината ѝ е 6,6 см, диаметърът на устието – 7,2 см. Тя е с кафява, добре загладена повърхност и е без украса. Вътрешността ѝ е разделена на две сравнително еднакви части чрез вертикална плътна преграда с дебелина 0,8 см. Предметът е реставриран частично, но няма съмнение за разположението и особеностите на преградата.

За съд № 2 има най-конкретна информация за контекста на намиране. Според инвентарните книги е открит в жилище на дълбочина 1,50 м, в западния сектор на могилата от екипа на Георги Георгиев и Никола Ангелов през 1951 г. За съжаление за част от разграничените от тях хоризонти няма никакви данни. Такъв е случаят и с т.нар. VIII хоризонт, обхващащ пласта между 1,40-1,60 м дълбочина (Георгиев, Ангелов 1957, 52), в който попада и въпросният съд. Всички проучени в периода 1948-1953 г. хоризонти се отнасят към III фаза на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI (Попов 1996, 42; Тодорова 1986, 74).

Обр. 5. Съд № 3 от Русенската селищна могила (рисунка и снимки Р. Йорданова)
Fig. 5. Vessel № 3 from Rousse tell (drawings and photos by R. Yordanova)

Паралели

Съдове с вътрешни вертикални прегради се срещат рядко в научната литература. Сходен на съд № 2 предмет е намерен в ареала на култура Гумелница в Румъния (обр. 4.2). Повече паралели се намират в Триполската култура. Три от тях са зооморфни чашки с вътрешна преграда (обр. 4.3; 4.4), интерпретирани като ритуални съдове (Відейко, Бурдо 2004, 91, 139, 195). Четвъртият има сходна интерпретация. За всички тях е отбелязано, че наподобяват античните керноси (Відейко, Бурдо 2004, 186), които се свързват с различни религиозни ритуали и погребални практики (Дончева 2004, 23-25).

Описание и данни за местонамирането на съд № 3

Другият съд с вертикална преграда (**№ 3**) е ниска конична паница с прави стени (обр. 5). Диаметърът на устието е 24-25,5 см, а на дъното – 21,4 см. Височината е 6

см. Има триъгълен чучур, разположен непосредствено под устието. При чучура, от вътрешната страна на устийния ръб, е оформена къса хоризонтална преграда, направена за да не прелива течността при изливане през чучура. Тъй като е със следи от силно вторично горене, оригиналната му повърхност не може да бъде определена. Добил е червеникаво-кафяв цвят и е леко деформиран от огъня. Вътрешният му обем е разделен на четири чрез три успоредни вертикални прегради с дебелина 1,1-1,5 см, разположени перпендикулярно на оста на чучура. Те, както и стената на съда, са с минимални разлики в дебелина и височина. В основата на преградите, непосредствено до дъното, има дупки с диаметър около 1 см, разположени на една линия с чучура.

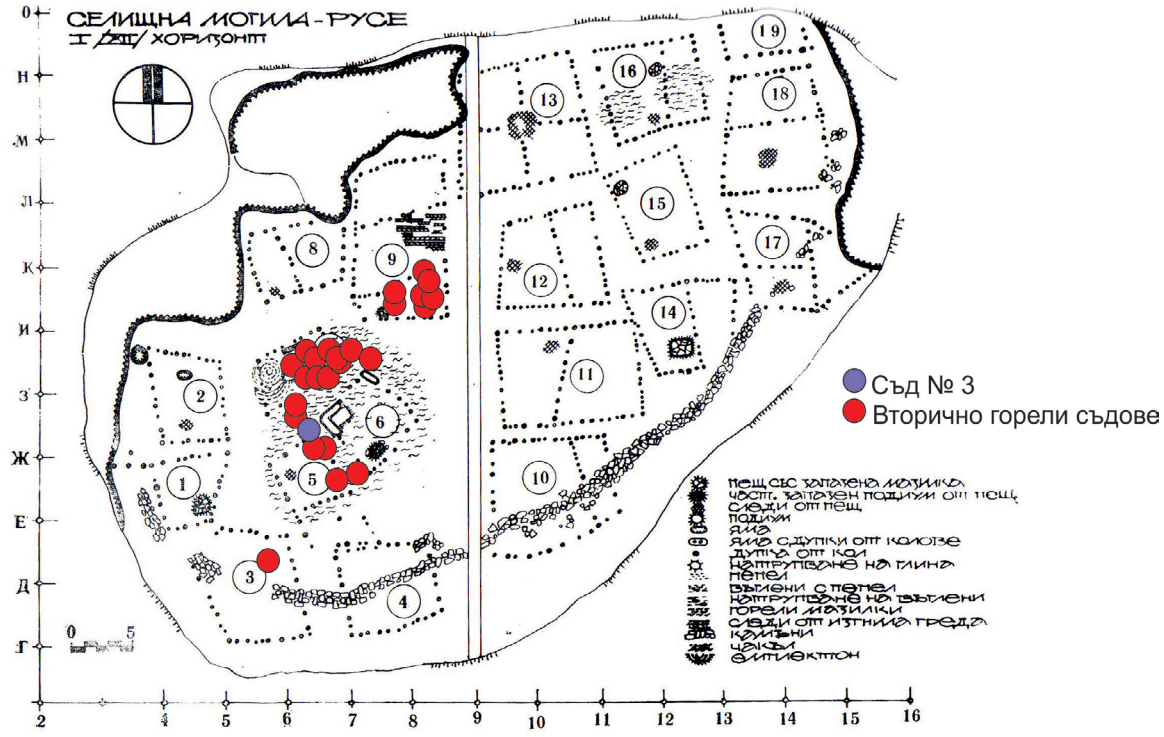
Подобно на двата представени тук предмета от Русе, за археологическия контекст на съд № 3 също няма напълно ясни данни. В случая проблемът е, че е намерен в първи хоризонт от възобновените през 1986 г. разкопки на могилата, т.е. след подравняване на терена с помощта на багер и отнемане на пласт с дебелина близо 1 м (Кънчев и др. 1987, 25). В този смисъл хоризонтът не представлява археологически обособен пласт, а изкуствено създаден механичен. Въпреки това, базирайки се на дневниците от разкопките за 1986 г., ясно се обособява поне една горяла структура, вероятно постройка, в рамките на квадрати Ж5, Ж6, З6, И6, Е7, Ж7, З7, И7, части от И8 и К8 с дебелина 0,35 м. Това потвърждават четиридесетте цели и реставрирани съда и капака (от общо осемдесет и два съда), носещи следи от подлагане на силен огън. Полагайки координатите на изпечените вторично предмети на плана от изкопаното ниво, отчетливо се разграничава участък, който би следвало да отговаря на една горяла постройка в рамките на квадрати И6, И7, З6, Ж6 и Ж7 (обр. 6). Вероятно други сгради се намират в очертанията на квадрати К7 и К8, и Д5 отделно.

Съд № 3 е намерен в кв. З6, включен в най-голямата горяла структура. Оттам произхождат още седемнадесет съда (обр. 7). Поради близките паралели с керамичните форми от XI-XIII хоризонт от селищната могила Овчарово (Тодорова и др. 1983, Табло 80-87), е възможно структурата да бъде отнесена към края на II фаза – началото на III фаза на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI.

Паралели

Въпреки многообразието на форми в периода на късния халколит, съдове с множество вътрешни прегради не се откриват. Единствените подобни находки, срещащи се в култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI са тройните или четворни малки съдове, свързани помежду си с кухи тръбички. У нас такива са намерени в Мечкюр (Николов 2006, 101; Petrova 2007, 59, fig. 9.1), Овчарово (Тодорова и др. 1983, Табло V, Табло 82.1) и Хотница (Тодорова 1979, обр. 31), а на север от р. Дунав – и в Гумелница и Витанещи (Voinea 2005, Pl. 96). Тъй като част от тях са открити в жилищен контекст и са украсени с графитни орнаменти, В. Войня смята, че имат религиозна функция и вероятно са свързани с култа към дома (Voinea 2005, 45).

Подобно на съд № 1 и при № 3 се намират далечни паралели. В този случай се касае за специфичен предмет от *Хайдубьосьормен*, Унгария (обр. 8), принадлежащ към културата на линеарната керамика. Представлява сравнително нисък коничен съд с овална форма и заоблени ръбове на дъното. Необичайното при него са двете успоредни каналчета от вътрешната страна на дъното, които завършват с малки отвори в двете къси срещуположни стени. Освен тях са оформени още по три по-къси перпендикулярни улея, вливащи се в дългите. Те са разположени симетрично от двете им страни. Трябва да се отбележи, че е намерен в яма в селището, в много фрагменти-

Обр. 6. План на I (XII) хоризонт на Русенската селищна могила (по Кънчев и др. 1987, обр. 2.1)

Fig. 6. The plan of construction level I/XII of Rousse tell (after Кънчев и др. 1987, обр. 2.1)

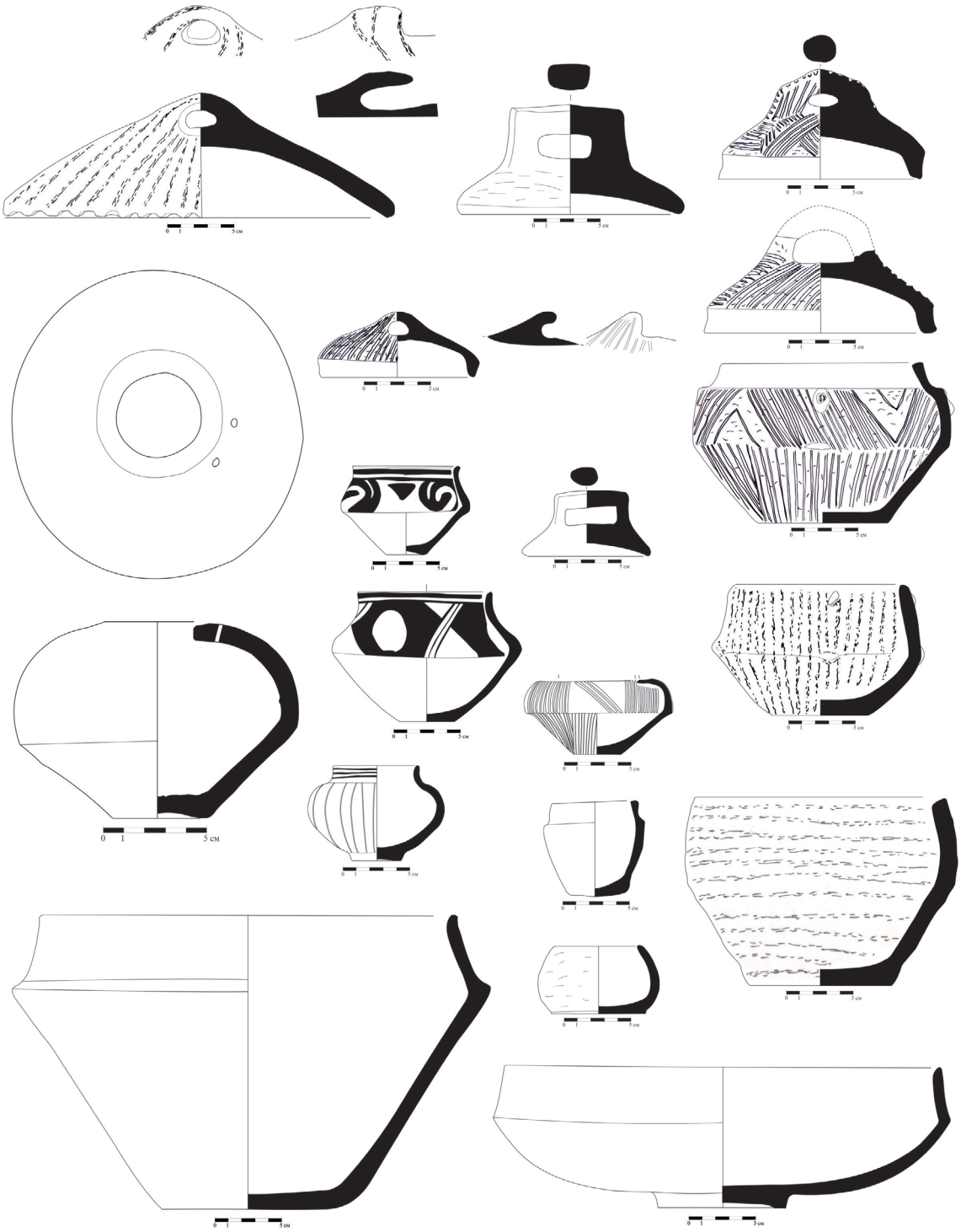
рано състояние, поради което реконструкцията му не е съвсем сигурна (Hajdú, Nagy Emese 2015, 27).

Въпреки че няма вътрешни прегради, съдът наподобява този от Русе по наличието на свързвани отвори и приспособление за изливане. Интересни са идеите за възможното му предназначение. Някои смятат, че е с чисто утилитарна функция, а други – с култова. В подкрепа на първото мнение се изказва Я. Макай. На базата на фрагменти от подобни предмети, той смята, че те са използвани в производството на вино, допускайки познаването на лозарството и винарството в този ранен етап от човешкото развитие. Предполага, че съдът е само част от процеса. Според него е възможно чрез отворите на каналите течността да се излива в друг съд, той от своя страна в съоръжения като преси, тръби, филтри и други подобни (Makkay 1963, 19, 26). Друго предположение е, че е използван за направа на млечни продукти – сирене или извара – като отворите в дъното са служели за изтичане на суроватката. Допуснато е и използването на съда за приготвяне на сокове от различни плодове и билки (Makkay 1963, 19).

Други автори причисляват съдовете с вътрешни прегради към култовите съдове – купи за изгаряне или за кръвни жертвоприношения. За предмета от Хайдубьосьормен З. Хайду и Г. Над Емеше смятат, че има именно такава ритуална употреба (Hajdú, Nagy Emese 2015, 29-30).

Възможна функция на съд № 2 и съд № 3

От Русенската селищна могила произлизат множество цилиндрично-конични чашки и конични паници без вътрешни прегради с отделни разлики в украса и оформление на устието. С голяма доза сигурност те могат да бъдат причислени към грубата керамика, предназначена за приготвяне на храна и течности. При съд № 3

Обр. 7. Керамичен инвентар от горяла сграда, в която е намерен съд № 3 (рисунки Р. Йорданова)
Fig. 7. Ceramic vessels from a burnt building where vessel № 3 was found (drawings by R. Yordanova)

наличието на чучур и отвори във всяка преграда свидетелстват, че е използван за прецеждане и смесване. Възможно е във всяко едно разделение да са се поставяли различни продукти, билки или плодове например, които при заливане с вода да са давали разнообразни вкусове и аромати. Би могло да се допусне също, че течността е

Обр. 8. Керамичен съд от Хайдубъосьормен (по Hajdú, Nagy Emese 2015, 3 kép)
Fig. 8. A vessel from Hajdúböszörmény (after Hajdú, Nagy Emese 2015, 3 kép)

преминавала през различни вещества, играещи ролята на филтри, преди да премине през чучура.

Що се отнася до съд № 2, особеностите му насочват към използване при съхранение на сухи продукти. Тъй като обемът му е малък, не е ясна причината за допълнителното свиване чрез вътрешна преграда. Следвайки съвременните аналогии, вероятно се е използвал за съхранение на две различни, но еднакви по необходимост съставки, използвани в домакинството.

Трите представени съда принадлежат на различни етапи на обитаване на могилата. Очевидно е, че конкретното предназначение на всеки от тях е различно. И при трите съда формите не са уникални, а са близки до „стандартни“ форми за съответните етапи от развитието на селището. За два от тях има данни, че са намерени в жилищен контекст. Това предполага интерпретирането им като битови предмети, използвани в ежедневието.

Освен по наличието на прегради съдовете си приличат и по оформянето на външната повърхност. Тя е грубо загладена, но не излъскана. Липсва украса. Колкото и изкушаваща да е идеята да бъдат причислени към култовите предмети, почти нищо не подсказва подобно предназначение. Най-вероятно те са използвани от пра-

историческите хора за дейности в домакинството и приготвянето на разнообразни храни и течности.

Цитирана литература

Відейко, М., Бурдо, Н. 2004 (eds) *Енциклопедія Трипільської Цивілізації, Том 1, книга перша.* Київ: Корпорації „Індустріальна спілка Донбасу“ ЗАТ „Петроімпекс“.

Георгиев, Г., Ангелов, Н. 1952. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. *Известия на Археологическия институт* XVIII, 119-194.

Георгиев, Г., Ангелов, Н. 1957. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. *Известия на Археологическия институт* XXI, 41-128.

Георгиева, П. 2012. *Керамиката на култура Криводол–Сълкуца*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Дончева, И. 2004. Ролята на керносите в култовата практика на населението от района на Попово. *Попово в миналото 4*, 23-33.

Йорданова, Р. 2015. Русенската селищна могила – характеристика и проблеми. *Българско е-Списание за Археология. Supplementa 4*, 29–42.

Костов, Д. 1926. Предисторическата могила до Русе. *Годишник на Народния музей за 1922-1925 год*. София, 57-71.

Кънчев, К., Иванов, Д., Великова, Е., Кожухаров, Р. 1987. Разкопки на Русенската селищна могила през 1968 г. *Годишник на музеите в Северна България* XIII, 25-41.

Николов, Б. 1975. *Заминец*. София: Издателство наука и изкуство.

Николов, В. 2006. *Култура и изкуство на праисторическа Тракия*. Пловдив: Летера.

Попов, В. 1996. *Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури по поречието на р. Русенски Лом.* Русе: Авангард Принт ООД.

Тодорова, Х. 1979. *Енеолит Болгарии*. София: София Пресс.

Тодорова, Х 1986. *Каменно-медната епоха в България*. София: Наука и изкуство.

Тодорова, Х., Василев, В., Янушевич, З., Ковачева, М., Вълев, П. 1983. *Овчарово (Разкопки и проучвания 8)*. София: Издателство на БАН.

Чернаков, Д. 2011. Интрамурални „погребения” от Русенската селищна могила. *Известия на Регионален исторически музей – Русе* XIV, 7-53.

Шкорпил, К. 1914. *Опис на старините по течението на р. Русенски Лом*. София: Царска придворна печатница.

Georgieva, G., Milanov, Pl. 2005. Eneolithic clay rattles from Bulgaria – ways of interpretation. *Arheologia Bulgarica*, IX, 3, 13-22.

Hajdú, Z., Nagy Emese, G. 2015. Különleges funkciójú, középső neolitikus tál Hajdúböszörmény Határából. Ősrégészeti levelek 14, 25-31.

Makkay, J. 1963. Különös régészeti leletek a Jósa András Múzeumban. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 3, 7-26.

Petrova, V. 2007. Ceramic assemblage of the Late Chalkolithic Karanovo VI culture in Thrace: Phase I and II. *Acta Terrae Septemcastrensis*, VI, 53-72.

Pavuk, J. 1981. Umenie a život doby kamennej (*Dávnoveké umenie Slovenska Ars Slovaca antiqua 13*). Bratislava: Tatran.

Todorova, H., Tončeva, G. 1975. Die äneolithische Pfahlbausiedlung bei Ezerovo im Varnasee. *Germania*, 53, 30-46.

Voinea, V. 2005. *Ceramica complexului cultural Gumelniţa-Karanovo VI. Fazele A1 şi A2*. Constanţa: Ex-Ponto.

A "Lost" Civilization: Gumelniţa. http://www.cimec.ro/arheologie/gumelnita/gumelnita_engl/cd/default.htm (12.04.2016).

Rare ceramic vessels from Rousse tell

Rumyana Yordanova

(summary)

Rousse tell is one of the well-known Bulgarian prehistoric sites. It was fully excavated during four main archaeological campaigns in the period of 1904-1990. As a result, a large amount of finds and ceramic vessels enters the museum funds. Some of them bear specific features that differ them among the others. These features are inner separating walls that divide the interior of the vessels into several parts of different size. Depending on the place of the inner wall two kinds of vessels could be distinguished – with horizontal and vertical walls.

Only one vessel represents the first kind. It has a cylindrical neck, convex middle and conical lower part. It is 14 cm high. In the interior, near the base of the neck, a horizontal wall was placed. Eleven orifices were made in it – central oval-shaped bigger one and ten smaller ones around it. The vessel was found during 1921-1922 campaign but there is no further data for its archaeological context.

Two vessels have one or more vertical inner walls. The first one is a cup with cylindrical upper and conical lower part. Its height is 6.6 cm. The interior is divided into two equal parts by one vertical separating wall without orifices. The vessel was found in a house in 1951, at 1.50 m depth from the surface.

The third presented vessel is a conical dish with a spout made exactly under the rim. It is 24-25.5 cm in diameter and 6 cm height. Three vertical separating walls divide the interior into four hollows. The latter were connected through three small round orifices made in the base of each inner wall. They are formed in one line with the spout. The archaeological context of the dish is unclear but on the base of indirect information the presumable context could be suggested. Most probably it was found in a burnt house together with 17 other ceramic vessels.

All three vessels come from different layers but belong to Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI culture. Vessels with inner separating walls are rare in prehistory. Some of them are interpreted as rattles, others – as cult objects. Since the three vessels from Rousse tell are roughly smoothed and because of the lack of any decoration, it could be suggested that they were used in everyday life for preparing different food and liquids.

Символичните гробове от късния енеолит (по данни от некрополите от територията на България)

Радослав Рачев [a]

[a] *Бакалавърска програма към Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. Цар Освободител 15, София 1504; radorachev@abv.bg*

Symbolic graves from the Late Eneolitic period (according to the data from the territory of Bulgaria)

Radoslav Rachev [a]

[a] *BA programme, Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia; Bulgaria; radorachev@abv.bg*

ABSTRACT

This paper focuses on the question of the function of the „symbolic graves" from the Late Eneolithic necropolises in Bulgaria. Archaeological complexes located within the necropolises, without trace of human remains have been designated as such. They most often have goods very similar to those of real graves which are placed in pits. Those structures are an expression of religious beliefs and the reconstruction of their real function is very difficult. To fill the gaps in our understanding and knowledge on the topic, ethnographic parallels are often brought up. But it cannot be expect of them to recreate the real picture of the religious practices in general. Therefore, the most feasible method of obtaining information about complex features Comparative Analysis. The results of such an examination of burial complexes without human remains show significant differences between them, which may be due to the different functions that they had. At least part of these complexes may have been used for cenotaph; others may be the result of commemoration or other rituals in the burial environment. It is possible that they are traces of unknown religious practices that were not related at all to the world of the dead, even such with organizational function for the community. Probably some of the symbolic graves are actually real graves, but completely decomposed remains of the deceased. In the future, with the accumulation of more information on the topic and the exploration of new complexes and cemeteries, the question of the function of symbolic graves, probably will be reviewed and resolved more definitively.

KEYWORDS

Symbolic graves, Late Eneolithic, cenotaphs, ritual sites, funerary practices

Въведение

Варненският енеолитен некропол е един от върховете на късноенеолитната култура по българските земи. Той буди интерес с голямата си концентрация на скъпи и вносни предмети, но и с особеностите на обреда си. При разглеждане на „богатите" гробове в некропола се забелязва, че в повечето от тях няма следи от човешки останки. Оттук на преден план излиза и въпросът за значението и функцията на структурите, определяни в литературата като „символични гробове". Под това наименование се разбира комплекс, отговарящ на няколко условия.

На първо място това са вкопани структури, в които се среща инвентар много сходен с този от гробовете със скелет. Но най-значима за отнасянето на дадени комплекси към тази група е липсата на следи от човешки останки, както и разположението им в рамките на некропол.

Хронологическите рамки, в които е разгледано явлението „символичен гроб", се налагат от ограничения брой комплекси, определени като такива в предходните и по-късните периоди на праисторията.

Данни и методи

За първи път комплекси определени като символични гробове са проучени при спасителните разкопки на енеолитния некропол при Девня (Тодорова-Симеонова 1971), един от първите енеолитни некрополи, проучвани изобщо в България. Съвсем естествено е моделите за интерпретация на материалите да бъдат възприети и в следващите публикации. От там са известни четири комплекса, определени като символични гробове – гробове с номера: 9 (За удобство в текста са използвана номерациите на отделните комплекси от първичните или основните публикации на некрополите, от които произхождат), 23, 24 и 25 (Тодорова-Симеонова 1971).

Следващият проучен некропол с подобни комплекси е този при селищната могила в с. Голямо Делчево. Такива са гробовете с номера: 12, 15 и 30. (Тодорова 1975).

Варненският некропол е този с най-голям брой и процент на символичните гробове в България. От комплексите, проучените досега, 57 са без следи от човешки останки. За съжаление не всички изследвания, свързани с тях, са цялостно публикувани. Известни са най-представителните и богати сомволимчни гробове – девет на брой с номера съответно: 1, 2, 3, 4, 5, 15, 36, 41, 97 (Аврамова 1997; Иванов 1975; 1978; 1997)

В некропола при Виница са открити и друг тип вкопани структури – така наречените: „площадки за жертвоприношение", които също не съдържат човешки кости. Пет комплекса от този некропол притежават тези характеристики. Към категорията на символичните гробове от Виница са отнесени следните гробове: №№ 13, 14, 24, 25, 26, 43 и 48 (Радунчева 1976).

Некрополът при Дуранкулак е друг незаменим извор на информация, поради големия брой проучени гробове. На практика той е единственият некропол с по-ранни от късния енеолит символични гробове в България. Обстоятелство, което се дължи най-вероятно на малкото проучвания на подобни обекти в страната. Комплексите, определени като символични гробове от култура Варна I – III (късен енеолит) там са 24. Към нея се отнасят гробове №№ 33А, 232, 255, 258, 382, 398, 452, 453, 518, 535, 539, 540, 556, 560, 577, 653, 1057, 1069, 1070, 1093, 1100, 1103, 1114 и 1122 (Todorova 2002).

От Смядово има два символични гроба, които са с номера: 12 и 13 (Chohadziev, Mihaylova 2014).

В Провадия са проучени различни комплекси без човешки кости и с неясна функция. Те са ями, с разнообразен запълнител, големи вкопавания и струпвания от предмети. Като символичен гроб е определено едно такова струпване от съд и медна брадва. (Николов и др. 2014, 89-91). Засега е твърде рано да се правят по-задълбочени анализи за този и други комплекси, поне до публикуването на пълната информация за некропола.

Натрупването на вече значим по обема си изворов материал, води със себе си необходимостта от неговата класификация. Признаците, по които е направена тя, са

различни (Тодорова 1992, 71-84; 2002), а обособяването на отделни групи символични гробове води със себе си редица въпроси. Един от тях е: дали тези структури, с различни характеристики, може да са еднородни по функция?

Като се имат предвид ограниченията при работа със свидетелства за духовни и социални представи на безписмено общество, отдалечено от нас с хилядолетия, се налагат няколко подхода към темата, които включват компаративен, статистически и структурен анализ. Въпреки техните ограничения, те се налагат като най-удачни за извличане на информация от комплексите, с които разполагаме. Приложението на методите трябва да бъде извършено на две нива – сравнение на отделни комплекси в рамките на един некропол и сравнение между комплекси от различни некрополи. Това е наложително, поради различията на археологическите култури между Черноморието и вътрешността на страната и различните икономически възможности на общностите.

За установяване на функцията на отделните символични гробове, те трябва да бъдат сравнявани с гробни комплекси, чиято функция е потвърдена, а именно – с реални гробове. При такова сравняване се открояват структури с несигурна функция като споменатите вече „площадки за жертвоприношение". По тази причина и те са разгледани в тази разработка.

При разглеждането на отделните комплекси (и тяхното сравнение) се прави опит за реконструкция, ако не на обред и вярвания, то поне на предполагаема функция. За съжаление сравненията само с хронологично идентични комплекси не са достатъчни за такава реконструкция, поради което се налага използването и на близки културно-етнографски паралели, както и на исторически документирани сведения. Трябва да се има също така предвид, че възстановяването на погребалните обреди и символичната им натовареност, почиваща на духовно-митологичните представи на енеолитните хора, е много проблематично и сложно. Подобни сравнения едва ли са достатъчни за запълване на празнините в нашите разбирания.

Теория

При сравнителния анализа на символичните гробове с по-голяма информационна стойност се отличават некрополите с повече комплекси, определени като такива. Това са Варненският енеолитен некропол, както и този от Дуранкулак. Вторият е значим и поради възможността да се проследи зараждането и развитието на явлението „символичен гроб". Забелязва се, че такива структури има поне от късния неолит, като процентът им спрямо останалите комплекси постепенно нараства с времето. Като цяло обаче символичните гробове представляват 5,16% от всички 465 проучени гробни комплекса от късния енеолит в некропола (Todorova 2002).

Поне за част от символичните гробове са изказани мнения за групирането им на база на определен общ признак. Тези класификации, обаче, са правени само в рамките на един некропол. При Дуранкулак част от символичните гробове са определени полово. Разделението е направено на база на инвентара и е резултат от сравнителен анализ на материалите от гробове със скелет, от съответните периоди. Обособени са някои специфични предмети, които са характерни само за даден пол (Todorova 2002). На тази база 32% от комплексите без човешки останки са определени като мъжки, а 16% като женски кенотафи. При култура Варна се запазва появилата се вече обвързаност между дълбочината на ямата, пола и богатството на инвентара, но за разлика от

предходния период, със сигурност може да се говори за „бедни“ и „богати“ гробове. Очертава се група от структури (в по-голямата си част полово неопределими поради по-бедния инвентар), разположени в по-плитки ями. Другата група, на която принадлежат 72% от всички подобни структури през периода, се характеризира с подълбоки ями, обикновено над метър и каменно покритие. Обособена е и така наречената „група на кенотафите с идоли“, въз основа само на един елемент от инвентара на комплексите. Такива са 4 символични гроба.

Сравняването на комплексите от Варненския некропол със синхронните им в рамките на култура Варна, както и с тези от култура Коджадермен - Гумелница - Караново VI, показват разлики. Разлики има и между отделните символични гробове в рамките на некропола. За групирането им в отделни категории са изказани няколко мнения. Едното деление е на: „богати гробове“, въз основа на скъпите предмети в тях, „гробове с маски“, отново базирайки се само върху един елемент от инвентара и „обикновени кенотафи“, сходни по характеристики, с повечето гробове със скелет от некропола (Иванов 1997, 21-22).

Другото предложено групиране е на полово определените (на база на инвентара им) гробове – №№ 1, 2, 3, 4, 5, 15. Половината от тези комплекси са с характерен за мъже, а другата – с характерен за жени, инвентар. Въз основа на намерената тъмна материя и антропоморфните глави, намерени в гробовете от тази група, е изказано предположението, че става дума за „гроб на идол“ (Тодорова 1992, 76). Предполага се, че става дума за ритуално погребение на сакрални изображения от светилища. Паралели на извършения ритуал може да се търсят и в „кенотафите с идол“ от Дуранкулак.

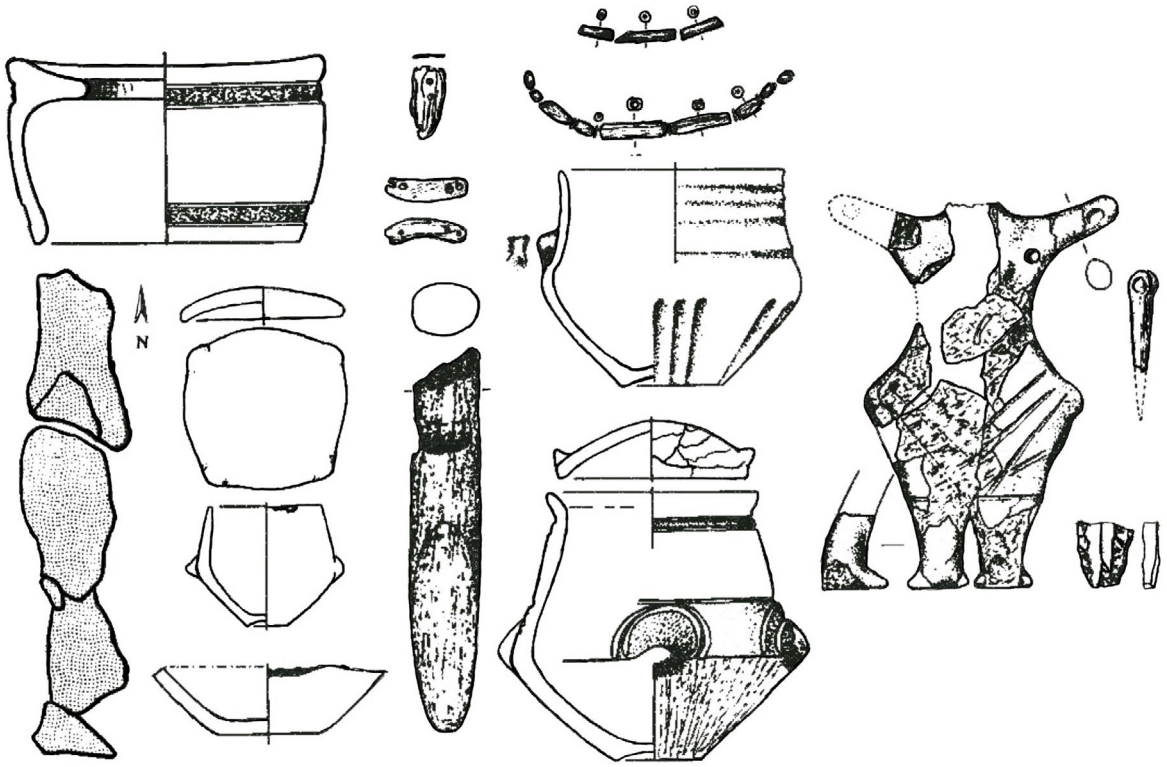
Във Варненския некропол е обособена и група комплекси без човешки останки със смесен (мъжки и женски) инвентар. Това са гробове №№ 26, 36, 41, 54, 65, 97. За гробове 36 и 97 е изказано и предположението, че не са „истински“ символични гробове, а храмови съкровища (Тодорова 1992, 81). В полза на това твърдение се привежда разположението на предметите в тях, а именно струпани на купчина в една част на ямата, а не разположени, както биха били поставени върху човешко тяло.

Последната група символични гробове от Варна са тези с „ординарен инвентар“ (Тодорова 1992, 73), която, на практика, се припокрива с тази на „обикновените кенотафи“ и инвентарът им не може да се определи полово. Като такива са определени 34 гроба, повече от половината подобни структури в некропола, но информацията за тях е ограничена.

Символичните гробове от Голямо Делчево, Виница и Смядово не могат да се групират въз основа на количество и качество на инвентара, нито по полов признак. За структурите от Девня е изказано мнението, че инвентарът им е характерен за мъжки гробове (Тодорова-Симеонова 1971, 17).

Както се вижда, отделните символични гробове се различават значително по своите характеристики, дори само по отношение на инвентара си в рамките на един некропол. Тези комплекси със сигурност са материални изрази на духовни и социални представи като, в известна степен, се влияят и от икономически фактори. Така може да се предположи, че отделните символични гробове може да са и израз на различни вярвания и традиции и нямат еднородна функция за общността, която ги е създала. Предназначението им зависи от преплитането на вече споменатите основни фактори – вярвания, социална организация и икономически възможности.

Самото погребение явно е значим обред, следващ определени правила като

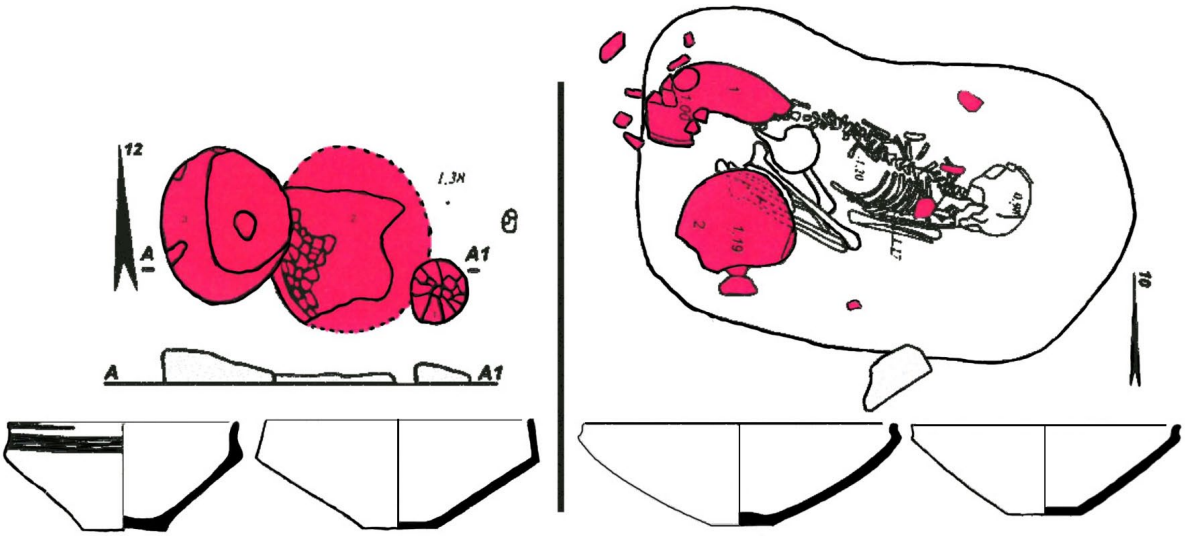

Обр. 1 Инвентар на „кенотаф" с идол – гроб № 452 от некропола при Дуранкулак (по Todorova 2002, Tabl. 70)
Fig. 1 Grave goods from "cenotaph with idol" – grave № 452 from the necropolis in Durankulak (after Todorova 2002, Tabl. 70)

ориентацията и положението на тялото в ямата (Тодорова 1986, 195). Появата на все по-стандартен погребален обред пък говори за необходимостта от следване на предписанията за благополучното преминаване на покойника в отвъдното. Оттук идва едно възможно определение за функцията на кенотафите. Починалият е представен чрез негови предмети и понякога със заместващо го изображение, каквито може да са идолите от символични гробове (обр. 1). С други думи, те не се различават особено от стандартните гробове, с изключение на това, че в тях просто отсъства скелет. Свидетелство за подобна практика може да е сравнението между гроб № 10 в Смядово, където има скелет и гроб №12 от същия некропол (обр. 2).

Проблем с тази интерпретация е високият процент на тези структури във Варненския некропол. Групата на „богатите символични гробове" пък противостои на идеята за осъзнаване на символичността на ритуалните действия. Ако ритуалът не изисква полагането на материали от най-високо качество, неизяснен остава въпросът защо в тези гробове изобилстват метални и вносни предмети? От всичко изложено дотук става ясно трудното определяне на всички символични гробове като обикновени кенотафи.

Споменатите „площадки за жертвоприношение" от Виница също са вкопани структури, в границите на некропол, без човешки останки, и с определен инвентар. Възможно е посочените комплекси да са свързани с погребален или възпоменателен ритуал, но може и да са следи от друга култова практика. Разглеждането на площадките е необходимо с оглед на сравнението на символични гробове №№ 43 и 48, от същия некропол (обр. 3), които представляват струпвания от кости с по един съд и

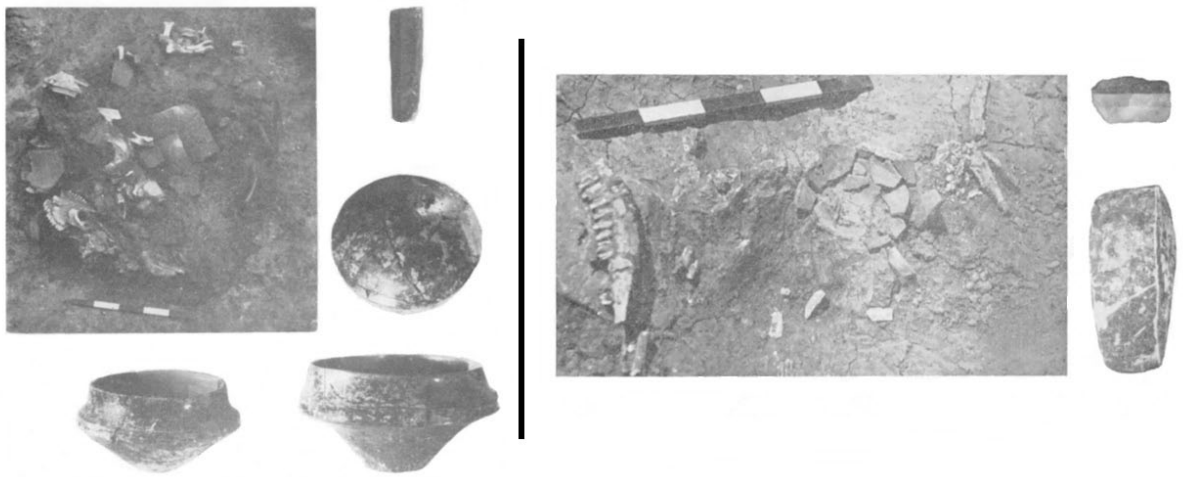
Обр. 2 Отляво: гроб № 12 от некропола при Смядово (символичен гроб) (по Chohadziev, Mihaylova 2014, Fig. 18) Отдясно: гроб № 10 от некропола при Смядово (по Chohadziev, Mihaylova 2014, Fig. 17)

Fig. 2 Left: grave № 12 from the necropolis in Smiadovo (symbolic grave) (after Chohadziev, Mihaylova 2014, Fig. 18). Right: grave № 10 from the necropolis in Smiadovo (after Chohadziev, Mihaylova 2014, Fig. 17)

сечива. Сходствата между двата типа съоръжения са големи, въпреки разделянето им в литературата. Това (от своя страна) може да говори за функциите поне на част от определяните като символични гробове съоръжения. Те може да са свързани с обреди като тези, практикувани на ритуалните площадки. Групата на „гробовете с идоли" от некропола във Варна, определяни от някои изследователи, като големи култови изображения на божества (Тодорова 1992, 71-85), може също да се интерпретират като площадки, материален израз на неясен ритуал. Датите на отделните комплекси в тази група са много близки и са привеждани като доказателство за едновременното им депониране, но на практика няма довод, който да докаже, че подобни практики са били свързани с извънредни събития за общността, чийто е бил некрополът. Може и да става дума за регулярни ритуални действия, свързани с депониране на идоли.

Ако наистина става дума за кенотаф обаче, функцията му може да не е свързана само с упокоението и сигурното преминаване на духа на починалия в отвъдното. Гробът и некрополът са не просто ритуални площи, но и един от основните фокуси на социалната структура като такава. Те са израз на почит към предците, способ за препотвърждавне на социалното статукво или за неговото нарушаване. Чрез погребението като ритуал, наследниците и приемниците на починалия се лигитимират като такива, или пък демонстрират скъсване с дотогавашните отношения между членовете на колектива. Възможностите за това се дължат на кризата, която общността изживява при сблъсъка със смъртта на свой член (Chapman 1983, 1-42). В този контекст символичните гробове може да се явяват способи за налагане на определен ред в рамките на рода, племето или по-голямата общност. Тоест може да са погребални обреди, необходими за легитимацията на част от социума (Николов 1994, 12). В контекста на голямото изобилие от скъпи предмети в символичните гробове във Варненския некропол това предположение има определена тежест.

Символичният гроб обаче може да се породи и от други, неясни за нас ритуа-

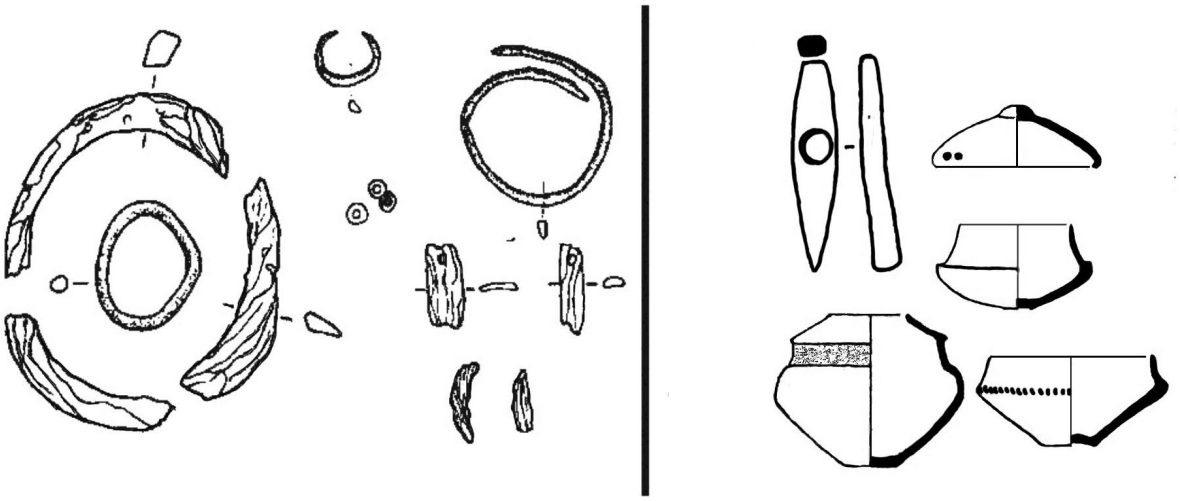

Обр. 3 Отляво: „площадка за жертвоприношения“ № 1 от некропола при Виница с част от инвентара ѝ (по Радунчева 1976, Обр. 67). Отдясно: гроб № 48 от некропола при Виница (символичен гроб), с част от инвентара му (по Радунчева 1976, Обр. 95)
Fig. 3 Left: “Site of offering” № 1 from the necropolis in Vinitsa with finds related to it (after Радунчева 1976, Обр. 67). Right: grave № 48 from the necropolis in Vinitsa (symbolic grave) with part of its grave goods (after Радунчева 1976, Обр. 95)

ли и възгледи. Разглеждането на съоръжения, като символични гробове, се базира изцяло на вече споменатите характеристики. Естествено некрополът – селището на мъртвите – е сакрално пространство, но разбиранията ни за разделение на „сакрално“ и „профанно“ са къснопородили се. Така, ако приемем, че некрополите не се явяват сакрален топос, с по-голямо значение от всяко друго място, то е логично да се очакват следи от ритуални действия, чиято реконструкция би била много сложна и извън тях. Тук на преден план излиза проблемът за фокусиране на археологическите проучвания върху селищни и гробни обекти. Така това предположение за интерпретацията на символичните гробове (засега) не може да бъде прието или отхвърлено със сигурност.

Отсъствието на човешки останки в някои гробове може и да е породено от други причини. Като имаме предвид високия процент на детската смъртност в ранните общества, може със сигурност да се твърди, че некрополите от енеолита в българските земи не отразяват адекватно демографската картина на населението. Ниският процент на открити гробове на деца през енеолита, както впрочем и през цялата праистория на наша територия, може да се дължи на редица фактори. Сред тях и естествено природните фактори – костите на индивидите са толкова по-крехки, колкото по-крехка е и възрастта им. Грацилността на костите на младите индивиди често води до силното разлагане на скелетите им, особено в много агресивна почва. Често от тях се запазват само отделни костни люспи или зъби, но поради минималните размери на тези следи от гроб, те лесно може да не бъдат забелязани. (Бояджиев 2003, 48 - 62)

В некропола при Дуранкулак за култура Варна има установена закономерност на инвентара, която помага за различаването на детски гроб дори при отсъствие на костни останки. За такова определение на детски гробове (до известна степен) може да се използват и размерите на съоръжението, както и неговата дълбочина. И трите признака, по които е направено това разделение, не са напълно надеждни, както се показва от няколко частни случаи от различни некрополи. При гробните съоръже-

Обр. 4 Отляво: част от инвентара на гроб № 223 от некропола при Дуранкулак (гроб на деца) (по Todorova 2002, Tabl. 19). Отдясно: част от инвентара на гроб № 4 от некропола при Девня (гроб на дете) (по Тодорова-Симеонова, 1971, Табл. X, XI, XIII)
Fig. 4 Left: part of the grave goods from жrave № 223 from the necropolis in Durankulak (children's grave) (after Todorova 2002, Tabl. 19). Right: part of the grave goods from grave № 4 from the necropolis in Devnya (child's grave) (after Тодорова-Симеонова 1971, Табл. X, XI, XIII)

ния с голяма площ, като № 223 и № 223А, в Дуранкулак, например, може да се касае и за групов гроб на деца, а не за символичен гроб. Колкото до въпросът за ограничения инвентар при децата, и по-плитките им ями, то редица гробове показват отклонение от тази корелация като например Гроб №4 от Девня (обр. 4). (Бояджиев, 2003..)

Дискусия

Основен проблем, който се очертава, е функцията на символичните гробове. Тук формалният израз на един духовен възглед се сблъсква с функцията му. Така въпросът за смисъла на комплексите, без човешки останки, се обвързва дълбоко с въпроса за реконструкцията на вярванията на енеолитното общество. Има редица подобни опити, базиращи се на семантичните ни разбирания за отделни елементи от материалната култура. Спорно е дали символната натовареност на един знак за нас, от наша гледна точка, би съвпаднала с разбирането, което енеолитното общество има за него. При отсъствието на писмени данни подобни реконструкции не могат да бъдат точни и неминуемо са предело генерализиращи. Още повече, че не познаваме самите материални изрази на ритуалните действия в тяхната пълнота. При положение че разполагаме само с повърхностна картина на вярванията на едно население, отдалечено с хилядолетия, неминуемо (за запълване на празнотите) са привеждани етнографски паралели, които могат да обяснят – от една страна неясния ритуал, а от друга – да свържат отделните петна информация за енеолитното население в единна картина. Тя, за съжаление, не може да се очаква да е коректна.

Аналогиите, които се привеждат, са на база на предположението, че подобните материални изрази на дадени духовни представи означават, ако не тъждественост, то поне сходство между тях. Върху духовния свят на населението обаче действат различни фактори, които го формират и моделират. Такива са: типът икономика, особеностите на околната среда, социалната организация, етническата история, родовата и

личната памет, отделни събития и други.

Имайки предвид всички тези затруднения, може да се предположи, че големите различия в особеностите на отделните гробни комплекси без човешки останки са израз на различни представи, вярвания и ритуали, а оттам може да се направи изводa, че самите комплекси са имали различни функции. Най-честата интерпретация, която им се дава, е като „кенотафи". И докато има структури, които може наистина да са били такива, то други е по-вероятно да са материално свидетелство за други ритуални действия. Ритуалните площадки, например, не е задължително да са свързани с некрополите изобщо. Оттук може да бъде направен и изводът, че връзката на комплексите с погребалните практики може да се дължи само на разположението на някои от тях – т.е. на случаен пространствен принцип. Естествено, възможно е и да става дума за обреди, свързани със смъртта, но не такива, целящи успокоение на починал, а за въвеждане на определен ред в общността. Не трябва и да се игнорира възможността поне част от символичните гробове да са всъщност реални гробове, но с напълно разложен скелет.

Заключение

Групирането на повечето известни некрополи от късния енеолит в Североизточна България и Причерноморския ареал е пречка за изграждането на по-пълна картина на погребалните практики, като цяло, в страната. И докато имаме известна представа за погребалните обичаи и от територията на култура Криводол-Салкуца, то нямаме такава за вътрешността на Тракия. Следователно – явлението „символичен гроб" не може да бъде свързано (със сигурност) с определена територия или културна принадлежност.

Картината, която се изгражда от анализа на известните гробни комплекси, без човешки останки, не може и да се счита за напълно коректна. Обнародването на символичните гробове от Варненския некропол, в тяхната пълнота може да промени значително представата ни за явлението. Новите проучвания на обекти – като некропола при Провадия – също може значително да обогатят разбиранията ни за функцията на този тип съоръжения. Те може да зададат нови насоки за разсъждение при интерпретацията на комплексите.

Насочването на проучванията към селищни и гробни обекти е обяснимо. Но извън периметъра им може да има и други структури и комплекси, сходни с тези, определяни в литературата като символични гробове. Вероятно с бъдещи и нови проучвания на некрополи и други обекти, въпросът за функциите на символичните гробове ще намери своето решение.

Цитирана литература

Аврамова, М. 1997. *Мит, ритуал и злато на една „несъстояла се цивилизация"*. София: Агато.

Бояджиев, Я., 2003. За местоположението на детските гробове през неолита и халколита. *Добруджа* 21, 48 – 62

Иванов, И. 1975. Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972 г. *Известия на Народния музей – Варна* XI/XXVI (1) – 17.

Иванов, И 1978. *Съкровищата на Варненския халколитен некропол.* София: Септември.

Иванов, И. 1997. *Варна и раждането на европейската цивилизация*. София: Агато.

Николов, В. 1994. Социален и религиозно-митологичен контекст на златото във Варненския некропол. *Проблеми на изкуството* XXVII (3), 11-13.

Николов, В., Бъчваров, К., Лещаков, П., Самичкова, Г., Христов, Н., Максуини, К., Трифонов, С., Пурнарова, Е., Стоицова, В., Славкова, М., Илиева, Й., Жечева, С., Спасов, Р., Мартино, Ш. 2014. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. *Археологически открития и разкопки през 2013 г.*, 89-91.

Радунчева, А. 1976. *Виница. Енеолитно селище и некропол*. (Разкопки и проучвания VI). София: Издателство на БАН.

Тодорова-Симеонова, Х. 1971. Късноенеолитният некропол край град Девня – Варненско. *Известия на Народния музей – Варна* VII (XXII), 3-40.

Тодорова, Х., и др. 1975. *Селищната могила Голямо Делчево.* (Разкопки и проучвания V). София: Издателство на БАН.

Тодорова, Х. 1986. *Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера)*. София: Издателство наука и изкуство.

Тодорова, Х., 1992: Към проблема за т. нар. „символични погребения от енеолитния некропол Варна I. *Добруджа* 9, 71-84.

Chapman, J. 1983. "Meaning and illusion in the study of burial in Balkan prehistory". In A. Poulter (ed.) *Ancient Bulgaria*. Nottingham: Department of Archaeology, University of Nottingham, 1-42.

Chohadziev, S., Mihaylova, N. 2014. *Smyadovo. Prehistoric cemetery 2005-2008*. Sofia: Direct Services Ltd.

Todorova, H. (ed.) 2002. *Durankulak II (1,2). Die Prehistorischen Graberfelder.* Sofia: Anubis.

Symbolic graves from the Late Eneolitic period (according to the data from the territory of Bulgaria)

Radoslav Rachev

(summary)

In the scientific literature the term "symbolic grave" is used for complexes with no human remains found in necropolises. The goods from them can be very similar to those from actual graves and are placed in a pit. Such structures are known from the Late Eneolithic cemeteries in Devnya (4 symbolic graves) Goyalmo Delchevo (3 symbolic graves), Varna (57 symbolic graves, but there is more information for 9 of them), Vinnitsa (7 symbolic graves, and 5 complex, defined as „sites of offering") Durankulak (24 symbolic grave of the period concerning this work and 19 from earlier periods), Smiadovo (2 symbolic graves) and Provadia (information for this cemetery is not yet fully published).

The symbolic graves are deeply connected with the religious beliefs of Eneolithic so-

ciety. They are a physical expression of spiritual ideas and as such their function and role is almost impossible to be reconstructed. Therefore, to explain them ethnological parallels are often brought up and comparisons with historical attested practices are drawn. Unfortunately the spiritual world of the prehistoric society affected by too many factors for any reconstruction of beliefs to be reliable. So the Comparative Analysis of symbolic graves appears to be the best souse of information for them. Comparisons should be done firstly between such complexes without human remains within a necropolis and between those from different cemeteries, and then parallels with real graves.

In such an analysis significant differences between complexes even within a necropolis can be seen. This was observed by other authors, who grouped the complexes according to the quantity and quality of inventory (rich and poor complexes) and based on only certain element of the grave goods (male, female, with idol and other groups). It should be asked whether the differences between symbolic graves are not due to differences in their function.

Often these complexes are referred to as „cenotaphs" - a term that speaks of human who existed, but could not be buried according to the prescriptions of the ritual. Therefore, the rituals of burial were carried out on grave with no human remains. And the role of the deceased may have been played by a substitute image. But the abundance of expensive items in some symbolic graves, contradicts the perception of advanced understanding of the symbolism of funeral rites, on which is the idea of a cenotaph is based. It is possible that at least part of the structures relate to practice of different rituals in burial environment. This thesis is supported by parallels between some symbolic graves and „sites of offering" in Vinnitsa.

If we accept the thesis that part of the symbolic graves are ritual sites associated with rituals that are not necessarily related to the world of the dead, it is possible to assume that similar structures can be found beyond the borders of the cemeteries. Another possible interpretation of some symbolic graves is that they have played important role for the social organization of Late Eneolithic communities. That is, through them certain relations between members of the group were imposed.

It should be noted that at least some of the symbolic graves of the Late Eneolith in Bulgaria are actually real graves, but with completely decayed skeleton. This assumption is valid especially in terms of children's graves, as the more fragile is the age of the individual, so are the bones more brittle. Regarding the presumption that children`s graves could be distinguished by certain characteristics, a number of examples to rebut it.

The picture that the symbolic graves from the Late Eneolith in Bulgaria currently display is probably not accurate. There is information only for a limited area – Northeastern Bulgaria and the Black sea coast. In the future with the complete publication of the excavated complexes and with the study of new necropolises, the question of the function of the symbolic graves may be reviewed.

The enclosures in Chalcolithic tell Hotnitsa (results from the archaeological excavations during 2009-2015)

Anton Atanasov [a]

[a] PhD Candidate, Department of Archaeology, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo; 2 T. Turnovski Str., 5003, Veliko Turnovo, Bulgaria; anton_atanasov@gbg.bg

ABSTRACT

The Chalcolithic tell Hotnitsa was excavated for the first time in the ´50s of the 20th century. Even then remains of a massive fortification were found in its southern periphery. Following a long break the archaeological excavations were renewed and continue to the present day. The current study summarizes the results from the research of the enclosures during the last seasons (the period since 2009 till 2015). Their construction and chronology have been clarified to a large extent. It has been established that the southern part of the tell is protected by a complex fortification representing a rampart and a palisade built on it. A stone build-up was found in some sections. A ditch was very likely dug in front of the rampart. Most probably this enclosure protects the middle chalcolithic layers of the tell. A trench (found during the 2015 season), attesting to the presence of a massive palisade built in the southern periphery of the tell. It is located behind the remains of the rampart. Most probably it was built later than the rampart and it protects the last late chalcolithic layers of the tell. The excavated enclosures are similar to the ones, discovered during the research of a number of chalcolithic settlements, located in Bulgaria. The research of the enclosures in Hotnitsa enriches to a great extent our knowledge of architecture and fortification constructions during the Copper age in the Lower Danube region.

KEYWORDS

Bulgaria, chalcolithic, enclosures, rampart, ditch, palisade, fortification

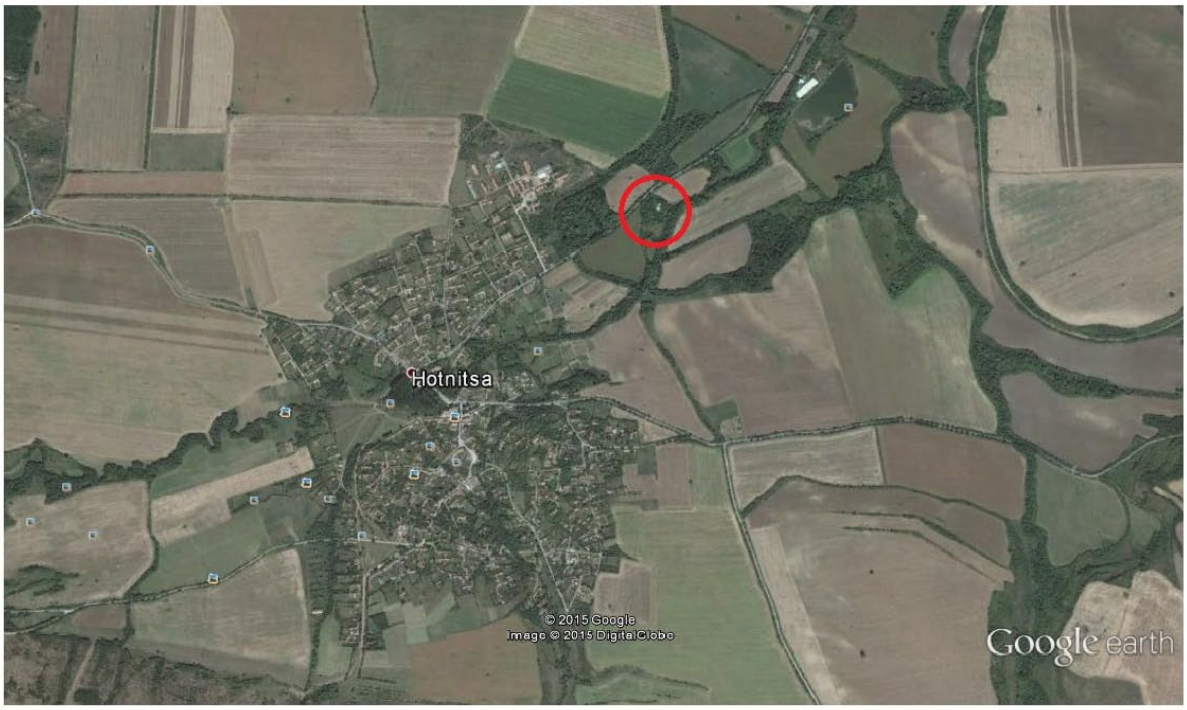
Hotnitsa tell is located approximately 1150 m northeast from the centre of the modern village (fig. 1). The Bohot River runs southeast of it. The diameter of its base is around 110 m. The height of the tell is 5-6 m. Its altitude is 84.2 m. The first excavations were conducted by N. Angelov in 1956-1959, when the topmost layer and the stratigraphic sounding in the southern section were dug (Ангелов 1958, 389-404). Back in 1958 N. Angelov noted in his journal the presence of 2-3 postholes in east-west direction and a „stone wall". They were revealed in the stratigraphic sounding at a depth of 3.10-3.40 m (fig. 2)[1].

After a long break, the archaeological excavations were renewed in 2000. They were carried out under the direction of S. Chohadzhiev and A. Chohadzhiev[2]. As early as the first seasons of the renewed excavations, the study of a new section in the southern part of the tell was initiated. The aim was to establish the presence of enclosures, their character and chronology. The results from several successive campaigns (during the period 2009-2015) clarify those problems to a great extent.

During the archaeological studies in 2004 an area located east from the stratigraph-

1 Information about this enclosure is provided by the archive of N. Angelov (Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, Inv. № 1540)

2 My thanks to St. Chohadzhiev and Al. Chohadzhiev for the provided unpublished information and shared ideas without which this report would not be possible.

1

2

Fig. 1. Location of Hotnitsa tell (image by Google Earth):
1 – location to the modern village; 2 – zoomed image
Фиг. 1. Местоположение на селищната могила Хотница (изображение от Google Earth):
1 – разположение спрямо съвременното село; 2 – увеличено изображение

ic one of N. Angelov was excavated. A section of the enclosures was found, representing probably a clayish rampart, with a wooden palisade built on it. At certain spots within its base there is a build-up of stones ("stone belt"). A stone structure attached to the palisade was found (fig. 3). Probably it is connected to enclosures. It is possible that it represents a bastion, flanking a nearby entrance or just an element consolidating the palisade. The highest part of a rampart sloping southwards was registered, on which the above-described facilities were placed (Чохаджиев и др. 2005, 54-56; Chohadzhiev 2009, 67-84).

The research of the enclosure system has been particularly intensive during the last couple of years. In 2009 an excavation was performed, located east from the previous two (the stratigraphic one of N. Angelov from 1958 and the one from 2004). The situation in the two new soundings (the ones from 2004 and from 2009) is identical, as obviously the new found sections belong to the same enclosure which was described in the studies by N. Angelov. It consists of a rampart and a palisade located upon it. The remains from the palisade represent 3-4 rows of postholes, in east-west direction. The holes have a diameter of 0.10-0.20 m and are located at a distance of 0.25 m from each other (fig. 4). A trench was not registered for their laying. This is typical for palisades built on ramparts. Between the postholes, as well as on separate sections from the outside wall, the rampart was plastered by 1-2 cm thick layer of light yellow, almost white clay (Чохаджиев, Чохаджиев 2010, 79-82). The small diameter of the postholes, as well as the lack of a trench for their placement suggests that a short and not particularly massive palisade was erected on this spot. Perhaps it appears more like a simple enclosure than a wall.

The interesting observations that have been shared in relation to this sounding make the study of the enclosures a priority goal of the excavations in Hotnitsa. In the course of several successive seasons (from 2010 to 2012) the construction of the enclosure was clarified. Due to the fact that the external front of the rampart continues southwards, the square was extended in this direction. Its incline is approximately 30º. At a depth of 4.02 m an almost horizontal "step" with a length of around 1 m was registered (fig. 5) (Чохаджиев, Чохаджиев 2011, 88-90). Following that, in southward direction, the rampart again descends steeply downwards, at an angle of 25-30º. At a depth of 4.52 m a stretch of darker soil was uncovered, with a width of around 1 m (fig. 6). It is likely a trench, but only future excavations can confirm that (Чохаджиев, Чохаджиев 2012, 78-80). At the base of the rampart, at a depth of 5.88 m, the inclination is greatly reduced – to 5º. A new, identical with the first one (upper) "step" was uncovered, with a length of about 2 m (fig. 7). It is possible that it represents a berm, formed immediately before an alleged ditch, reached at the lowest part of the rampart. Its presence is reasoned by the dig with steep walls, uncovered in front of it (at a depth of 6.15 m). Unfortunately very soon (at a depth of 6.40 m) the excavations were suspended, due to underground waters breaking (Чохаджиев, Чохаджиев 2013, 74-75). The form (the intersection) and the dimensions (the width and depth) of the registered digging remain unclear. It also cannot be fully confirmed if this is a ditch. The digging is filled with grey-black soil, charcoal, plaster and pottery fragments. Yet another interesting fact is that during the excavations at this considerable depth, several sherds from late Neolithic vessels were found. At this stage, a late Neolithic layer was not established, as structures from this period were not found.

As a result from the conducted research, the approximate dimensions of the rampart were established. It is approximately 3.10-3.20 m high (from a depth of 2.90-3.00 m to a depth of 6.00-6.10 m). Its width was not registered. The length of the outside part of the rampart (from the top to its base) is approximately 10 m. It was built with whitish-green

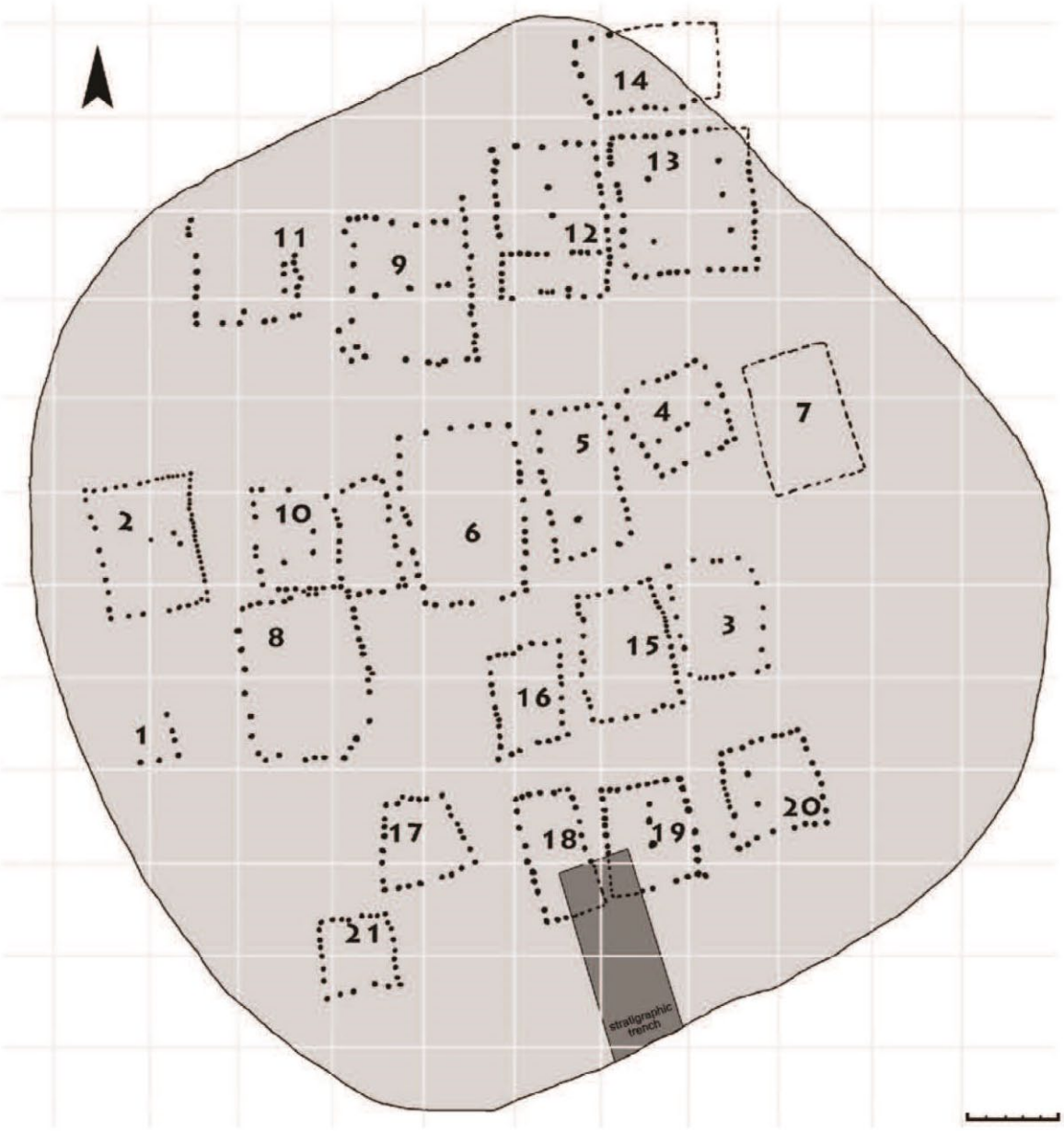
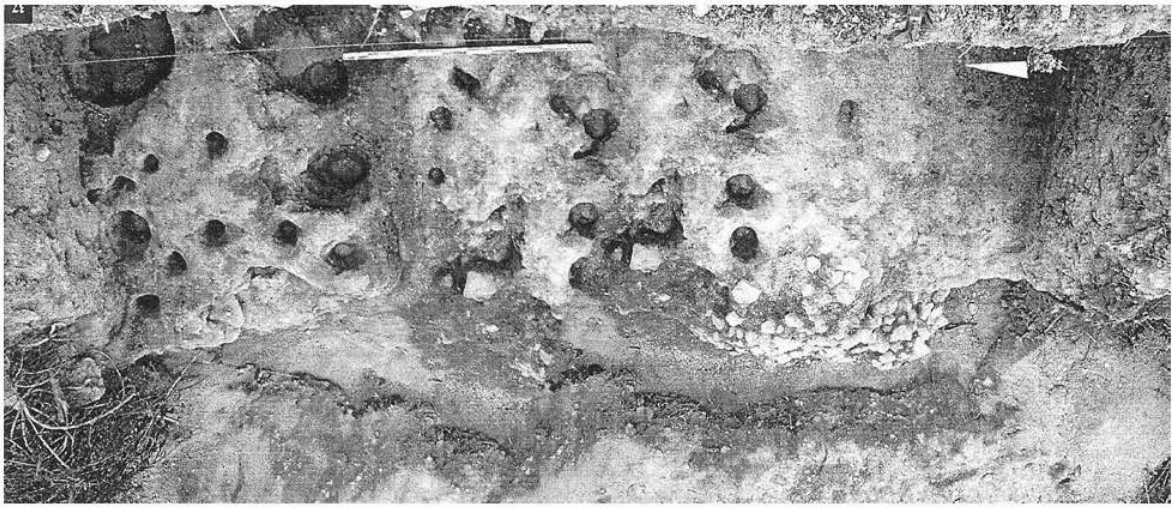

Fig. 2. Plan of I layer of Hotnitsa tell (after Chohadzhiev 2009, 74, fig. 3)
Фиг. 2. План на I хоризонт на селищната могила Хотница (по Chohadzhiev 2009, 74, fig. 3)

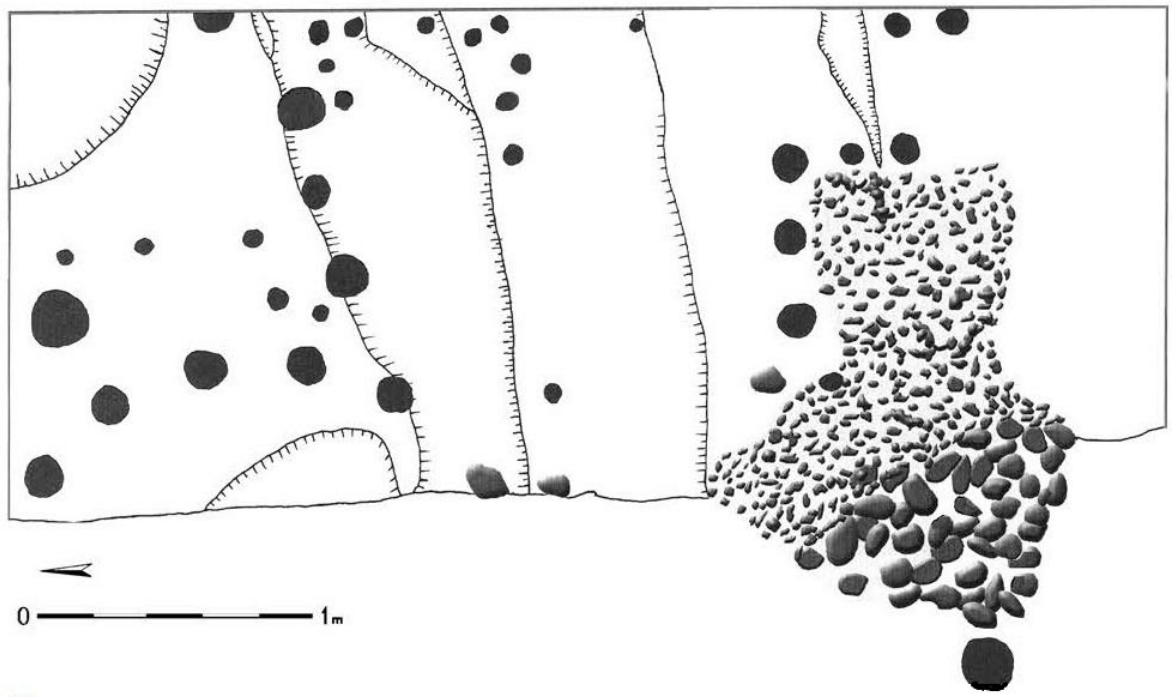
soil with small limestone concretions. Two changes of the slope were established – in the middle and at the base of the rampart. There is probably a dug ditch in front of it[3].

The results from the last two archaeological seasons (2014 and 2015) are particularly interesting. They substantially complete the data on enclosures. In 2014 a new square was excavated, set between the soundings from 2004 and 2009. At a depth of 2.90-3.00 m the remains of the rampart were uncovered quite expectedly. What is more interesting is that right behind it two trenches were found. The first one is approximately 0.70-0.80 m wide and about 0.35 m deep (from a depth of 3.10-3.20 m to a depth of 3.54 m). It has an east-west direction, following the direction of the rampart and is located right behind it. Its walls

3 According to Al. Chohadzhiev, it is possible that what we currently acknowledge as a rampart are actually remains from a decomposed clay wall, destructed and consequently rotten over the slope of the tell.

1

2

Fig. 3. Enclosure remains (clayish rampart and postholes) discovered in 2004 (after Chohadzhiev 2009, 81, Fig. 17): 1 – view from west; 2 – graphic documentation/plan
Фиг. 3. Останки от отбранителното съоръжение (глинобитен вал с дупки от колове) открити през 2004 г. (по Chohadzhiev 2009, 81, Fig. 17): 1 – изглед от запад; 2 – графична документация/план

are slanting. Its filling consists of brown soil, with charcoal. Postholes were not found in it. It is not clear if it performs functions connected to the enclosure. Within 0.50 m behind it (and about 1.30 m from the rampart) a second trench, located alongside the rampart was uncovered. It was detected at a depth of approximately 3.20 m (3.18-3.23 m). The trench is 0.50-0.80 m wide. Several postholes with big diameter from 0.25-0.30 m to 0.40-0.45 m were registered alongside the trench. They are positioned at about 0.30-0.50 m (up to 0.70 m) from each other (fig. 8). At this stage, the depth of the trench was not established. It is at

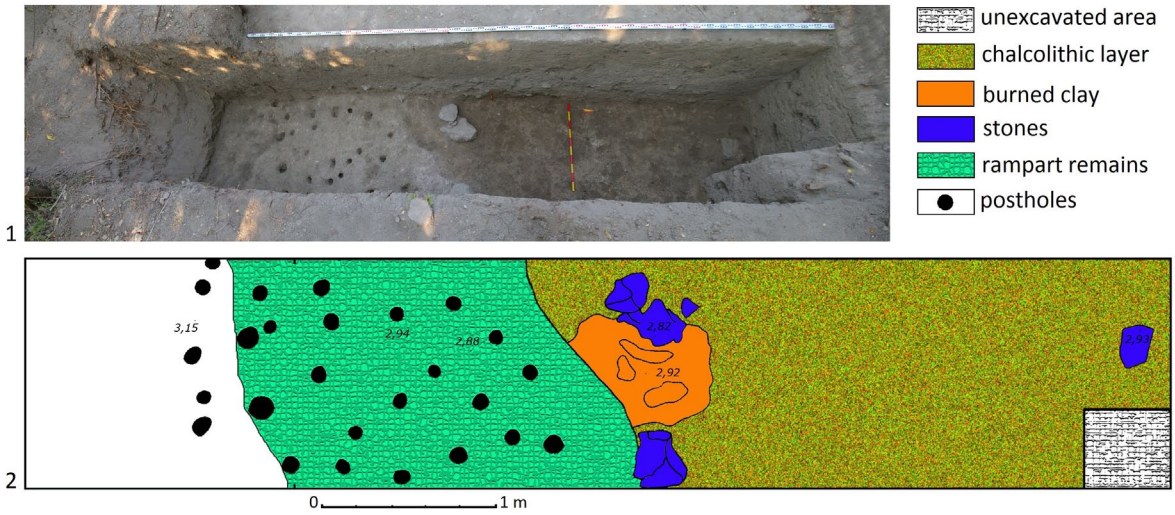

Fig. 4. Enclosure remains (clayish rampart and postholes) discovered in 2009 (after Чохаджиев, Чохаджиев 2010, 80, обр. 1): 1 – view from east; 2 – graphic documentation/plan
Фиг. 4. Останки от отбранителното съоръжение (глинобитен вал с дупки от колове) открити през 2009 г. (по Чохаджиев, Чохаджиев 2010, 80, обр. 1): 1 – изглед от изток; 2 – графична документация/план

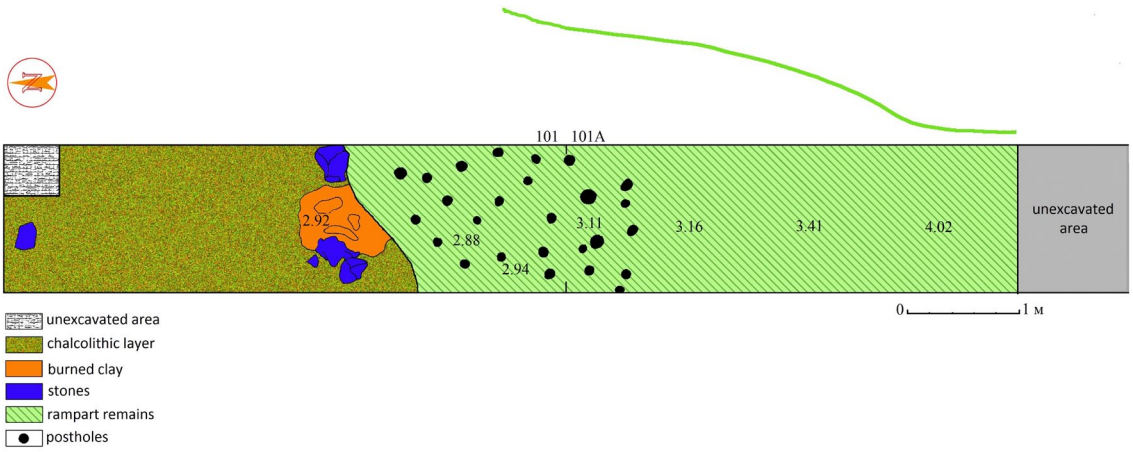

Fig. 5. Graphic documentation/ Plan of the enclosure remains discovered in 2010 (after Chohadzhiev, Chohadzhiev – unpublished)
Фиг. 5. План на останките от отбранителното съоръжение, открити през 2010 г. (по Чохаджиев, Чохаджиев – непубликувани материали)

least 0.30-0.50 m for sure, as at this stage the filling of part of the holes is depleted at such depth (from depth of 3.18-3.22 m to a depth of 3.50-3.70 m). A big quantity of rotten timber was found in it (Chohadzhiev, Chohadzhiev – unpublished). The dimensions of this trench and the big diameter of the postholes suggest the presence of a massive construction in this part of the tell. Probably this is a *wattle-and-daub* palisade, built from wooden pillars. It is probably 3-4 m high.

Despite the meager funding and the limited excavated area, the studies of enclosures in Hotnitsa achieve significant results. It has been established that the southern part of the tell is protected by a complex fortification. It combines in its structure a rampart and a palisade built on it. In some sections the palisade is consolidated by a build-up of stones. Along

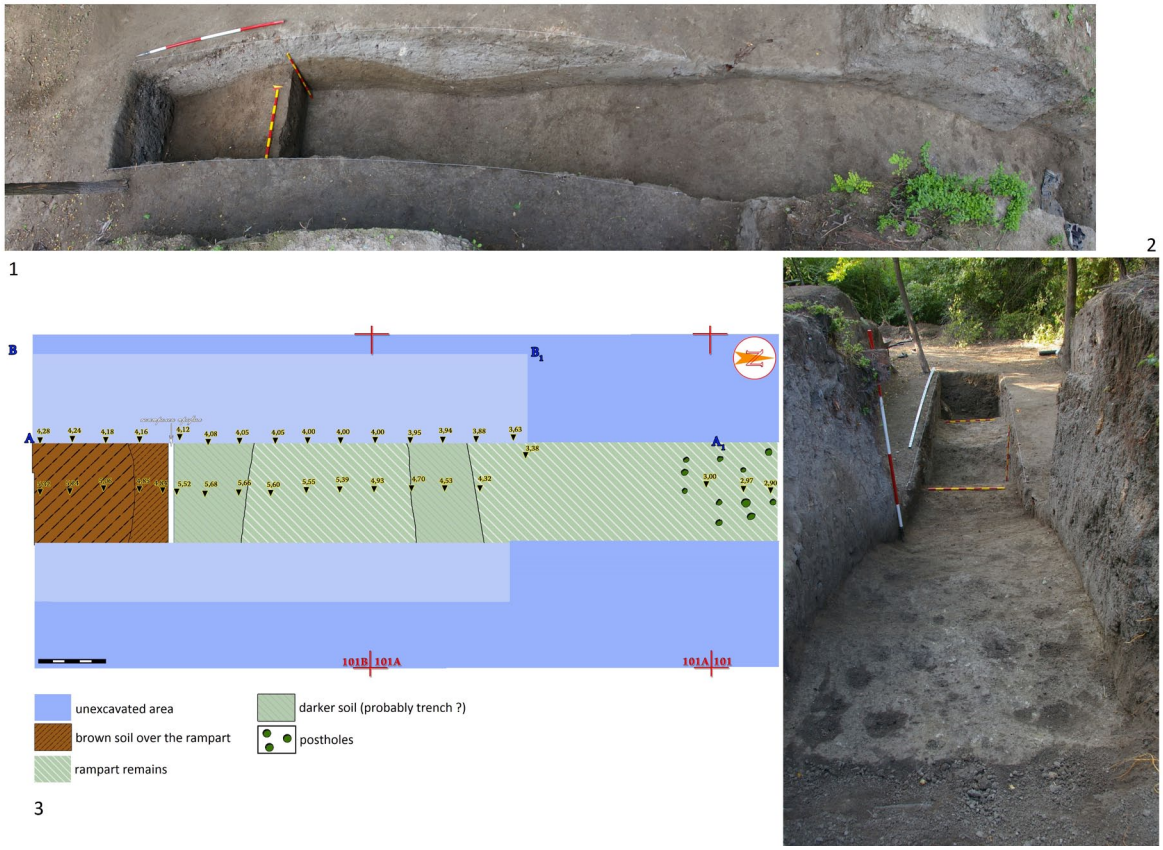

Fig. 6. Enclosure remains (clayish rampart and postholes) discovered in 2011 (after Chohadzhiev, Chohadzhiev – unpublished): 1 – view from east; 2 – view from north; 3 – graphic documentation/plan

Фиг. 6. Останки от отбранителното съоръжение (глинобитен вал с дупки от колове) открити през 2011 г. (по Чохаджиев, Чохаджиев – непубликувани материали): 1 – изглед от изток; 2 – изглед от север; 3 – графична документация/план

with the achieved results the resolution of a number of problems is pending. The form and the dimensions of the rampart are not finally clarified. The presence of a ditch was not fully confirmed. Its boundaries and depth were not established. At this stage, it cannot be argued that the tell is protected on all sides with this fortification. In the other unexplored sections along its periphery other types of enclosures might have been used. The time of the building of the enclosure cannot be specified precisely as well as its original appearance. It is very likely that only the rampart was initially built and subsequently a low enclosure was added. It cannot be established which layers this fortification protects, due to the fact that the greater part of the tell is not excavated and they are still not reached. These are problems which only the future archaeological excavations can resolve.

In conclusion, it should be pointed out that enclosures are not something new for the Copper age. A great part of the Chalcolithic settlements in Bulgaria are fortified with various enclosures. Hotnitsa tell is not an exception. The following settlements – Azmashka mogila V (Георгиев 1963, 160; Тодорова и др. 1975, 22), Golyamo Delchevo XIV-XV (Тодорова и др. 1975, 47, 99-100; Todorova 1982, 102-104), Gradeshnitsa (Николов 1974, 18-19), Ovcharovo V (Todorova 1982, 124; Тодорова и др. 1983, 32-33), Polyanitsa V (Todorova 1982, 160), Targovishte III (Ангелова 1986, 39; Todorova 1982, 177-178) were forti-

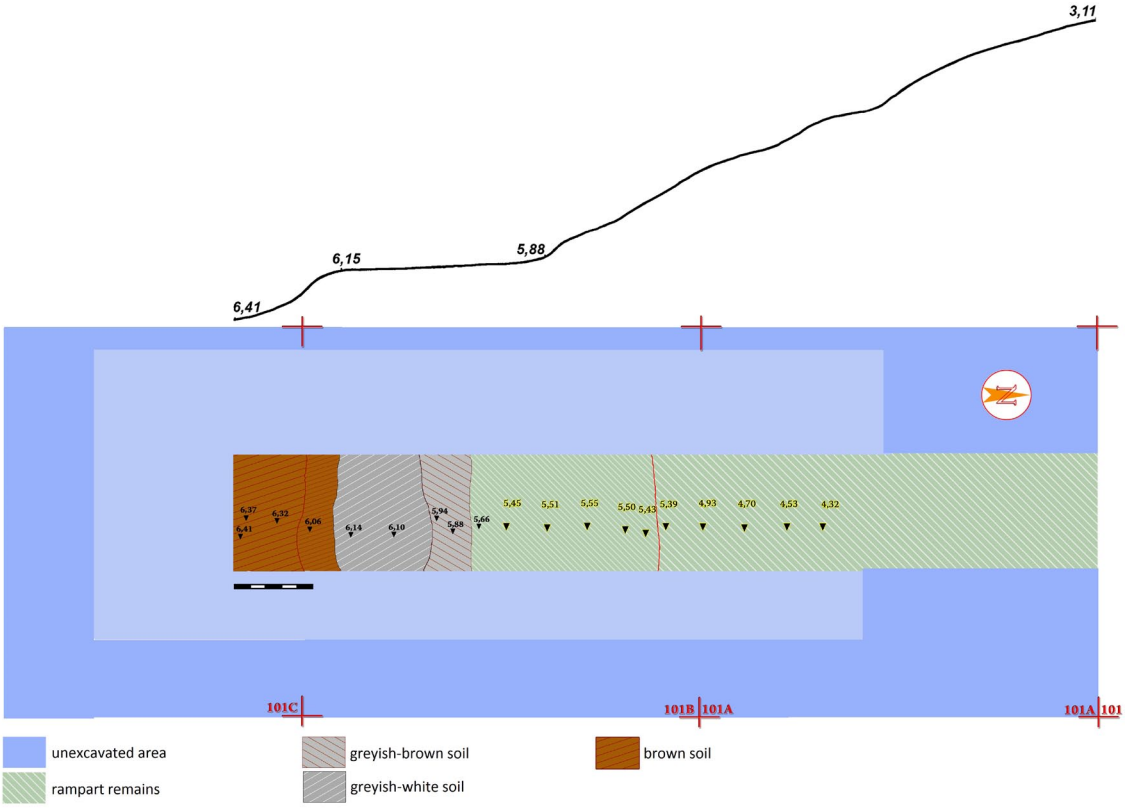

Fig. 7. Graphic documentation/ Plan of the enclosure remains discovered in 2012 (after Chohadzhiev, Chohadzhiev – unpublished)
Фиг. 7. План на останките от отбранителното съоръжение, открити през 2012 г. (по Чохаджиев, Чохаджиев – непубликувани материали)

fied with combined enclosures, consisting of a rampart and a palisade (or a ditch, a rampart and a palisade), similar to the ones found during the excavations in Hotnitsa. It is notable that the bigger part of the settlements fortified with this type of enclosures are mostly from the Middle Chalcolithic Age and are located in Northeastern Bulgaria (fig. 9). Most probably the fortification found in Hotnitsa was built in this period. In support of this statement is the fact that so far only the topmost building layers have been excavated entirely (I layer) or partially (II-V layer), as the diggings of the interior of the tell do not reach the highest point of the rampart. It is logical that it encloses the next middle chalcolithic layers. Nevertheless, the last assumption is still hypothetical. The lack of middle chalcolithic ceramics and overlapping late and middle chalcolithic enclosures (in clear stratigraphical order) hinder its confirmation. At this stage it is unclear if the trench found during the last season (2015), marking the track of a massive palisade, is part of the already existent fortification. Probably their timing does not overlap. It is possible that it is a separate enclosure, fortifying the last (Late Chalcolithic) layers of the tell. The following Chalcolithic settlements were fortified with similar single palisades: Golyamo Delchevo III-IV (Тодорова и др. 1975, 27; Todorova 1982, 92), Ivanovo I (Венелинова 2009, 80-83; 2011, 158-163; Венелинова и др. 2011, 73-77; Venelinova 2011, 87-90), Ovcharovo XI-XII (Тодорова и др. 1983, 41; Todorova 1982, 142-143), Polyanitsa VI-VIII (Тодорова 1976, 12-18; Тодорова, Вайсов 1986, 72-86; Todorova 1982, 160-163), Radingrad I-III (Иванов 1984, 5-7; Todorova 1982, 166-168), Strumsko (Перничева 1993, 97-99), Topolnitsa IV (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, 52). Obvi-

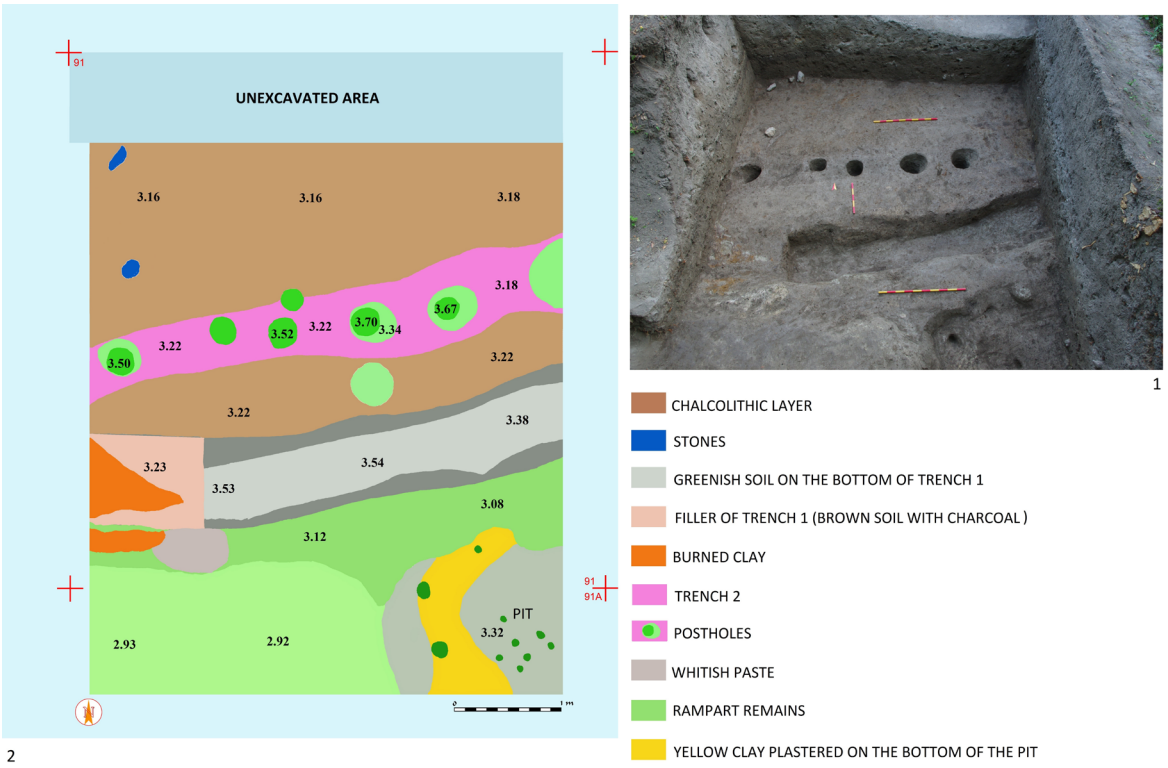

Fig. 8. Enclosure remains (palisade trench) discovered in 2015 (after Chohadzhiev, Chohadzhiev – unpublished): 1 – view from south; 2 – graphic documentation/plan
Фиг. 8. Останки от палисадата, открита през 2015 г. (по Чохаджиев, Чохаджиев – непубликувани материали): 1 – изглед от юг; 2 – графична документация/план

Fig. 9. Map of the Chalcolithic settlements enclosed with a rampart and a palisade or a ditch, a rampart and a palisade (author A. Atanasov)
Фиг. 9. Карта на халколитните селища, оградени с вал и палисада или оградени с вал, ров и палисада (автор А. Атанасов)

Fig. 10. Map of the Chalcolithic settlements enclosed with single palisades (author A. Atanasov)
Фиг. 10. Карта на халколитните селища, оградени с единична палисада (автор А. Атанасов)

ously the relatively simple construction that does not require using complex technologies and inaccessible materials defines the broad chronological and territorial distribution of the palisades in Bulgaria (fig. 10). Yet another advantage is the investment of significantly less labor in comparison to the ground enclosure (ramparts and ditches). Probably due to those reasons the population from the last Late Chalcolithic layers of Hotnitsa preferred to fortify the southern part of the tell with a palisade.

The conclusions made at this stage result from the observations during the last few archaeological seasons. They can be confirmed, rejected or at least supplemented only by future research. Undoubtedly, enclosures represent a specific part of the architecture of the Chalcolithic settlements in Bulgaria. Their rise during the Neolithic period and their broad distribution during the subsequent Copper age are indicative of their necessity. The research of enclosures in Hotnitsa tell and other prehistoric settlements in the country represent a valuable source of information for the architecture during this period from ancient history.

References

Ангелов, Н. 1958. Селищната могила при с. Хотница. В: Бешевлиев, В., Георгиев, Вл. (ред.) *Сборник изследвания в чест на акад. Д. Дечев.* София: Издателство на БАН, 389-404.

Ангелова, И. 1986. Енеолитната селищна могила Търговище. *Интердисциплинарни изследвания* 14, 33-43.

Венелинова, С. 2009. Аварийни археологически разкопки на селищна могила Иваново – Банята, общ. Върбица. *Археологически открития и разкопки през 2008*, София, 80-83.

Венелинова, С. 2011. Дървено-глинени съоръжения от халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. В: Бояджиев, Я., Терзийска-Игнатова, С. (ред.) *Златното V хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха.* София: Издателство на БАН, 155-166.

Венелинова, С., Гюрова, М., Попова, Ц., Зидаров, П. 2011. Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. *Археологически открития и разкопки през 2010*, София, 73-77.

Георгиев, Г. 1963. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. *Известия на Археологическият институт* XXVI, 157-175.

Иванов, Т. 1984. *Радинград. Селищна могила и некропол (V – IV хил. пр. н. е.).* София: Офсетграфик.

Николов, Б. 1974. *Градешница.* София: Наука и изкуство.

Перничева, Л. 1993. Укрепителна система на ранноенеолитното селище Струмско край Благоевград. В: Николов, В. (ред.) *Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев.* София: Издателство на БАН, 97-102.

Тодорова, Х. 1976. Устройство на енеолитните поселения в Североизточна България. *Музеи и паметници на културата* 2, 12-18.

Тодорова, Х., Иванов, С., Василев, В., Хопф, М., Квита, Х., Кол, Г. 1975. *Селищната могила при Голямо Делчево* (Разкопки и проучвания V). София: Издателство на БАН.

Тодорова, Х., Василев, В., Янушевич, З., Вълеев, П. 1983. *Овчарово* (Разкопки и проучвания IX). София: Издателство на БАН.

Тодорова, Х., Вайсов, И. 1986. Най-ранните укрепителни системи от България. *Военноисторически сборник* 3, 72-86.

Чохаджиев, С., Чохаджиев, А., Лещаков, П. 2005. Археологически проучвания на селищната могила край с. Хотница. *Археологически открития и разкопки през 2004*, София, 54-56.

Чохаджиев, С., Чохаджиев, А. 2010. Археологически проучвания на селищната могила при с. Хотница, област Велико Търново. *Археологически открития и разкопки през 2009*, София, 79-82.

Чохаджиев, С., Чохаджиев, А. 2011. Археологически проучвания на селищната могила при с. Хотница, област Великотърновска. *Археологически открития и разкопки през 2010*, София, 88-90.

Чохаджиев, С., Чохаджиев, А. 2012. Археологически проучвания на селищната могила при с. Хотница, област Велико Търново. *Археологически открития и разкопки през 2011*, София, 78-80.

Чохаджиев, С., Чохаджиев, А. 2013. Археологически проучвания на селищната могила при с. Хотница, област Велико Търново. *Археологически открития и разкопки през 2012*, София, 74-75.

Chohadzhiev, A. 2009. The Hotnitsa tell – 50 years later. Eight years of new excavations – some results and perspectives. In Draşovean, F., Ciobotaru, D., Maddison, M. (eds.) *Ten years after: The Neolithic of The Balkans, as uncovered by the last decade of research.* Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9th-10th, 2007. Timişoara: Marineasa, 67-84.

Koukouli-Chryssanthaki, C., Todorova, H., Aslanis, I., Vajsov, I., Valla, M. 2007. Promachon-Topolnica. A greek-bulgarian archaeological project. In Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (eds.) *The Struma/Strymon river valley in Prehistory.* Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus (In The Steps of James Harvey Gaul 2). Sofia: Gerda Henkel Stiftung, 43-78.

Todorova, H. 1982. *Kupferzeitliche Siedlung in Nordostbulgarien* (Material zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 13). München: C. H. Beck.

Venelinova, S. 2011. Archaeological research of The Ivanovo chalcolithic tell, Shumen region, in 2008-2010. In Mills, St., Mirea, P. (eds.) *The lower Danube in Prehistory: Landscape, changes and human-envoirment interactions.* București: Renaissance, 87-94.

Отбранителните съоръжения на селищната могила Хотница (резултати от археологическите проучвания през 2009-2015 г.)

Антон Атанасов

(резюме)

Още през 1958 г., първият проучвател на селищната могила Хотница, Н. Ангелов отбелязва в своя дневник наличието на *„2-3 редици от дупки от колове с посока изток-запад"* и *„каменна оградна стена"*. Те са разкрити в стратиграфския сондаж, на дълбочина 3,10-3,40 м. След продължително прекъсване археологическите разкопки са подновени през 2000 г., под ръководството на С. Чохаджиев и А. Чохаджиев. Една от основните цели на новите проучвания е да бъде установено наличието на отбранителни съоръжения около могилата, техният характер и хронология.

В резултат на интензивните разкопки през последните години, в южната периферия на могилата е разкрито отбранително съоръжение съставено от вал и разположена върху него палисада. Установени са приблизителните размери на вала. Той е с височина около 3,10-3,20 м. Не е установена ширината му. Дължината на външната страна на вала (от върха до основата му) е около 10 м. Издигнат е от белезникаво-зеленикава пръст, сред която често се откриват и малки варовикови бучки/конкреции. Установени са две промени на наклона – в средата и в основата на вала. Пред него вероятно има прокопан ров. Върху вала са открити останки от палисада. Те представляват 3-4 редици дупки от колове, с посока изток-запад. Дупките са с диаметър 0,10-0,20 м и са разположени на разстояние около 0,25 м една от друга. Не е регистрирана траншея, за поставянето им, което е характерно за изградените върху валове палисади. Между дупките от колове, както и в отделни участъци по външната страна, валът е обмазан с дебела 1-2 см замазка от светложълтеникава, почти бяла глина. Малкият диаметър на дупките за колове, както и липсата на траншея за поставянето им предполагат, че на това място е издигната ниска и неособено масивна палисада. Вероятно тя по-скоро има вид на ограда, отколкото на стена.

Чрез подобни отбранителни съоръжения, съчетаващи конструктивно вал и палисада (или ров, вал и палисада) са защитени редица халколитни селища от те-

риторията на България – Азмашка могила V, Голямо Делчево XIV-XV, Градешница – Градището, Овчарово V, Поляница V, Търговище III. През последния сезон (2015 г.) непосредствено зад останките от вала са открити две траншеи. Първата е разположена плътно зад него. В нея не са открити дупки от колове. Не е ясно дали изпълнява функции свързани с отбранителното съоръжение. На около 0,50 м зад нея (и на около 1,30 м от вала) е разкрита втора, успоредно разположена на вала траншея. Тя е с ширина 0,50-0,80 м. По протежението ѝ са регистрирани няколко дупки за колове с голям диаметър – от 0,25-0,30 м до 0,40-0,45 м. Те са разположени на около 0,30-0,50 м (до 0,70 м) една от друга. Размерите на тази траншея и големият диаметър на дупките за колове, предполагат наличието на масивна конструкция в тази част на могилата. Вероятно това е палисада, изградена от дървени стълбове. На височина тя може би достига около 3-4 м. Чрез подобни единични палисади са фортифицирани Голямо Делчево III-IV, Иваново I, Овчарово XI-XII, Поляница VI-VIII, Радинград I-III, Струмско, Тополница IV. Без съмнение отбранителните съоръжения представляват специфична част от архитектурата на проучените в българските земи халколитни селища. В това отношение проучванията на отбранителните съоръжения в селищната могила Хотница, както и в други праисторически обекти в страната, се явяват ценен източник на информация за архитектурата през този безписмен период от древната история.

Керамични антропоморфни фигури от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина. Състояние и проблеми на изследванията

Петър Минков [a]

[a] *Докторант, Катедра Археология, Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. Цар Освободител 15, София 1504; petraki_orlovski@abv.bg*

Early Bronze Age clay anthropomorphic figurines from Upper Thrace Valley. State and problems of the research

Petar Minkov[a]

[a] *PhD Candidate, The Department of Archeology, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd,1504 Sofia; petraki_orlovski@abv.bg*

ABSTRACT

Among studies considering different themes from the Early Bronze Age in the Upper Thrace Valley, still wanting is a comprehensive study, or a review, of the issues pertaining to the clay anthropomorphic figurines from the period. Despite the small number of the finds collected in the recent decades, the available artifacts make possible, in broad strokes, to outline some important issues, connected to the figurines: emergence and origin, chronological and territorial range, typological features, function and interpretation. The aim of this article is to offer an overview, through an examination of all known and/or published examples of small anthropomorphic clay figurines from the Upper Thracian Valley.

KEYWORDS

Early Bronze age, anthropomorphic figurine, Thrace, Anatolia

Сред изследванията, които са посветени на различни проблеми от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина[1], липсва цялостно проучване или разглеждане на въпросите, които са свързани с керамичната антропоморфна пластика. Въпреки малкия брой находки, открити през последните десетилетия, наличните примери позволяват, да се открояят някои основни проблеми свързани с фигурките: поява и произход, хронологически и териториален обхват, типологически особености, предназначение и интерпретация. В настоящата статия са разглеждани всички познати и/или публикувани образци на малка керамична антропоморфна пластика от Горнотракийската низина.

1 За целите на това изследване като културно-географско понятие е възприет и използван терминът „Горнотракийска низина" или „Горна Тракия", (Лещаков 2006, 142-146; 143 фиг. 1 с цит. лит.). Границите на тази територия са: на Север – Стара планина; на Изток и Югоизток Странджа и Сакар; на Юг и Югоизток предпланинските райони на Родопите; на Запад предпланинските участъци на Витоша и Рила.

Керамични антропоморфни изображения. Термини

За антропоморфните изображения[2], които са изработвани от глина през ранната бронзова епоха (в частност за територите на Балканския полуостров) липсва единна терминология. В изследванията на К. Ренфрю, О. Билги, К. Дъмас върху проблематиката на антропоморфните фигури, откъслечно е засегнат въпросът за дефиницията на определени термини при изучаването на тези предмети.

Според О. Билги терминът „антропоморфни фигури", може да замести популярните названия – идоли, статуи, фигурки, т.е. се явява обединяващ за гореизброените (Bilgi 1972, 14). К. Ренфрю борави с два термина за обозначаване на тези находки – скулптури и фигури/фигурки. Същите названия са използвани и в други изследвания (Thimme 1977, 60; Dumas 2000, 42-49). Михаел Мюлер изтъква, че „антропоморфни фигури" е колективен термин, който се отнася за свободно стоящи и седящи статуетки, които са изработени от глина, кост, камък, включително и за висулки, съдове, части от съдове (апликации) и пр. (Müller 2012, 353)[3].

В българската литература, липсва единност по отношение на терминологията, като за най-често използван е терминът *фигура*. Хенриета Тодорова отбелязва, че в българската научна литература се използват термините – *пластика, скулптура, фигурка, статуетка* (Тодорова, Вайсов 1993, 188). Понятията „идол" или „божество", са по-скоро интерпретация на функционалността им[4].

В научно обръщение са въведени следните термини: *идол* (Катинчаров, Мацанова 1993, 158), (Hiller, Nikolov 2002, 9); (Бояджиев, Антонова 2015, 70-73); *фигура* (Detev 1981, 159); (Leshtakov 1996, 286); (Sekine, Kamuro 2000, 497); (Лихардус и др. 2001, 37); (Leshtakov et all. 2001, 22); (Кънчева-Русева, Лещаков 2008, 54); (Стефанова 2013 под печат).

Изразът „антропоморфна фигура" е най-обективен за артефактите, които притежават съвкупност или отделни черти и/или детайли, които могат да се асоциират с реалните човешки.[5] За коректни, могат да се считат и названията „керамична скулптура", „пластична фигура" или „фигурална пластика". Под „керамична скулптура" и сродните му по смисъл „пластична фигура", „фигурална пластика" и „пластична скулптура" следва да се разбира предмет, който е изработен, изваян или моделиран от суровина/материал с пластични свойства, представителен пример за който е глината, чрез добавяне и/или отнемане на различни елементи.

Историографски преглед. Археологическа среда на откриване

Липсват специализирани изследвания, посветени на антропоморфните фигури, откривани в съвременните български територии.

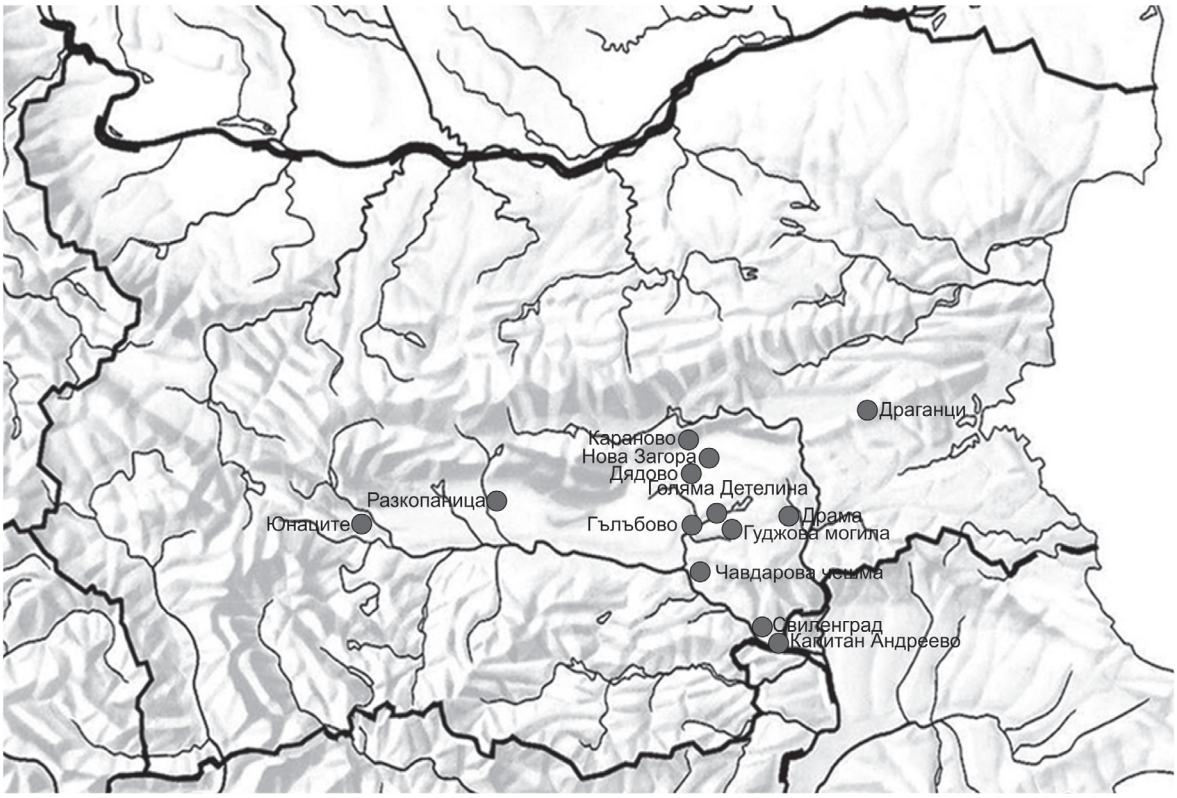
---

2 В края на текста е представен каталог на част от находките включени в настоящето изследване.

3 Авторът добавя, че термините „статуя" или „фигура" са неутрални и с тях се обозначава единствено формата на тези находки, както и че те могат да заместят термина „идол".

4 Позовавайки се на значението на думата „идол", (от гръцки език), което означава изображение, Х. Тодорова посочва, че идолните изображения могат да се обозначават, като „пластични изображения" (Тодорова, Вайсов 1993, 188).

5 В дисертационния труд на Д. Нокс е обширно коментиран терминът „фигура", като е отбелязано, че той е с много широки гносеологични рамки и би трябвало да се отнася към всички артефакти (Knox 2012, 62-64). По-нататък в изследването си авторът приема за най-коректен термин „триизмерно изображение" (Knox 2012, 62-63).

Обр. 1. Карта на разположението на керамични антропоморфни фигури от Ранната бронзова епоха в Тракия
Fig. 1. Map of localization of clay anthropomorphic figurines in Thrace during the Early Bronze age

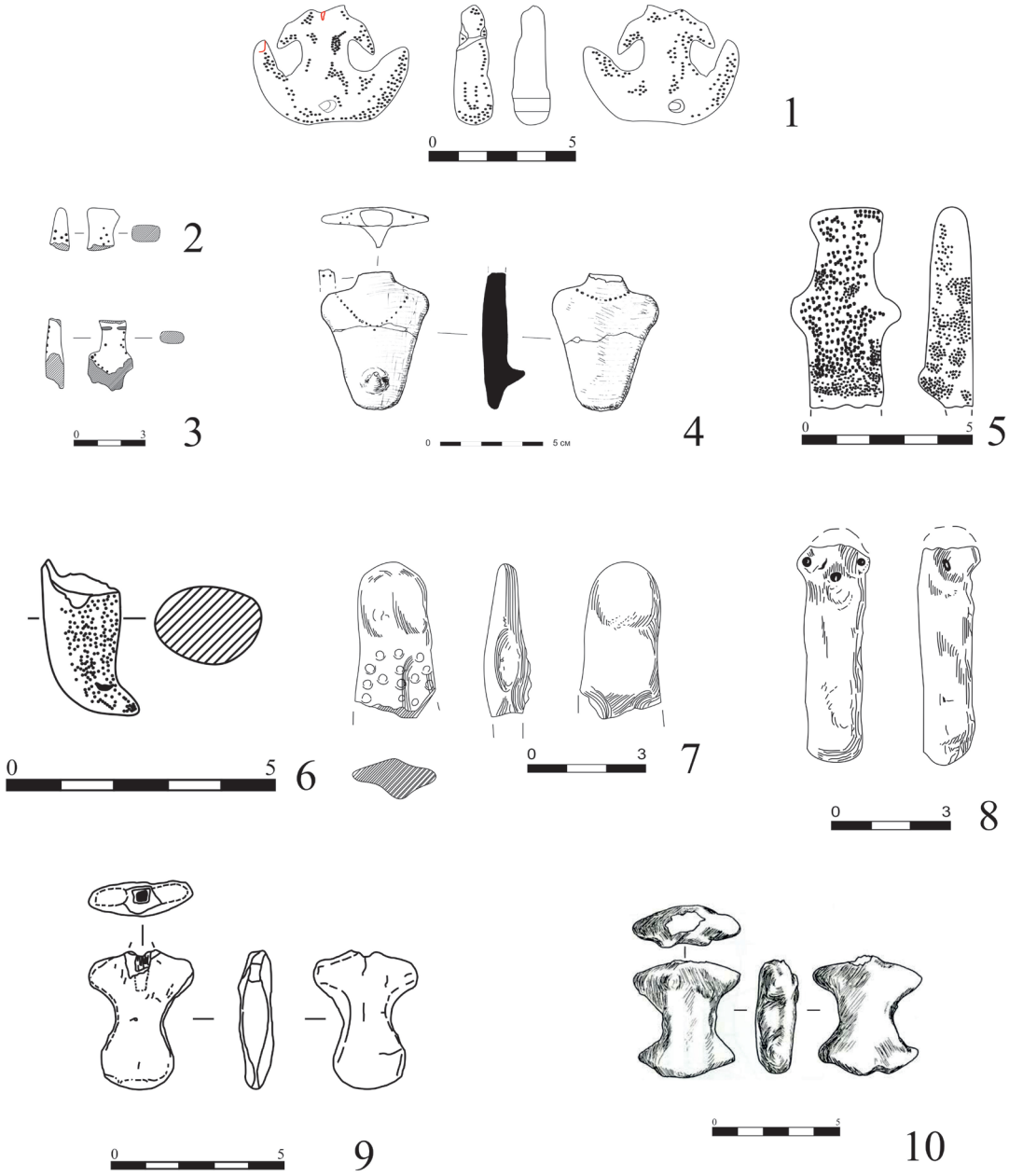
В публикацията на раннобронзовото селище при Езеро за пръв път се споменава присъствието на антропоморфни фигури (Катинчаров 1979, 401-404). Тъй като става въпрос за костни фигури, в настоящия текст не могат да бъдат използвани публикуваните наблюдения за тях. В дисертационният труд на д-р М. Стефанова, е направен опит да се обособят иконографски групи на фигурите. Частично е коментиран техният контекст, като са посочени и паралели на част от коментираните от автора фигурки (Стефанова 2013, 153-155)[6].

От територията на Горнотракийската низина, от публикации и годишни доклади за извършени археологически проучвания, са известни общо 20 находки (обр. 1)[7]. Те са открити при разкопки на следните археологически обекти: Юнаците (2 бр.) (Катинчаров, Мацанова 1993, 158, 170), (Мацанова 2002, 222, 223, обр. 1-5); Караново (1 бр.) Hiller, Nikolov 2002, 9, abb. 5-a); Драма (2-3 бр. (?) Лихардус и др. 2001, 37)[8]; Разкопаница (1 бр.; Detev 1981, 159, 169), (Lestakov 1996, 286; fig. 11-6); Капитан Андреево (1 бр.); Драганци (1 бр.) (Гергова и др. 2010, 119-123); Голяма Детелина (1 бр.) (Leshtakov,

6 Изказвам своята благодарност на д-р Морена Стефанова за възможността да ползвам текста на докторската ѝ дисертация при написването на тази статия.

7 С изключение на фигурите от Юнаците и Разкопаница, всички останали изброени примери са открити при редовни или спасителни проучвания през последните петнадесет години.

8 В частта посветена на рова в основната публикация за Драма се съобщава за фрагменти от ръце от три „пластични кръгли фигури с естествена големина" които са открити в помещения оформени от камъни, които са били разположени в пласт „d" от запълнителя на рова (Лихардус и др. 2001, 37).

Обр. 2. Керамични антропоморфни фигури от Ранната бронзова епоха в Тракия: 1. Юнаците (по Мацанова 2002, рис. 1. 5); 2–3. Свиленград (по Валентинова, Ненова 2008, т. XV. 5, 6); 4. Капитан Андреево (рис. П. Пенкова); 5. Карановo (по Hiller, Nikolov 2001, abb. 5. a); 6. Нова Загора (по Русева, Лещаков 2008, обр. 9. 5); 7. Гуджова могила (по Лещаков 2006, фиг. 27 – най-горе вдясно); 8. Гълъбово (по Лещаков 2006 187, фиг. 27 – най-горе вляво); 9 – 10. Дядово (по Sekine, Kamuro 1991, fig. 16. 10; Sekine, Kamuro 2000, 497); 11. Голяма Детелина (по Leshtakov et al. 2001, fig. 32. k)

Fig. 2. Clay anthropomorphic figurines from Early bronze age in Thrace: 1. Yunatzite (after Mazanova 2002, fig. 1. 5); 2–3. Svilengrad (after Valentinova, Nenova 2008, t. XV. 5, 6); 4. Kapitan Andreevo Андреево (drawing – P, Penkova); 5. Karanovo (after Hiller, Nikolov 2001, abb. 5. a); 6. Nova Zagora (after Russeva, Leshtakov 2008, fig. 9. 5); 7. Gudjova Tell (after Leshtakov 2006, 187, fig. 27 – top right); 8. Galabovo (after Leshtakov 2006, 187, fig. 27 – top left); 9-10. Dyadovo (after Sekine, Kamuro 1991, fig. 16. 10; Sekine, Kamuro 2000, 497); 11. Golyama Detelina (after Leshtakov et al. 2001, fig. 32. k)

Kancheva-Russeva, Stoyanov 2001, 22, 62, fig. 32-k); Нова Загора (2 бр.) (Стефанова под печат, докторска дисертация); Нова Загора (1 бр.) (Кънчева-Русева, Лещаков 2008, 54, 69, обр. 9-5); Дядово (3 бр.) (Sekine, Kamuro 1991, 66, fig. 16-10; 85); (Sekine, Kamuro 2000, 497); Гълъбово, с.м. (1 бр.) (Лещаков 2006, 187, фиг. 27 – най-горе вдясно); Гуджова (1 бр.) (Лещаков 2006, 187, фиг. 27 – най-горе вдясно); Чавдарова чешма, Симеоновградско (1 бр.) (Бояджиев, Антонова 2015, 71); Свиленград (?) (2 бр.) (Валентинова, Ненова 2008, 500, 522, табло XV, 5-6)[9]. Споменаването им в отделните публикации се изчерпва предимно с общото им описание, както и посочването на паралели в изолирани случаи (обр. 2).

От цитираните в каталога находки се забелязва, че антропоморфните фигурки се откриват най-вече в селищните обекти (селищни могили или открити селища)[10]. Повече от половината находки произхождат от някои от строителните хоризонти на селищата или от археологически компрометирани пластове без ясни стратиграфски данни. Данните за археологическите структури, от които произхождат отделните екземпляри не винаги са пълни, въпреки че в повечето случаи това са жилища или съоръжения, които са разположени в близост до жилищата – върху пода или огнищата, или в ямите (антропоморфни фигури не са регистрирани, като част от инвентара в гробните контексти). Сред находките, с които са откривани заедно, преобладават керамичните материали, по рядко инструменти или други предмети на бита.

Три от примерите (селищната могила при Нова Загора и Драма) са намерени в съоръжения, които са разположени в непосредствена близост до обитаемата зона[11]. Предметите от селищната могила при Нова Загора са открити в земления вал ограждащ могилата, докато при Драма фигурите са открити в ров[12].

Технология на изработването. Типологически особености на фигурите

Изработването на антропоморфните фигури е идентично на технологичните етапи на изработване на керамичните съдове от съответното селище. Глината, от която са моделирани фигурите е добре пречистена, като съдържа ниска до средна концентрация от примеси (малки кварцови камъчета и фини частици слюда с размери до 0,1 см). Изпичането е равномерно, като по повърхността на някои находки е възможно да се забележат петна от вторично горене или опалване. Цветовете след изпичането на фигурите са: черен, сиво-черен, кафяв и сиво-кафяв цвят, които са предимно в тъмните гами. Повърхността на всеки от предметите е сравнително добре загладена, без да се наблюдава излъскване. Моделирането при всички образци е от предварително приготвеното тесто, от което се оформят частите на тялото. В един случай (Голяма Детелина), е възможно фигурката да е моделирана върху дървен статив (скеле?), за което свидетелства запазеният надлъжен канал в средната част на фигурата (Leshtakov et all. 2001, 62, fig. 32-o).

---

9 Може да се предположи, че предметите са лъжици, чиито дръжки са с антропоморфни черти. Подобни примери има публикувани от К. Марангу (Marangou 1992, 134-143; Pl. 157-163; Pl. 204-205).

10 Антропоморфната фигура от Разкопаница е открита в I строителен хоризонт на могилата, без да се посочва конкретна структура или съоръжение, от където произхожда (Detev 1981, 159, 169).

11 Това не изключва да си били вторично преотложени в тези контексти.

12 Поради несигурността на контекста на фигурите е възможно да принадлежат към по-ранни периоди. Това се отнася за единична находка от фрагментирано краче от фигурка – по-долу в текста (Кънчева-Русева, Лещаков 2008, 54).

Керамични антропоморфни фигури - Обекти	Относителна хронология	Абсолютна хронология
1. Юнаците	I фаза на ранната бронзова епоха III фаза на ранната бронзова епоха	2870 - 2785 г. пр. Хр. 2600-2400 г. пр. Хр.
2. Разкопаница	III фаза на ранната бронзова епоха	
3. Караново	III фаза на ранната бронзова епоха	
4. Нова Загора, с.м.		
5. Нова Загора, о.е.	III фаза на ранната бронзова епоха	
6. Дядово	II фаза на ранната бронзова епоха	
7. Гълъбово	III фаза на ранната бронзова епоха /Средна бронзова епоха	
8. Чавдарова чешма	III фаза на ранната бронзова епоха	
9. Голяма Детелина	III фаза на ранната бронзова епоха	
10. Гуджова могила	III фаза на ранната бронзова епоха	
11. Драма	III фаза на ранната бронзова епоха / Средна бронзова епоха	
12. Свиленград	II фаза на ранната бронзова епоха	
13. Капитан Андреево	II фаза на ранната бронзова епоха	2650-2550 г. пр. Хр.
14. Драганци	I фаза на ранната бронзова епоха	

Обр. 3. Хронологическа таблица на антропоморфните фигури в Горнотракийската низина
Fig. 3. Chronological table of anthropomorphic figurines in Thrace

Малкият брой на откритите до този момент находки не позволява изработването на подробна типологическа схема. Въпреки това е възможно извършването на някои първоначални наблюдения по отношение на форма, украса и стил. В стилово отношение, представителите и на двата вида фигури, които са анализирани тук – с плосък профил или с кръгло напречно сечение, могат да се поставят в една група – (свободно) стоящи фигури (standing figures). По начина на оформяне, всички скулптури от ранната бронзова епоха в Тракия принадлежат към групата на схематичните/стилизирани фигури, при които липсва реалистично и подробно предаване на отделните анатомични детайли от човешкото тяло. Въз основа на оформянето на различни детайли от тялото трудно могат да се изведат отделни типове или техни варианти.

Обособяването на отделните типологически групи е извършено на базата на два критерия: Първо – дали фигурите са плоски или обемни и второ – по форма.[13] Всички изброени примери са фрагментирани, като по-често са запазени долните части на фигурите, а по-рядко са запазени онези части, които включват главите. Единичен пример е находката от Разкопаница, при която е запазен само торса (Detev 1981, 159, 169).

Фигурите, които са с плоско напречно сечение могат да са с кръгла долна част и триъгълно оформяне ръцете (Дядово, Юнаците, Драганци); с правоъгълна форма (Разкопаница, Караново) или с триъгълна форма (Капитан Андреево)[14]. Полови белези се забелязват при три случая (Дядово и Разкопаница – гърди) и фалос (Капитан Андреево).

13 В дисертацията си О. Билги приема, че типоопределящ белег е формата на главата, докато формата на тялото, авторът определя за второстепенен (Bilgi 1972,).

14 При този пример схематично са оформени рамене.

Фигурите с кръгло напречно сечение, са със заоблена или с равна основа. Анатомичните особености, които са представени при тази група са части от лицето (Гълъбово). Отделни части от тялото се наблюдават при находките от Нова Загора (запазено краче) и Голяма Детелина (запазена ръка).

Украса се забелязва при находките от Гуджова могила, Нова Загора, откритите селища при Свиленград и Капитан Андреево[15]. Изпълнявана е чрез негативни техники – набождания и врязвания. Вероятно е нанасяна със заострен връх на пръчка или кост, преди изпичане на фигурата, като не е изключено при част от екземплярите набодената украса да е подсилвана с инкрустация с бяла материя. По този начин е постиган ефектен контраст между тъмната основа на глинената фигура и инкрустираната бяла материя. Релефни украси по повърхността на фигурите отсъстват. При някои от находките е изобразено облекло или отделни елементи от него (Гуждова могила, Свиленград и Капитан Андреево).

Паралели. Хронологически рамки

Посочването на находки от съседни райони, които са близки на скулптурите от Горна Тракия, се основава на сходства във формата на всяка отделна фигура и донякъде на сродни белези в украсата[16]. Двете основни територии, които предлагат аналогични предмети за целите на изследването са Анатолия и Егея.

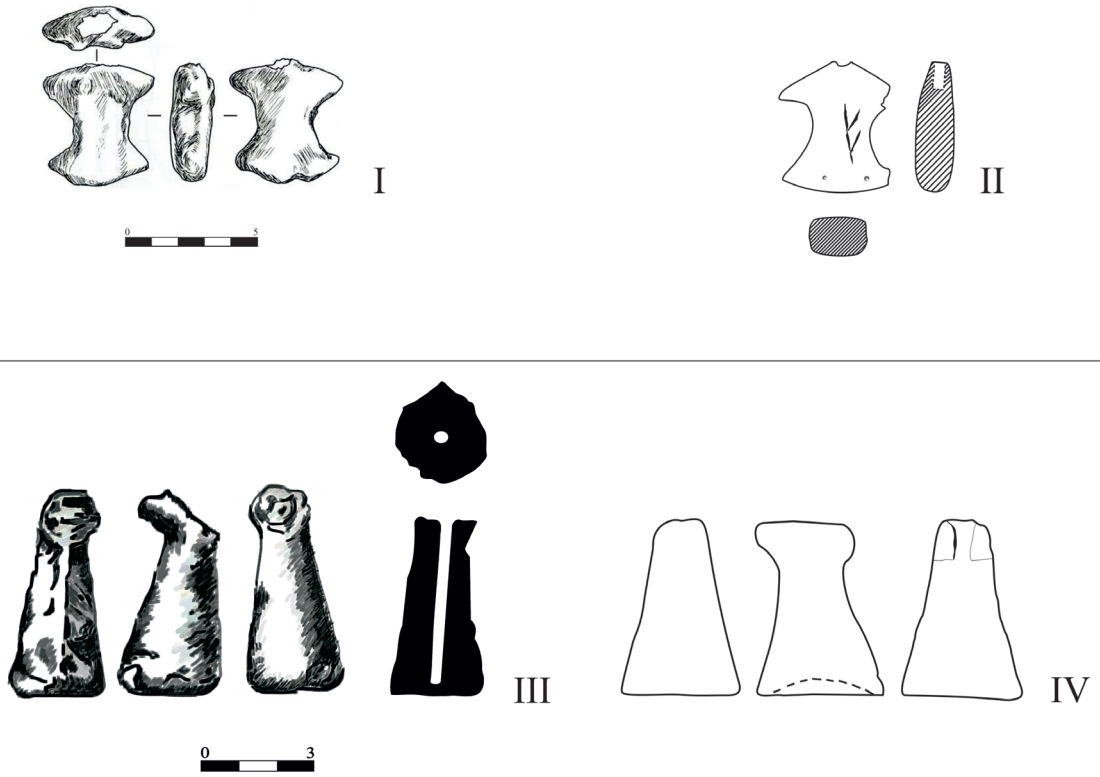
Примерите от Горнотракийската низина, които намират свои съответствия в Анатолия са от Юнаците, Голяма Детелина, Дядово, Капитан Андреево, Драганци.

Фигурите от IV-и строителен хоризонт на Юнаците и откритото селище при Драганци са напълно сравними с мраморните фигури от Бейчесултан, както и с фигурите, които принадлежат към този тип (Renfrew 1969, 5). Следваща находка, която има своите паралели в раннобронзово селище в Анатолия е фигурата от Голяма Детелина (обр. 4). Формата на находката е рядка и е единствена за българските земи. Най-близки по форма и външни белези са групата находки от Норшун тепе в Източна Анатолия[17]. В Норшун тепе (Хисарлъка) е открита и единична фигура, която въпреки някои отлики показва висока близост с фигурата от Дядово (Schmitd 2002, taf. X-1171; taf. 71-1171) (обр. 4). Други паралели на фигурата са открити в Ikiztepe и са анализирани от S. Martino (Martino 2014, 116). Паралели на находката от Капитан Андреево могат да се посочат в колекциите от Терми (Lamb, Hutchinson 1930, 34; Pl. VIII, 30-17), както и сред представителите на типа „Чайкенар". Към паралелите могат да се прибавят фигурите от Макри и Дикилиташ (Marangou 1992, fig. 81); (Μαραγκού forthcoming – 38-2), (обр. 5). Посочените паралели, хронологически произхождат от раннобронзови обекти, които покриват зона с много широки териториални граници, вписваща се в контурите на днешна Турция. Представените екземпляри са много разнообразни в стилово и типологическо отношение и са изработени от различни материали – мрамор, глина, алабастър. Находките от Тракия са изработени един-

15 Мотивът при фигурите от Нова Загора е вълнообразен – шеврон и се среща върху различни категории съдове от първия и втория етап на ранната бронзова епоха.

16 Изчерпателният анализ и представяне на конкретни примери са цел и задача на бъдещ дисертационен труд на автора.

17 Фигурите от Норшун тепе представят зооморфни фигури, които могат да се определят като хибридни пластични изображения, тъй като при моделирането им са съчетани антропоморфни и зооморфни елементи. Находката от Голяма Детелина, би могла да бъде ре-интерпретирана, като комбинирана или хибридна (Schmitd 2002, taf. 73-1201; taf. 75-1225).

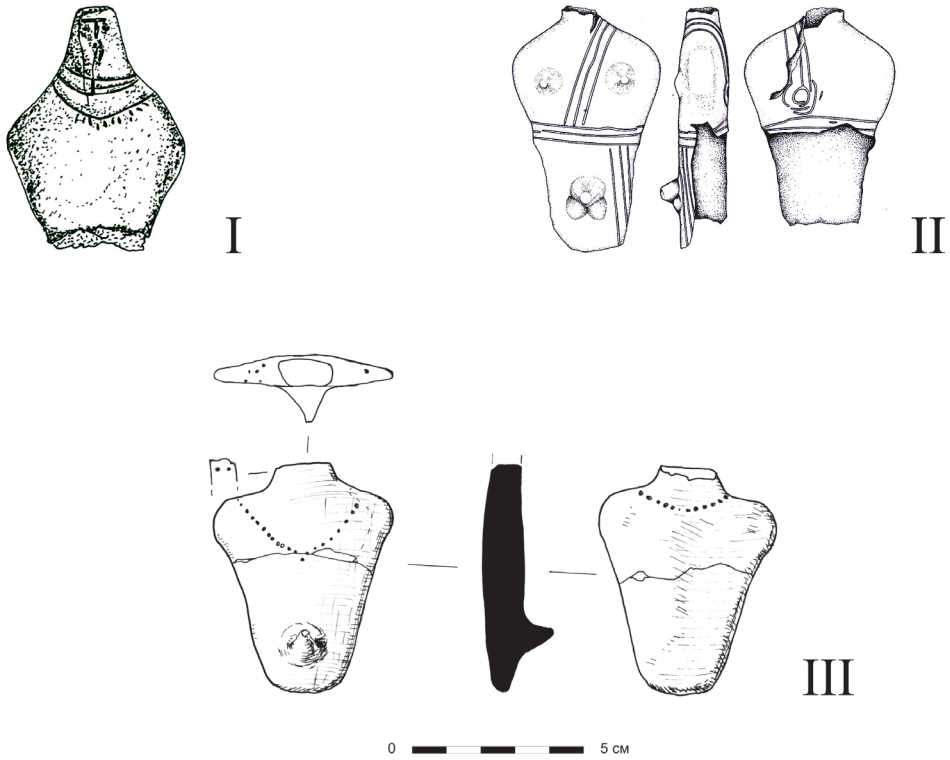
Обр. 4. Керамични антропоморфни фигури от Ранната бронзова епоха в Тракия и Анатолия: I. Дядово (по Sekine, Kamuro 2000, 497); II. Норшун тепе (по Schmitd 2002, taf. 71-1171); III. Голяма Детелина (по Leshtakov et al. 2001, fig. 32. k); IV. Норшун тепе (по Schmitd 2002, taf. 73-1201)

Fig. 4. Clay anthropomorphic figurines from Early Bronze age in Thrace and Anatolia: I. Dyadovo (after Sekine, Kamuro 2000, 497); II . Norsun tepe (after Schmitd 2002, taf. 71-1171); III. Golyama Detelina (after Leshtakov et al. 2001, fig. 32. k); IV. Norsun tepe (after Schmitd 2002, taf. 73-1225)

ствено от глина. Концентрацията им е съсредоточена в района с най-висока гъстота на селищните обекти, в които е най-голяма концентрацията на импортни предмети в Горна Тракия (в долините на горните и средните течения на най-пълноводните реки Марица, Тунджа и техните притоци). В тази зона, културните и икономически процеси са били генерирани и са били най-интензивни през този интервал от ранната бронзова епоха.

Хронологическите граници, в които попадат находките от българските земи обхващат и трите периода на ранната бронзова епоха. Въз основа на керамичните материали, радиовъглеродните дати (14C) и паралелите от съседните райони, могат да се обособят три хронологически отрязъка, в които могат да се разпределят антропоморфните фигури. В хронологическата таблица по-долу, е представена информация за относителната и абсолютната хронология на фигурите (обр. 3). В сумиран вид данните представят следната картина на хронологическото разпределение на находките: към първата фаза на ранната бронзова епоха принадлежи една фигура; към втория етап – пет фигури, а към третия етап и началото на средната бронзова епоха се причисляват общо петнадесет находки.

Абсолютната хронология на представителите на малката керамична пластика, може да се изведе въз основа на радиовъглеродни дати на комплексите или страти-

Обр. 5. Керамични антропоморфни фигури от Ранната бронзова епоха в Тракия и Северноегейската зона и Македония: I. Дикилиташ (по Marangou 1992, fig. 81); II. Макри (по Μαραγκού 2013, fig. 38. 2); III. Капитан Андреево (рис. П. Пенкова)
Fig. 5. Clay anthropomorphic figurines from Early bronze age in Thrace and the North Aegean and Macedonia: I. Dikilitash (after Marangou 1992, fig. 81); II. Makri (after Μαραγκού 2013, fig. 38. 2); III. Kapitan Andreevo (drawing P. Penkova)

графските пластове, в които са били намерени. По този начин информация е възможно да бъде извлечена за единични примери. Това са находките от Юнаците и Капитан Андреево[18]. От известните 14C дати се вижда, че всяка от трите хронологически групи имат по един представител, които се разполагат между 2950 г. пр. Хр. и 2350 г. пр. Хр. Този хронологически диапазон е много обтекаем и обхваща практически и трите фази на ранната бронзова епоха.

Изводи. Заключение

Малкият брой на антропоморфни фигури, както и неголямото им типологическо разнообразие (независимо от частичната повторяемост между някои от тях), създават впечатлението за находки, които по-скоро се появяват инцидентно през различните етапи на ранната бронзова епоха, от колкото за артефакти, които са традиционни и са продължително разпространявани. Това усещане се подсилва и от фа-

18 Фигурата от IV строителен етап на Юнаците може да се датира в отрязъка 2450-2350 г. пр. Хр., което е въз основа на абсолютните дати за цитирания хоризонт 2450/2400 – 2410/2360 г. пр. Хр. (Бояджиев 2007, 220, табл. 2). За датиране на фигурата от Капитан Андреево може да послужи дата от ВС 172, която е косвено свързана с деструкциите от абсидната постройка. Абсолютната стойност на датата е 2632 г. пр. Хр. Тъй като от обекта произхождат няколко по-ранни и/или късни дати, за обективна дата може да се приеме времето от 2650-2550 г. пр. Хр.

Обр. 6. Карта на импортни керамични съдове и находки от III-II хил. пр. Хр. в Тракия
Fig. 6. Map of 3rd-2nd mill. BC imported finds in Thrace

кта, че фигурите с антропоморфни черти се откриват в еднообразна археологическа среда – в селищата.

При сегашното състояние на проучванията върху керамичните фигури, може да се мисли, че по-скоро става дума за явление, което е с непостоянен характер и хронологически е неравномерно представено. Може да се смята, че тези находки може и да не са свидетелство за духовните вярвания и представи на населението, което ги е изработило, а по-скоро представляват еднократно репродуциране на предмети, които за времето са си били актуални и тяхното разпространение е било сравнително лесно. Косвените аргументи за подобна теза са наблюденията, че почти всички артефакти от изследваната група в Горнотракийската низина, са намерени преимуществено в обекти, в които са откривани и импортни предмети от Анатолия (обр. 6). Смущаващото в случая е, че всички примери са местна изработка, макар че пряко копират стилово предметите от днешна Турция и същевременно са с по-късна дата от оригиналите, което показва, че възпроизвеждането им в местна среда се е реализирало по-късно във времето.

На този етап от проучванията, е трудно да се мисли, че е било възможно пренасянето на оригинална фигура от земите на Анатолия, тъй като в повечето случаи те са били част от депозитите в светилищата или гробните дарове. При тази констатация се оформят два главни извода: 1. В досегашните проучвания отсъства или все още не е открита импортна фигура; 2. Пренасянето на идеите и похватите относно малката керамична пластика се е реализирала при едностранен и/или двустранен обмен на населението, което е обитавало земите на Тракия и Анатолия. Не е изключено при тези миграции, наред с транспорта на различен вид импортни предмети (съдове, метални

изделия и пр.) да е била инфилтрирана идеята за изработване на малки фигури, които повтарят във висока степен характеристиките на човешкото тяло. Проникването на тези идеи е възможно благодарение на „гостуващи" майстори или хора в територииите на Горнотракийската низина, които са имали пряко отношение към малката пластика и нейната семантика или при мигриращо местно население, което е имало възможност трайно да наблюдава и да възприеме част от традициите (включващи изработването на антропоморфни фигурки) на обитателите на Анатолия.

Вместо заключение от написаното в предходните страници могат да се формулират следните проблеми (А) и стъпки (Б), които е необходимо да се направят при проучването на антропоморфните фигури:

А) Проблеми: 1. Ограничена база от данни от археологическите проучвания; 2. Нисък отзвук и липса на специализирани изследвания в българската историография; 3. Затруднения при определяне на археологическия контекст или отсъствието на такъв; 4. Ограничени данни за определяне на релативната и абсолютната хронология на паметниците;

Б) Необходими стъпки при изследването на керамичните антропоморфни фигури: 1. Създаване на типологическа схема, в която да се систематизират известните примери и към която да се прибавят новооткритите находки; 2. Изграждане на модели за интерпретацията на функцията им и евентуалното им свързване с големите комплекси от находки в съседните на Горна Тракия райони.

Каталог на находките[19]

1. Керамична антропоморфна фигура (Инв. № 4807 – фрагментирана)
Местонамиране: селищна могила Юнаците
Контекст на откриване: XVII строителен хоризонт – яма в пласт Б (бронзова епоха), която нарушава I строителен хоризонт от пласт В (халколит).
Размери: запазена височина 4 см; максимална ширина – 5,4 см; ширина на талията – 1,5 см; дължина на ръцете – лява – 1,2 см; дясна – 1,00 см; разстояние между ръцете – 3,5 см; ширина на раменете – 2,2 см; диаметър на отвора – 0,5 см предна повърхност; 0,7 см – задна повърхност; максимална дебелина – 1,2 см (в долната част), минимална дебелина – 0,6 см (при шията).
Описание: Светлобежов цвят (с по-светли или тъмни нюанси); средно добре пречистена глина; висока до средна концентрация от примеси (кварцови камъчета, бели частици и слюда) с размери 0,1 см. Фигурата е с плосък профил. Главата не е запазена. Под нея следва къса шия, която е с плоско напречно сечение. Силно стилизирано са предадени рамена, под които следват ръцете. Те са моделирани от същото тесто, от което е оформена фигурата и представляват израстъци със триъгълна форма. Тялото е съставено от къса талия с конична форма. Под нея тялото се раздвоява в две сравнително симетрични дъговидни части, които в момента са фрагментирани. Те са извити странично във височина, успоредно на тялото. От запазеното се вижда, че вероятно във височина са достигали до нивото на раменете. В геометричния център на двете дъги е пробит отвор с кръгла форма.
Относителна хронология: Първи етап на ранната бронзова епоха.

2. Керамична антропоморфна фигура (Инв. № 3054 – фрагментирана)
Местонамиране: Селищна могила Юнаците
Контекст на откриване: Кв. И-8; IV строителен хоризонт;
Размери: запазена височина – 5,8 см; максимална ширина – 4,3 см; дебелина 1 см; ширина на талията – 2 см; дължина на ръцете – лява – 1 см; дясна – 0,9 см; разстояние между върховете на ръцете – 3,4 см.

19 В каталога са представени 11 екземпляра (без фигурата от Карановo). Тяхната последователност съответства на представената в споменатото табло. В каталога е включена фигура от Юнаците (от IV строителен хоризонт), която не е изобразена. За останалите фигури, не е известна допълнителна информация, освен в първоначалните публикации.

Описание: Кафяво-червен цвят; добре пречистена глина; средна концентрация от примеси (кварцови камъчета, бели частици и слюда) с размери 0,1 см; средно добре огладена повърхност. Фигурата е с плосък профил. Главата не е запазена. От запазеното се вижда, че е била прикрепена към къса шия, която е с правоъгълно напречно сечение. Ръцете са изтеглени от същото тесто, от което е моделирана фигурата и представляват израстъци с неправилна триъгълна форма.
Относителна хронология: Трети етап на раната бронзова епоха.

3. Керамична антропоморфна фигура (Валентинова, Ненова 2008, 500, 522 – табл. XV-5; фрагментирана)
Местонамиране: Раннобронзово селище при Свиленград
Контекст на откриване: Кв. К52; Контекст 1.
Размери: запазена височина – 2,1 см; ширина – 1,4 см; дебелина – 0,9 см.
Описание: Сив цвят; висока концентрация на примеси; добре огладена повърхност; Фигурата е с конвексен профил и правоъгълно напречно сечение. Запазена е украса, която е изпълнена чрез фини набождания, които не са обединени в конкретни мотиви.
Относителна хронология: Втори етап на ранната бронзова епоха

4. Керамична антропоморфна фигура (Валентинова, Ненова 2008, 500, 522 – табл. XV-6; фрагментирана)
Местонамиране: Раннобронзово селище при Свиленград
Контекст на откриване: Кв. К 32, контекст 1.
Размери: запазена височина – 3,4 см; ширина в горната част – 1,00 см; ширина в средната част – 1,2 см; ширина в долната част – 2,3 см; дебелина 0,06 см;
Описание: Сив цвят; единични примеси. Фигурката е плоска с правоъгълно напречно сечение. Горната ѝ част е с правоъгълна форма, а долната вероятно е била триъгълна. Схематично са представени очите чрез две къси хоризонтали врязани линии. Запазена е украса, като техниката е чрез набождане, а мотивът е точки, които покриват голяма част от повърхността на предмета.
Относителна хронология: Втори етап на ранната бронзова епоха.

5. Керамична антропоморфна фигура (фрагментирана)[20].
Местонамиране: раннобронзово селище до Капитан Андреево
Контекст на откриване: Сектор Север-Запад вкопана структура № 174/жилище с абсида кв.С`.
Размери: запазена височина – 6,6 см; максимална ширина - 5 см; дебелина в средната част – 1 см.
Описание: Тъмнокафяв до черен цвят; добре пречистена глина; висока концентрация от слюда до 0,1 см и средна концентрация от примеси (кварцови камъчета) до 0,3 см; добре огладена повърхност. Находката е плоска с триъгълна форма (с овални ъгли), схематично предадени рамене и релефен фалос. Фигурката е украсена с набодена украса, която покрива предната и задната ѝ страна.
Относителна хронология: Втори етап на раната бронзова епоха.

6. Керамична антропоморфна фигура (Кънчева-Русева, Лещаков 2008, 54, 69 – обр. 9-5; фрагментирана)
Местонамиране: открито селище до Нова Загора
Контекст на откриване:
Размери: Запазена височина – 3 см; максимална ширина – 1,3 см; диаметър на сечението – 2 см.
Описание: Не са отбелязани характеристиките на глината, от която е изработена фигурата. Запазено е едно от двете ѝ крачета. То е дъговидно извито и е с елипсовидно напречно сечение.
Относителна хронология: Преход между втория и третия етап на ранната бронзова епоха.

7. Керамична антропоморфна фигура (Лещаков 2006, 187 – фиг. 27 – най-горе вдясно; фрагментирана)
Местонамиране: селищна могила Гуджова могила
Контекст на откриване:
Размери: Не са посочени, но от представения мащаб към образа може да се предположи, че размерите са: запазена височина 3,5-4 см; максимална ширина 1,7/1,8-2 см; дебелина 1-1,3 см.
Описание: Не са посочени характеристиките на глината, от която е изработена фигурата. Фигурата е с плосък профил с неправилно многоъгълно напречно сечение. Запазената част е с неправилна правоъгълна форма, като главата е предадена чрез издължено закръгляне. Представени са очите (или

20 Информацията за структурите и археологическите находки е синтезирана в магистърската теза на автора. Материалите и документацията са любезно предоставени от доц. Христо Попов, за което му благодаря.

орбитите на очите), чрез удължени елипсовидни вдлъбвания с размери 1,5x0,5 см. При моделирането им, е оформена преграда, която е носът. Пространството непосредствено под очите е украсено с кръгли врязвания/вдлъбвания, които са с размери 0,2x0,2 см. Не е изключено украсата да изобразява някакъв вид дреха(?).
Относителна хронология: Трети етап на ранната бронзова епоха.

8. Керамична антропоморфна фигура (Лещаков 2006, 187 – фиг. 27 – най-горе вдясно; фрагментирана)
Местонамиране: селищна могила Гълъбово
Контекст на откриване:
Размери: Не са посочени, но от представения мащаб към образа може да се предположи, че размерите са: запазена височина 5,5 см (от реконструкцията се вижда че максимално е достигала до 6 см); ширина 1,3-1,4 см; дебелина 1,1-1,2 см.
Описание: Не са посочени характеристиките на глината, от която е изработена фигурата. Тя е обемна, като формата и е на неправилен цилиндър. Главата е запазена частично. Предадени са околоочните орбити, очите и носа. Околоочните орбити представляват кръгли вдлъбвания с диаметри 0,5x0,5 см, в страничната външна част, на които с малки кръгли набождания са оформени очите. При оформянето им се е получило странично профилиране в общия силует на фигурата. Преградата, която се е получила вследствие от оформянето на очите е допълнително моделирана, като нос. Той е с конична форма, в чиято централна част са нанесени малки дупчици, които вероятно имат ролята на ноздри.
Относителна хронология: Трети етап на ранната бронзова епоха/начало на средната бронзова епоха (?).

9. Керамична антропоморфна фигура (Sekine, Kamuro 2000, 497; фрагментирана)
Местонамиране: селищна могила до Дядово
Контекст на откриване: Кв. М-23; жилище 10
Размери: Не са посочени, но от представения мащаб към образа може да се предположи, че размерите са: запазена височина 4,5-5,00 см; максимална ширина 3-3,5 см; дебелина 1-1,5 см;
Описание: Сиво-бежов цвят; повърхността е средно добре огладена, като на места се забелязват неравности. Фигурата е с плосък профил и неправилно овално напречно сечение. Главата е отчупена, свързвала се е с тялото чрез къса шия. Формата на тялото е правоъгълна, като в горната и в долната част са моделирани триъгълни разширения за ръцете и краката. В горната предна част на фигурата са моделирани стилизирани гърди, които са с кръгла форма и пресечено коничен профил.
Относителна хронология: Трети етап на ранната бронзова епоха.

10. Керамична антропоморфна фигура (Sekine, Kamuro 1991, 66 – fig. 16-10; 85; фрагментирана)
Местонамиране: селищна могила Дядово
Контекст на откриване: Кв. М-23; западно от яма 29 – във вътрешната площ затворена от ров.
Размери: запазена височина 5-5,5 см; максимална ширина 4 см; ширина 2,5-3 см; дебелина 1,5 см.
Описание: Не се споменават характеристиките на глината, от които е изработена. От наличните изображения се забелязва, че фигурата е изработена от глина с висока концентрация на примеси 0,1-0,3 см – представена от кварцови камъчета и органична материя. Фигурата е била съставена от глава и тяло, като главата не е запазена. Тялото е с плосък профил и овално до неправилно елипсовидно напречно сечение. Повърхността на фигурката е добре огладена, като личат неравности. Фигурката е силно стилизирана, като формата ѝ е на неправилен овал. Ръцете са с конусовидна форма, хоризонтално разперени и са моделирани тестото, от което е изработена фигурата. В центъра между двете ръце е оформен правоъгълен отвор с размери 0,5x0,4 см и дълбочина 1,2 см, в който вероятно чрез щифт е била закрепяна главата.
Относителна хронология: Трети етап на ранната бронзова епоха.

11. Керамична антропоморфна фигура (Leshtakov, Kancheva-Russeva, Stoyanov 2001, 22, 62, fig. 32-k фрагментирана)[21]
Местонамиране: селище от ранната бронзова епоха до Голяма Детелина
Контекст на откриване: жилище от първи строителен хоризонт.
Размери: Не са посочени, но от представения мащаб към образа може да се предположи, че разме-

21 Сведенията са от д-р Татяна Кънчева-Русева от РИМ-Нова Загора, за които ѝ благодаря.

рите са: височина 5,7-5,9 см; диаметър при основата 2,5 см; диаметър на вътрешния жлеб 0,25-0,35 см; височина на вътрешния жлеб 4-4,5 см.
Описание: Не са посочени характеристиките на глината, от която е изработена фигурата. Фигурата е обемна с конична форма и кръгла основа. Липсват главата и едната ръка. Запазената ръка е с неправилна конична форма и е хоризонтално моделирана към тялото. В средната част на тялото е оформен жлеб, с кръгло напречно сечение, който се проследява по цялата му надлъжна ос. Възможно е, жлеба да е следа от статив, около който е моделирана фигурата или да е улей в който е поставяна подвижна част от фигурата – примерно главата (?).
Относителна хронология: Трети етап на ранната бронзова епоха.

Цитирана литература

Бояджиев, Я. 2007. Телль Юнаците – Абсолютная хронология горизонтов эпохи ранней бронзы. *Телль Юнаците. Епоха бронзы. Том II, част първая*, Москва: Восточная литература, 217-221.

Бояджиев, Я., Андонова, А. Петров, В., Бояджиев, К. 2016. Обект „Чавдарова чешма", Симеоновград. *Археологически разкопки и открития през 2015 г.*, 70-73.

Валентинова, М., Ненова, Д. 2008. *Обект от ранната бронзова епоха при Свиленград.* В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред) *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005*, Велико Търново: Фабер, 494-527.

Гергова, Д., Иванов, Я., Дерменджиев, Н., Радославова, Г., Танкова, В., Христова, Р. 2010. Спасителни разкопки на обект 36, АМ „ТРАКИЯ", ЛОТ 4, при с. Драганци, Община Карнобат. *Археологически разкопки и открития през 2009 г.*, 119-123.

Катинчаров, Р. 1979. Произведения на изкуството, накити, култови изделия. *Езеро. Раннобронзовото селище*, София: Българска академия на науките, 401-413.

Катинчаров, Р., Мацанова, В. 1993. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. В: В. Николов (ред.) *Праисторически находки и изследвания в памет на проф. Г. Георгиев*. София: „Марин Дринов", 155-173.

Кънчева-Русева, Т., Лещаков, К. 2008. Характеристика и датировка на праисторическо селище от бронзовата епоха до селищна могила Нова Загора. *Археологически и исторически проучвания в Новозагорско*, II, София: Агато, 51-86.

Лещаков, К. 2006. Бронзовата епоха в Горнотракийската низина. *Годишник на Софийския университет* „Св. Климент Охридски", Исторически факултет, 2006, 3, 141-216.

Лихардус, Я., Фол, А., Гетов, Л., Бертемес, Ф., Ехт, Р., Катинчаров, Р., Илиев, И. 2001. *Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983-1999 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Мацанова, В. 2002. Глиняные якоря и крюки из многослойного поселения плоская могила у с. Юнаците. В: *Проблемы археологии Евразии*. Москва, 221-229.

Мерперт, Н. Я., Мацанова, В. 2007. Горизонты эпохи ранней бронзы. В: *Телль Юнаците. Епоха бронзы. Том II, част първая*. Москва: Восточная литература, 17-43.

Стефанова, М. под печат. *Културна характеристика на периода Св. Кирилово (РБЕ 3) в Тракия.* Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките. Кнепубликувана дисертация за присъждане на научната и образователна степен доктор. София.

Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993. *Новокаменната епоха в България*. София: Наука и изкуство.

Bilgi, O. 1972. *Development and Distribution of Anthropomorphic Figures in Anatolia from the Neolithic to the End of the Early Bronze Age*. London: University of London.

Detev, P. 1981. Le Tell Razkopanica. *Известия на археологическия институт* XXXVI, 141-188.

Hiller, S., Nikolov, V., 2002. *Tel Karanovo 2000-2001. Vorbericht über die 17. und 18. kampagne der Österreichisch-Bulgarischen Ausgrabungen am tel Karanovo.* Schriftenreihe des Institut für klassische Archäologie der Unevirsität Salzburg.

Lamb, F., Hutchinson, R. W. 1930. Excavations at Thermi in Lesbos. *The Annual of the British School at Athens* 30 (1928/1929 – 1929/1930), 1-52.

Knox, D-K. 2012 (in print). *Making sense of figurines in Bronze Age Cyprus. A comprehensive analysis of Cypriot ceramic figurative material from EC I – LC IIIA (c. 2300 – c. 1100)*. A thesis submitted to The University of Manchester for the degree of Doctor of Philosophy in the faculty of Humanities.

Leshtakov, K. 1996. Trade centres from early bronze age III and middle bronze age in upper Thrace (notes on the interpretation of Baa dere-Konstancia-Gulubovo). In Nikolova, L. (ed.) *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (CA. 3500-2000 BC, Cablirated Dates),* Sofia, Agatho, 239-287.

Leshtakov, K., Kancheva-Russeva, T., Stoyanov, S. 2001. *Prehistoric studies. Settlements sites.* (Maritsa-Iztok. Archaeological Research, Vol. 5), Radnevo: ALEA Publishers.

Lloyd, S., Mellaart, J. 1957. Beycesultan Excavations: Fourth Preliminary Report, 1957. *Anatolian Studies* 8 (1958), 93-125.

Lloyd, S., Mellaart, J. 1962. *Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, (Occasional Publication of the British Institute of Archaeology at Ankara). London: William Clowes and sons.

Marangou, C. 1992. L'outillage. In Treuil, R. (ed.) *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale I: Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)* (BCH Supplément 24). Paris: C. N. R. S. Université de Paris I, 134-143.

Μαραγκού, Χ 2013. ΕΙΔΩΛΟΠΛΑΣΤΙΚΗ (Νεολιθική εποχή-Πρώϊμη Χαλκοκρατία), In Δ. Γραμμένος (επιμ.), Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία, ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ Παράρτημα [online], No 1, 2013, 1-39. Available: https://proistoria.wordpress.com/pro-istorimata/ (3.03.2017).

Martino, S. 2014. New Considerations And Revelations Regarding The Anthropomorphic Clay Figurines Of Alişar Höyük, 2014. *Anatolica* XL, 111-155).

Müler, M. 2015. Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. In: Hansen, S., Raczky, P., Anders, A., Reingruber, A. (eds) *Chronologies and Technologies from the 6th to 4th Millennium BC.* International Workshop Budapedst 2012, Bonn: Rudolf Habelt, 353-367.

Sekine, T., Kamuro, H. 1991. A preliminary report on the 7th excavation at Djadovo, Bulgaria, 1990. *Balkan and Asia Minor Studies*, XVIII, 43-86.

Sekine, T., Kamuro, H. 2000. *Djadovo Excavations 1999. A preliminary report on the 11th excavations at Djadovo* (Djadovo Studies 3). Tokai: Tokai University.

Schmidt, K. 2002. *Norsuntepe: Kleinefunde.* (Archaeologica Euphratica 2). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Renfrew, C. 1969. The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines. *American Journal of Archaeology* 73, No. 1, 1-32.

Thimme, J. (ed.). 1977. *Art and culture of Cyclades. Handbook of an ancient civilization.* Berlin: C. F. Muller.

Early Bronze Age clay anthropomorphic figurines from Upper Thrace Valley. State and problems of the research

Petar Minkov

(summary)

Among studies considering different themes from the Early Bronze Age in the Upper Thrace Valley, still wanting is a comprehensive study, or a review, of the issues pertaining to the clay anthropomorphic figurines from the period. Despite the small number of the finds collected in the recent decades, the available artifacts make possible, in broad strokes, to outline some important issues, connected to the figurines: emergence and origin, chronological and territorial range, typological features, function and interpretation.

The Upper Thrace anthropomorphic figurines are found on settlement sites (tells or open settlements). More than half the finds come from some of the building horizons of the settlements or from archaeologically compromised deposits with no certain stratigraphic context. Records for the archaeological structures, from which the items come, are sometimes incomplete, regardless of the fact that these are mostly houses or features situated near the houses – on the floor and/or the hearths or in the pits (no anthropomorphic figurines are registered as elements of the inventory of burial contexts). Most common among the finds with which they are associated are pottery artefacts, less common are tools or other everyday household items.

In terms of style, the figures analyzed below could be classified into two groups – figures with flat silhouette and figures with circular cross-section. These latter ones on their part could be assigned into one group – (free) standing figures. It is difficult to formulate distinct types or variants on basis of the modeling of the various body features. Decoration is observed on few artifacts. It is implemented by means of two negative techniques – pricks and incisions. It was likely produced with the help of a sharpened stick or bone, prior to firing, and is possible that on some specimen pinhole ornaments were emphasized through application of white substance as an inlay.

The small number of anthropomorphic figurines, as well as the limited typological variation (notwithstanding partial correspondence between some), give the impression that these finds manifest sporadically during the different stage of the Early Bronze Age, rather than them being traditional and lasting phenomenon. This impression is strengthened also by the fact that the figurines with anthropomorphic features are invariably associated with identical archaeological context – settlements. No examples are known to originate from archaeological contexts identified, or plausibly identifiable, as sanctuaries, cult structures, or burial complexes. Furthermore, there are no published mentions of figurines as part of a collective find and/or depots. In all instances figurines are singular finds and are found

with inventory associated with everyday life. The finds from Anatolian and Aegean Island counterparts have been found in dwellings burials or burial structures, pits, and at Beycesultan – as a deposit in a XVII horizon building, interpreted as a sanctuary. In this sense, at this state of the research on clay figurines, it could be said they are a phenomenon of transitory nature, manifested irregularly through the time. It could be proposed that these finds are not even evidence of the spiritual beliefs and perceptions of the people who produced them, but rather a one-time reproduction of objects, fashionable during their time, and relatively easily distributed. Indirect support to one such thesis offer the observation that almost all artefacts within the studied group found within the Upper Thracian Valley come predominantly from sites (the settlements by Yunatsite, Dyadovo, Galabovo, the settlments near Mihalich – by Svilengrad and Kapitan Andreevo), where Anatolian imports also occur. Of concern in this case is the fact that all examples are produced locally, but stylistically cite directly objects found on the territory of modern day Turkey, while at the same time are also of younger date than the originals, which indicates that reproduction in local context occurred with retardation.

In the face of these assertions, two main conclusions are drawn: 1. Excavations to date lack, or are yet to produce, an import figurine; 2. The transfer of ideas and techniques, with regards to small clay sculpture, is realized in a unidirectional and/or two-directional exchange of the people, inhabiting the lands of Thrace and Anatolia. It is possible that in the course of these internal migrations, along with the transfer of various kinds of artifacts (vessels, metal artifacts, etc.) the idea for fashioning small figurines, replicating to a great degree the essentials of the human body, infiltrated. Introduction of those ideas was made possible by "visiting" craftsmen, or people, in the territories of Upper Thrace Valley, who had immediate relationship with the small figurines and the associated semantics, or by a migrant local population, in position to observe over extended periods, and/or adopt, some of the traditions (including the production of anthropomorphic figurines) of the Anatolian inhabitants.

Източно влияние върху предмети на критската торевтика

Зозан Тархан [a]

[a] *Бакалавърска програма към Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски", София 1504, бул. Цар Освободител 15; tarhan.zozan@gmail.com*

Elements of Near Eastern influence on objects of the Cretan toreutics

Zozan Tarhan [a]

[a] *BA programme, Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; tarhan.zozan@gmail.com*

ABSTRACT

Object of the present paper is a research on the elements of near eastern influence on a bronze tympanon from Crete, found as a votive deposit at the Idaen cave and two shields – the first one is found as a votive deposit at the Idaen cave again, the second shield is discovered in the necropolis of Orthi Petra, in tomb A1/K1, near to Eleutherna. The analysis is based on the study of concrete elements in the scenes, compared with other similar artifacts from Mesopotamia, Asia Minor and The Levant.

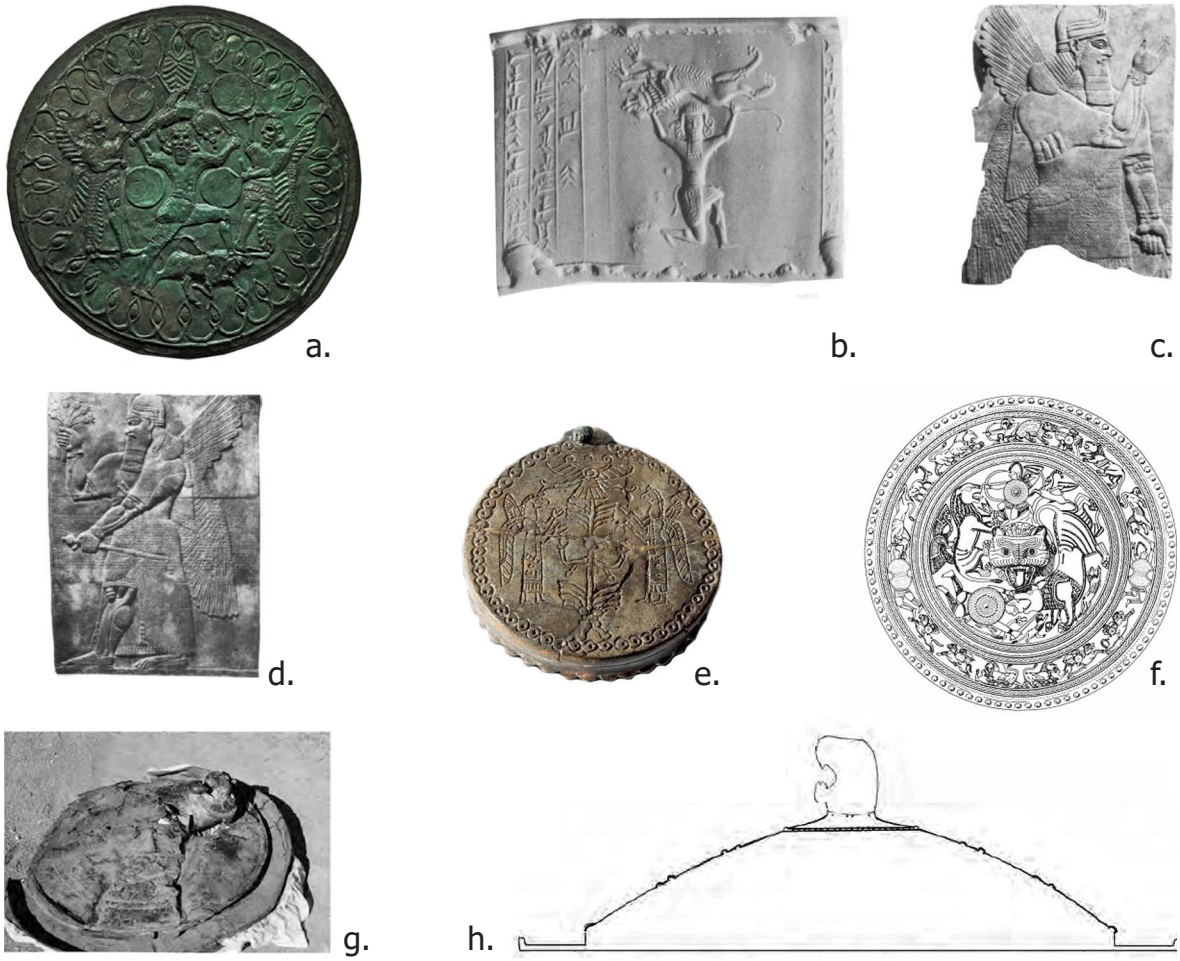
KEYWORDS

Near eastern influence; Crete; tympanon; lion-headed shield

Настоящето проучване разглежда гръцки паметници от остров Крит с цел доказване на наличието на източно влияние, а именно – тимпан от пещерата Ида, щит от Ида, щит от Елевтерна[1]. Анализът се базира на конкретни елементи в сцената на артефактите, които ще бъдат разгледани самостоятелно и съпоставени с паметници от Двуречието, Мала Азия и Леванта.

Периодът, обхващащ времето от 1200 до 600 г. пр. Хр., е период на демографски, икономически, политически и културни промени в гръцкия свят, които засягат в огромна степен и остров Крит. Ролята на Крит обаче е по-особена, което се дължи на различни фактори, включително и на самото му разположение. Сложните взаимовръзки, за които ще стане дума, предшестват времето преди 1200 г. пр. Хр., но от края на IX в. пр. Хр. островът установява активни контакти не само с елинските области, но и с Близкия Изток. Именно на тези контакти се дължи забелязващото се източно влияние в материалната култура, особено в гореспоменатите предмети на торевтиката (Prent 2005, 9-11). В литературата различни автори, сред които *W. Burkert* и *M. Prent*, посочват, че върху тимпана и щитовете се наблюдават източни мотиви, но не подкрепят твърдението си в илюстративен план и не подлагат елементите в изобра-

1 Основната публикация е монографията на *E. Kunze* "*Kretische Bronzereliefs*" от 1931 г. Паметниците са публикувани заедно с други бронзови предмети. *Kunze*, както и *W. Burkert* в своята книга за ориентализиращата революция, посочват асирийското влияние, но това тяхно твърдение не се базира върху подробен анализ.

Обр. 1. a. Тимпанът от пещерата Ида (по Aruz 2014, 118, fig. 3.5); b. Цилиндричен печат BM 89140 (по Collon 1992, 196, fig. 966); c. Релеф от Калах на входа между двор Y и стая S (по Harper, Pittman 1980, 18, fig. 12); d. Релеф от Калах на входа между стаи S и T (по Harper, Pittman 1980, 18, fig. 15); e. Урартска пиксида (по Andre-Salvini, Salvini 2014, 90, cat. 32); f. Щитът от пещерата Ида (по Kunze 1931, Beilage 1); g. Щитът от Аянис (по Batmaz 2013, 250, fig. 8); h. Рисуван профил на щита (по Batmaz 2013, 251, fig. 9)
Fig. 1. a. The tympanon from the Idaen cave (after Aruz 2014, 118, fig. 3.5); b. Cylinder seal BM 89140 (after Collon 1992, 196, fig. 966); c. Relief from Kalhu in doorway between courtyard Y and room S (after Harper, Pittman 1980, 18, fig. 12); d. Relief from Kalhu in doorway between rooms S and T (after Harper, Pittman 1980, 18, fig. 15); e. Urartian pyxis (after Andre-Salvini, Salvini 2014, 90, cat. 32); f. The shield from the Idaen cave (after Kunze 1931, Beilage 1); g. The shield from Ayanis (after Batmaz 2013, 250, fig. 8); h. Profile drawing of the shield (after Batmaz 2013, 251, fig. 9)

женията върху паметниците на детайлен сравнителен анализ (Burkert 1992, 16; Prent 2005, 602).

Тимпанът от остров Крит

Тимпанът е изработен от бронз и е с диаметър 60 см (обр. 1.a) (Kunze 1931, 32). Открит е на о-в Крит в Идийската пещера като вотивен дар заедно с други вотивни предмети (Prent 2005, 44). Датиран е в VIII-VII в. пр. Хр (Prent 2005, 314, 315). В центъра

на сцената е представена мъжка фигура. Този персонаж е с лице и торс във фас, в ход наляво, като с левия си крак е стъпил на бик, а с двете си ръце издига тялото на друго животно над главата си. От двете страни на мъжа са изправени крилати демони, които са обърнати към него. Между трите антропоморфни фигури има общо четири сфери. Сцената е оградена от флорални мотиви, образуващи кръг, като растителният орнамент над централния персонаж е по-ясно откроим.

Източните елементи в сцената на тимпана

Централният образ е представен с дълга коса и брада, характеристика, която е присъща на богове и царе в източното изкуство[2]. Предполага се, че в центъра на сцената изобразеният всъщност е Зевс. Това най-вероятно е така, като се отчете върху какво животно е стъпил той – върху бик, а именно това е животното, което е символ за представянето на бога или за напомняне на култа към него. Обикновено в Двуречието и в разположените край него региони образът на дадено божество може да се представи не само чрез самата му фигура или дадена инсигния, но и чрез животно или митологично същество, което се намира в близост до него, най-често то е легнало пред краката му или божеството е стъпило на него. Изглежда, че тази характеристика е усвоена и от гърците. В тази връзка може да се спомене, че богът на бурите и гръмотевиците в Двуречието Адад/Ишкур е представян с бик или с инсигнии, които той държи – гръмотевиците. За хуритския бог Тешуб и урартския Тейшеба се отнася същата характеристика (Black, Green 1992, 110-111).

T. Dunbabin отбелязва, че чертите на лицето и оформлението на брадата и косата на този Зевс напомнят за представените по статуята на асирийския цар Ашурназирпал II (883-859 г. пр. Хр.), съхранявана в Британския музей (Dunbabin 1957, 41). Авторът обаче е пропуснал да спомене, че същата прилика се долавя и по статуята на Салманасар III (858-824 г. пр. Хр.), съхранявана в Истанбулския археологически музей[3]. Всъщност, приликата може да се открие и в останалите паметници, по които са представени Ашурназирпал II и Салманасар III, както въобще и в някои други паметници, част от кръглата скулптура, каменните релефи и стенописите, представящи асирийските царе, божества и митологични същества, но тези, които са част от новоасирийската епоха (911-609 г. пр. Хр.), когато настъпва и промяна в изкуството[4]. Именно тогава тези черти на лицето, това оформление на брадата и косата присъстват най-често.

Като цяло позата на тялото на представения тук Зевс е много добре позната в Двуречието, където се появява и най-напред. В подкрепа на това може да бъде направен паралел с изобразения персонаж в сцената на вавилонски цилиндричен печат BM

---

2 Тимпанът е по-детайлно разгледан от настоящия автор в друга публикация – Тархан 2017, 224-229.

3 Паметникът на Салманасар III е с инвентарен номер 4650. Повече за управлението на асирийските царе Ашурназирпал II и Салманасар III може да се види при Roux 1992, 288-299.

4 Като пример може да се посочи релеф на Тиглатпаласар III (744-727 г. пр. Хр.), който е представен в колесница. Вижда се, че царят, двамата спътници, които теглят колесницата на царя, както и изправеният колесничар имат гореспоменатата характеристика, присъща на изкуството от новоасирийската епоха. Паметникът се съхранява в Британския музей и е с инвентарен номер BM 118908. Както и релеф от времето на последния силен асирийски цар Ашурбанипал (668-627 г. пр. Хр.), съхраняван в Британския музей с инвентарен номер 124886-7, представящ Ашурбанипал докато извършва възлияние над лъв. Царят има същото оформление на косата, брадата и сходни черти на лицето.

89140, датиран в IX – VII в. пр. Хр. (обр. 1.b)[5]. Трябва да се уточни, че Зевс е представен в изправено положение, докато персонажът от цилиндричния печат е приклекнал. Приликата между двамата *л*ичи в положението на левия крак, формата на брадата и повдигнатия *л*ъв над главата. Възможно е стойката на Зевс да представя синтез между двете положения на тялото, известни в Двуречието още от III хил. пр. Хр. – приклекналата поза и изправеното положение на дадено божество върху животното, което е негов символ, като тези начини на представяне на тялото се разпространяват и в съседните региони.

От двете страни на гръмовержеца стоят крилати демони. Главата, торсът, краката и крилата са в профил. Тези митични същества са често изобразявани в Двуречието, още от III хил. пр. Хр. За да се долови приликата трябва да бъдат посочени такива, при които се наблюдават сходни черти. В тази връзка могат да бъдат споменати една група от релефи в Калах, която включва крилати демони[6]. По-конкретните примери са крилатият демон, представен на входа между двор Y и стая S (обр. 1.c) и този, който е представен на входа между стая S и T (обр. 1.d)[7]. Генерално сходство *л*ичи в тялото и неговото положение, дрехата, мускулатурата и заетостта на ръцете. В детайли се наблюдават отлики. Митичното същество от обр. 1.d държи в лявата си ръка жезъл, докато в дясната му се намират клонки, което е знак за освещение. Персонажът вдясно от Зевс заема същата поза, но разликата е следната – в лявата си ръка държи предмет с цилиндрична форма и тимпан, а в дясната – по-издължен предмет с цилиндрична форма и отново тимпан. Дясната ръка е повдигната почти по същия начин, както при крилатия демон от обр. 1.d. Докато митичното създание от обр. 1.c държи в лявата си ръка клонки, то дясната сочи нагоре в молитвен жест *niš qati*. Персонажът вляво от Зевс държи и в двете си ръце по един тимпан, като лявата сочи нагоре. Подобно сходство може да се забележи и по асирийските релефи, представящи демони, които държат в ръцете си жезъл и ринг. Всъщност крилати демони биват изобразявани не само в Двуречието, но и в близките на него региони. Интересното е, че крилата на демоните, представени по тимпана, имат аналогии с тези от урартското изкуство, където крилата се представят в профил, като горното крило е по-късо, докато долното е поне двойно по-голямо. На обр. 1.e е представена урартска пиксида, чиято дата е VIII-VII в. пр. Хр. (Andre-Salvini, Salvini 2014, 90). Върху пиксидата е изобразена сцена, в чийто център стои дървото на живота, а над него крилатият диск. От двете страни на дървото има митични крилати създания с човешки тела, но с птичи глави[8]. Прави впечатление, че има сходство между крилата на демоните от пиксидата и тези на демоните от тимпана.

По-горе беше споменато, че се открива сходство по формата на дрехите на крилатите гении, представени върху тимпана, както и върху паметници от Двуречието и Мала Азия. Освен това по дрехите на демоните и на Зевс съществува и друга прилика – наличната украса по тях, напомняща за флорални цветове или розети. В Двуречието розетите освен като накит, висулки на накити, детайл от торевтиката и архитектурен

---

5 Печатът е публикуван от D. Collon (Collon 1987, 196-197, 966).

6 Калах става столица на Новоасирийското царство през 879 г. пр. Хр., построена и провъзгласена за такава от цар Ашурназирпал II. Още за столицата – вж. Roux 1992, 291-294.

7 Повече за релефите от Калах – вж. в Harper, Pittman 1980, 16-34.

8 Сцената е взаимствана от асирийското изкуство. Тя е изключително добре позната, присъства не само по релефи върху камък, бронз, но и в глиптиката.

детайл се използват за украса на дрехите, за предпочитане на тези, които са изобразени по каменните релефи.

Присъстващият бик в сцената на тимпана е обърнат надясно. Представен е в ракурс – сякаш е в нападателна позиция и/или в бяг. Главата е наведена, а рогата са издадени напред. Същата особеност е предадена и на биковете, които са част от стенописите на помещение 12 на резиденция К от днешен Хорсабад (Дур-Шарукин), както и на помещение 21 от губернаторския дворец в *Til Barsib*. Върху масичка за игра от Енкоми е представен ловен сюжет с насочена наляво колесница, колесничари, стрелец, копиеносец, воин с брадва, прелитащ орел с обърната глава надясно и диви животни в бяг отново наляво, като единствено лъвът и бикът са насочени срещу воините и колесницата. Бикът има сходна позиция на тялото с тази от тимпана, но наведената глава и насочените напред рога са идентични (Winter 2010, 181, 182, 222).

Щитът от Ида

Щитът, също като тимпана, е изработен от бронз и е открит в Идийската пещера като вотивен дар (обр. 1.f). Диаметърът му е 83 см. Датиран е в VIII – края на VII в. пр. Хр (Prent 2006, 369, 371). Паметникът е богато украсен: широка декорирана лента, оформяща страничен ръб; тънка ивица, наподобяваща плетеница; широка лента, представяща най-вероятно ловна сцена; три тънки ивици една след друга – плетеница, гладка ивица, плетеница; централна част, включваща отново ловна сцена, като в средата е поместено протоме на лъв.

Ловната сцена, намираща се извън централната част, представя пехотинци, стрелци и конници в бяг, които атакуват лъвове и още един хищник с неизяснен характер, като в сцената е поместен и един козел. От сцената е видно, че губещите са не зверовете, а войниците, тъй като само те, при това половината от тях, са изобразени паднали.

Ловната сцена от централната част включва един клекнал стрелец, атакуващ лъв, представен в по-големи размери, прелитащ орел над лъва, паднал мечоносец, който е разкъсван от същия хищник с неизяснен характер, споменат по-горе, един козел е изобразен между стрелеца и хищника, като под този звяр са представени два лъва в по-малки размери, а под падналия мечоносец най-вероятно е изобразен представител на дребния рогат добитък. В сцената има нанесени и флорални орнаменти (?) – между лъва и стрелеца, между стрелеца и козела, зад/под задните крайници на хищника и между хищника и мечоносеца.

Източните елементи в сцената на щита от Ида

Най-напред трябва да се спомене, че в Изтока сцени с подобно съдържание, а именно войници, ловуващи или атакуващи лъвове, в чието обкръжение присъстват и представители на друг животински вид, най-често козел/коза, са добре известни. Наличието им се наблюдава най-вече върху цилиндрични печати, изделия от слонова кост (предимно пиксиди), метални съдове и каменни релефи. Друга прилика, която може да се забележи, се намира върху фрагмент от стеатитова пискида от Кархемиш, чиято датировка е в X-IX в. пр. Хр. (Winter 2010, 573, 596, fig. 14). Върху паметника е изобразена фигура на разгневен лъв и орнаменти с неясен характер, но плетеницата, която огражда сцената, изключително много напомня на трите ограждащи плетени-

Обр. 2. a. Щитът от Елевтерна (по Stampolidis 2014, 289, cat. 157); b. Бронзова апликация от конска сбруя от Кипър (по Winter 2010, 275, fig. 32); c. Бронзов детайл на колесница от Зинджирли (по Winter 2010, 377, fig. 6)
Fig. 2. a. The shield from Eleutherna (after Stampolidis 2014, 289, cat. 157); b. Bronze equestrian ornament from Cyprus (after Winter 2010, 275, fig. 32); c. Bronze chariot pole ornament from Zincirli (after Winter 2010, 377, fig. 6)

ци, част от щита. Всъщност сферични паметници, част от торевтиката, чиято особеност е наличието на богати фигурални сцени, разделени чрез сегменти, могат да се открият в района на Месопотамия, Леванта, Иран и Урарту: бронзова купа в северносирийски стил, открита в Калах и датирана в IX в. пр. Хр. (Winter 2010, 345, 379, fig. 10); финикийска бронзова патера от Принесте (Liverani 2014, 425, 427, fig. 24.4); урартски бронзов диск (Liverani 2014, 526, 528, fig. 30.4), но пък бронзовият щит с изпъкнала глава на лъв в центъра, открит в Аянис, Урарту, с дата в първа половина, най-късно в средата на VII в. пр. Хр., се явява категоричен пример за влияние от източното изкуство (обр. 1.g-h). Причината да бъде посочена тази дата е, че паметникът е придружен с надпис. От него се извежда сведението, че щитът е направен/поръчан и посветен от урартския цар Руса II, който царува в периода 685-653 г. пр. Хр. (Batmaz 2013, 245).

Трябва да се спомене, че освен всичко друго, се наблюдава и контекстуална обвързаност между двата щита – този от Ида и този от Аянис, както и останалите предмети, с които са депонирани. Щитът от Аянис е открит в светилище, това на върховния урартски бог Халди, положен като вотивен дар заедно с други бронзови предмети на въоръжението, като някои от тях също са декорирани, точно както при щита от пещерата Ида. Приликата между паметниците, особено между двата щита и контекста, в който са намерени, е безусловна. Имайки предвид и надписа от Руса, тоест създаването на този специфичен паметник, за да придобие ролята на вотивен

дар към божеството, е показател за твърде очевидното – тези богато украсени щитове не са замислени с утилитарна цел, а в случая са създадени, за да изпълнят ритуална функция. Всъщност бронзови декорирани щитове с протоме на лъв в централната си част са характерни за култа към Халди. До момента няма открити други щитове с по-ранна дата от този в Аянис, но в наративни и изобразителни извори има засвидетелствани такива. Става дума за писмото на асирийския цар Саргон II към бог Ашур, засягащо кампанията му в Урарту от 714 г., в който текст се споменава, че царят е иззел щитове с лъвски глави от храма на Халди (Batmaz 2013, 245). Освен това по релефа от Дур-Шарукин ясно е изобразено как асирийските войници изземат посочените щитове от храма на Халди в Мушашир. От сведенията до тук се извежда, че подобни паметници са добре засвидетелствани в Урарту поне от последната четвърт на VIII в. пр. Хр. Възможно е обаче те да са познати в Урарту и в по-ранни времена. В надпис от 820-810 г. пр. Хр. от периода на съцарствие на урартските царе Ишпуини и Менуа се споменава, че те построили храма в Мушашир и дарили на храма великолепни оръжия. Не са споменати щитове от коментирания тип, но е възможно да са присъствали такива. Изключвайки тези от Урарту, *A. Batmaz* обръща внимание на това, че подобни щитове с изпъкнала лъвска глава в центъра се появяват засвидетелствани по каменни релефи още в началото на IX в. пр. Хр. в новоасирийското изкуство и в IX-VIII в. пр. Хр. по релефите, част от изкуството на Къснохетските царства (Batmaz 2013, 244-245).

Щитът от Елевтерна

Щитът от Елевтерна е изработен от бронз (обр. 2.a). Диаметърът му е 40 см. Открит е в гробница A1/K1 на некропола *Orthi Petra*. Датиран е между 830-730 г. пр. Хр. (Stampolidis 2014, 288-289). Щитът включва широка странична лента, оформяща страничен ръб; гладка лента; тънка ивица, наподобяваща плетеница; тънка гладка ивица; отново плетеница; широка лента, включваща животински фигури; плетеница; централна декоририна зона; като в центъра е поместено протоме на лъв. В горната част на декорираната зона са представени два лъва, между които е застанала изправена женска фигура. Изпод изпъкналата лъвска глава са предадени лапите на лъва, които завършват в човешки ръце, намиращи се на два сфинкса.

Елементите на източно влияние в сцената на щита от Елевтерна

Поради наличието на изпъкналата част в центъра, паметникът намира прилика както в щита от Ида, така и в споменатия по-горе щит от Урарту. Интересното тук е, че щитът от Елевтерна не е положен като вотив, тоест наблюдава се различие между контекстите. Не бива обаче да има съмнение, че този паметник не е създаден с цел да бъде използван в реална битка. Най-вероятно неговият притежател му е придавал парадни функции. Отделно от споменатото сходство, женската фигура, намираща се между двата лъва също прави впечатление. Подобни сцени, в които е представена гола женска фигура, обкръжена от лъвове или докосваща се до тях, са познати в източно изкуство. Сходството личи в представената на обр. 8.b бронзова апликация от конска сбруя от Кипър, датирана в VIII в. пр. Хр, върху която присъства женска фигура, заобиколена от лъвове, като в случая интересното е, че се наблюдава влияние от северносирийския стил (Winter 2010, 247). От друга страна по наличната сцена от

бронзов детайл на колесница, открит в Зинджирли, също се открива прилика (обр. 2.c) (Winter 2010, 342).

Контакти на елините с Изтока

По-интересното и по-трудното е да се даде обяснение за културното влияние от района на Близкия Изток и безспорното взаимстване на мотиви и модели от източното изкуство. Преди всичко е редно да се отбележи, че това не е единственият паметник от гръцка среда, върху който има източно влияние. Особено ставайки дума за Крит, то там и в Кипър индикации за такова влияние има още от II хил. пр. Хр. Пренебрегвайки Крит и Кипър, увеличаването на паметници с източни елементи и източни импорти въобще в гръцка среда може да се проследи още от геометричния период. От края на IX в. пр. Хр. една част от гръцките търговци започват да установяват свои селища по сирийското крайбрежие, а включително Лефканди и Атина[9] да получават източни импорти, доставени от финикийските кораби (Coldstream 2003, 66). Във връзка с това е достатъчно да се спомене, че един от най-успешните и най-настъпателните асирийски царе – Ашурназирпал II през 877 г. пр. Хр. предприема поход от важно значение, като достига до Средиземно море, както и установява дипломатически отношения с част от държавните формирования в Сирия и Киликия, налагайки сюзеренитета си над тях. Неговата цел е да контролира търговските пътища, особено да си осигури достъп до финикийските пристанища (Roux 1992, 289; Carc 1998, 90). В допълнение на това асирийското присъствие във Финикия поради военните кампании на друг също много успешен и предприемчив асирийски цар – Салманасар III (син на Ашурназирпал II)[10], оказва допълнително културно влияние сред населението в тези земи, което впоследствие се пренася и в егейските острови през търговските кораби, включително в Додеканезите и Крит. От втората половина на IX в. пр. Хр. се наблюдава увеличаването на източни импорти в Крит, както и моделирането на предмети по източен образец (Stampolidis 2014, 282-294). В Кносос започват да се изготвят керамични съдове, близки по форма и украса като тези в Кипър, а по това време Кипър е не просто подвластен на източно влияние, а дори населен с жители, които са част от източните цивилизации[11]. Освен това Кипър е засвидетелстван в асирийските анали по повод кампаниите на асирийските царе и търговските контакти. Така островът се явява един от разпространителите на източното влияние в Егеида (Яйленко 1990, 127-129). Връзките на Крит с Леванта от този период не могат да бъдат отречени. За това

---

9 През геометричния период Лефканди и Атина са единици от развитите гръцки селища. Наред с тях могат да бъдат изредени и Загора, Еретрия, Дрерос. Има и други, но за тях е спорно дали става въпрос за гръцки център, каквато е неяснотата при Смирна. Повече за това може да се види при Morris 1991, 25-59.

10 При управление от 34 години Салманасар III води бойни кампании през 31 години. Войските му са изпращани в Урарту, Киликия, Палестина, Тавър, Загрос. Асирийският цар се насочва срещу държавните формирования в Сирия, които са сформирали съюз помежду си. През 853 г. пр. Хр. се разиграва едно запомнящо се сражение – това в Каркар на Оронт, което Салманасар твърди, че е спечелил. Това обаче поражда съмнения. В случая по-важното е, че няколко години по-късно Салманасар III предприема нови атаки към Сирия. Така той завладява ресурсите на Предна Азия и дори прибягва до услугите на сирийските занаятчии. Повече за политиката на Салманасар III – вж. Roux 1992, 294-299; както и Carc 1998, 90-92.

11 Още от II хил. пр. Хр. има хуритско преселение. Населението в югоизточната част на острова през ранножелязната епоха е финикийско. То има дълго присъствие там и притежава свои градове-държави, поддържащи тесни връзки с основните градове във Финикия, като Тир, Сидон и Библос.

свидетелстват и депозитите на финикийски предмети от слонова кост в светилището на Зевс в Идийската пещера, а вероятно някои от тях са с по-ранна дата и от IX в. пр. Хр. Източното влияние върху Крит личи и в някои от предметите на ювелирството. Смята се, че от втората половина на IX в. пр. Хр. в Крит има ателиета на източни златари, тъй като са въведени гранулацията, филигранната техника, инкрустацията, както и мотиви, познати в Близкия Изток (Coldstream 2003, 78-80, 99-101).

Елементите на източно влияние по тимпана и двата щита вече са откроени. Фигурата на Зевс от тимпана има прилики с източното изкуство в следното – разположението върху бика, символ на божеството, представянето на тялото в профил, а лицето във фас, оформлението на косата и брадата, издигането на лъва над главата, както и наличната украса по дрехата. За паралели бяха използвани паметници от Мала Азия, Сирия, но доминиращото сходство се наблюдава по паметници от Месопотамия, главно Асирия. Крилатите същества имат сходства главно с асирийските паметници, което личи в тяхното представяне в профил, жестовете и положението на ръцете, мускулатурата, дрехата, а крилата са предадени по урартски образец. Изобразяването на бика с наведената по този начин глава и насочените напред рога сякаш в нападателна позиция намира паралели с бикове от Дур-Шарукин и Енкоми с тази характеристика. Проследи се навлизането на месопотамски елементи и иконографски модели в Мала Азия, Сирия и така до Крит. Това личи и в забелязващия се синтез на малоазийско и месопотамско влияние по тимпана. При щита от Ида и този от Елевтерна се откриха прилики в богато изпълнените сцени, разделени чрез сегменти, част от сферични предмети на торевтиката от Двуречието, Урарту и Леванта, по приликата на някои иконографски модели, както и по наличието на протоме на лъв в центъра на щитовете.

Приносът и постиженията на гръцката цивилизация не могат да бъдат отречени, но когато се обърнем назад във времето, преди тези постижения, то не бива да се оспорва, че контактите и отношенията с източните цивилизации, установени през геометричния период, създават желанието и необходимостта у елините да възприемат от източната култура, което и спомага за развитието на това, което днес наричаме изкуство. Най-ясно доловимо обаче това става през периода на архаиката, когато се осъществява неоспоримо взаимстване от Изтока, разкривано в архитектурата, скулптурата, пластиката, торевтиката, но прякото черпене освен на източни елементи, а и на цели модели, съчетано с гръцките разбирания и възможности е нещо наистина изключително, каквито са паметниците на критската торевтика.

Цитирана литература

Сагс, Х. 1998. *Величието на Вавилон*. София: Рива.

Тархан, З. 2017. Елементи на източно влияние по тимпан от остров Крит. Societas Classica IX. Международна конференция на тема „Култури и религии на Балканите, Средизем- номорието и Изтока“, 13-14 ноември 2015 г., Велико Търново. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 224-235.

Яйленко, В. 1990. *Архаическая Греция и Ближний Восток*. Москва: Наука.

Andre-Salvini, B., Salvini, M. 2014. The Myth of Ararat and the Fortresses of Urartu. In

Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds) *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*. The exhibition "Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age", 22 September 2014 – 4 January 2015 New York. New York: The Metropolitan Museum of Art, 83-92.

Aruz, J. 2014. Art and Networks of Interaction Across the Mediterranean. In Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds) *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*. The exhibition "Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age", 22 September 2014 – 4 January 2015 New York. New York: The Metropolitan Museum of Art, 112-124.

Batmaz, A. 2013. A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? In: Bombardieri, L., D'Agostino, A., Guarducci, G., Orsi, V., Valentini, St. (eds). *Indentity and Connectivity*. Proceedings of 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, vol. I, 1-3, March 2012, Florence. Oxford: Archaeopress, 243-252.

Black, J., Green, A. 1992. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary.* London: British Museum Press.

Burkert, W. 1992. *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age.* Cambridge, MA – London: Harvard University Press.

Coldstream, J. N. 2003. *Geometric Greece: 900-700 BC.* London – New York: Routledge.

Collon, D. 1987. *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East.* London: British Museum Publications.

Dunbabin, T. J. 1957. *The Greeks and Their Eastern Neighbours. Studies in the Relations between Greece and the Countries of the Near East in the Eighth and Seventh Centuries B.C.* London: The Society for the Promotion of Hellenic Studies.

Graff, S. 2014. Demons. Monsters and Magic. In: Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds). *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*. The exhibition "Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age", 22 September 2014 – 4 January 2015 New York. New York: The Metropolitan Museum of Art, 263-271.

Harper, P., Pittman, H. 1980. The Reliefs. *Assyrian Reliefs and Ivories in the Metropolian Museum of Art: Palace Reliefs of Assurnasirpal II and Ivory Carvings from Nimrud.* New York: Metropolitan Museum of Art, 16-34.

Morris, I. 1991. The early polis as city and state. In Rich, J., Wallace-Hadrill, A. (eds) *City and Country in the Ancient World.* London and New York: Routledge, 25-59.

Kunze, E. 1931. *Kretische Bronzereliefs.* Stuttgart.

Liverani, M. 2014. *The Ancient Near East: History, Society and Economy.* New York: Routledge.

Prent, M. 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*, (Religions in the Graeco-Roman World, 154). Leiden – Boston: Brill.

Roux, G. 1992. *Ancient Iraq*. London: Penguin Books.

Stampolidis, N. 2014. Near Eastern Imports and Imagery on Crete during the Early Iron Age. In Aruz, J., Graff, S. B., Rakic, Y. (eds) *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*. The exhibition "Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age", 22 September 2014 – 4 January 2015 New York. New York: The Metropolitan Museum of Art, 282-294.

Winter, I. 2010. *On Art in Ancient Near East: Volume I of the First Millennium BCE*, (Culture and History of the Ancient Near East, 34.1). Leiden – Boston: Brill.

Elements of Near Eastern influence on objects of the Cretan toreutics

Zozan Tarhan

(summary)

Object of the present paper is a research on the elements of near eastern influence on a bronze tympanon from Crete, found as a votive deposit at the Idaen cave and two shields – the first one is found as a votive deposit at the Idaen cave again, the second shield is discovered in the necropolis of Orthi Petra, in tomb A1/K1, near to Eleutherna. The analysis is based on the study of concrete elements in the scenes, compared with other similar artifacts from Mesopotamia, Asia Minor and The Levant.

The tympanon from the Idaen cave (fig. 1.a). In the center of the scene is represented Zeus who stands on a bull and raises a lion above his head. On both sides of Zeus are disposed two winged genies holding a tympanon in each hand, but at the same time the winged genie at right holds cylinder objects. The scene is enclosed by floral motifs.

The facial details of the central figure are close to the Neo-Assyrian art – statues of Ashurnasirpal II, Shalmaneser III and the other Assyrian kings and persons holding a beard and a hair like these. The pose of the central person and the raising a lion is similar to those of the scene in a cylinder seal BM 89140 (fig. 1.b). The winged genies looks like the same mythical figures from the reliefs of Kalhu (fig. 1.c-d), but their wings are typical for the Urartian art (fig. 1.e).

The Shield from the Idaen cave (fig. 1.f). The central area of the shield consists of a hunting scene depicting armed warriors, lions, one predator and one wild goat. The center includes a lion protome surrounded by two warriors, three lions, the predator, the wild goat and a flying eagle.

Many of the stone and bronze reliefs of the ancient Near East, especially Assyria, frequently represent hunting scenes with the king, armed warriors, lions, bulls, wild goats and flying eagles. Also spherical objects surrounded by bands with relief decorations and figures are very typical for the Mesopotamian, Urartian and Syrian art. The best example of this and very close to the shield from the Idaen cave is the Urartian shield which center includes the same lion protome discovered at the Ayanis fortress on the eastern coast of the Van Lake (fig. 1.g-h), as dedication to the god Haldi with another decorated bronze weapons.

The Eleutherna shield (fig. 2.a). The center of the shield includes a lion protome. Under this head are located the lion's forelegs ending in human hands and around them are depicted two sphinxes. In the decorative zone that surrounds the central head, a frontal naked female figure is represented standing upon the lion's neck. She is shown with raised arms touching the muzzles of the lions.

As expected the Eleutherna shield finds its parallel in the Urartian shield. Another specificity is the figure of the naked woman. In the near eastern art similar scenes with naked woman surrounded by lions or touching them are well known. Such scene with nude woman and lions is represented on a bronze equestrian ornament from Salamis, Cyprus (fig. 2.b) and on the bronze chariot pole ornament from Zincirli, Turkey (fig. 2.c).

Furniture with type A decoration from Thrace

Danaila Grudeva [a]

[a] *PhD Candidate, Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; danaila.grudeva@gmail.com*

ABSTRACT

The paper is aimed at presenting the main features, stylistic characteristics, possible influences and chronological framework of furniture with type A decoration from burial complexes in Thrace.

The main feature of the furniture with type A decoration as per the typology of Helmut Kyrieleis is the way the legs are rendered – they are cone-shaped, with a profile narrowing from top to bottom and a swelling around mid-height. Furniture with such type of decoration is spread throughout whole Thrace and is dated in a relatively wide chronological diapason – from the last decades of the first half of 5th c. BC to the last quarter of 3rd c. BC. The analysis of the available examples and their comparison with similar furniture from the neighbouring areas show that the trends typical for the architecture and the architectural decoration of the Mediterranean world during that period are well-attested in Thrace as well. The presence of such furniture in funerary context also implies that the trend to place furniture in tombs is well-known in Thrace and is connected to the idea of heroizating the deceased.

KEYWORDS

furniture, *kline*, *diphros*, decoration Type A, tombs

The monumental graves and tombs in Thrace from the Classic and Hellenistic period are very important for the study on the relations between the Thracian territories and Greece, Asia Minor and Macedonia. The main trends in the architecture of the Mediterranean world during these periods find reflection in the plans, building materials, construction and architectural decoration of the Thracian tombs. An important aspect of the study of the Thracian tomb architecture is the examination of the furniture used in their interior. The material collected so far is sufficient enough to allow us to draw a relatively clear picture of the furniture types used in the Thracian tombs and show the influence which Asia Minor, Greece and Macedonia had over the tomb furnishing in Thrace. The actuality of the problem is further emphasized by the recently published comprehensive studies on the furniture (mainly funerary couches) from tombs in the neighbouring areas. The most important are the monographs of Caroline Hugenot, Dimitria Andrianou and Elizabeth Baughan (Hugenot 2008, Andrianou 2009, Baughan 2013).

The main focus point in these studies are the *klinai* as they are the most common type of furniture used in the interior of the tombs. The *diphroi* should be examined as well as they are also found in the tomb interior either installed separately or in a combination with a *kline*. The typology of Helmut Kyrieleis, which divides the funerary beds in three main types – A, B and C, based on the decoration of their front side (Kyrieleis 1969), is well-accepted and used in the academic literature. All of the three types are presented in Thrace as well. The current paper discusses the furniture – *klinai* and *diphroi*, which belong to the first main type A and examines their main features, stylistic similarities and chronology. Examples for furniture with such decoration made of wood, stone and metal, are the wooden *kline* from

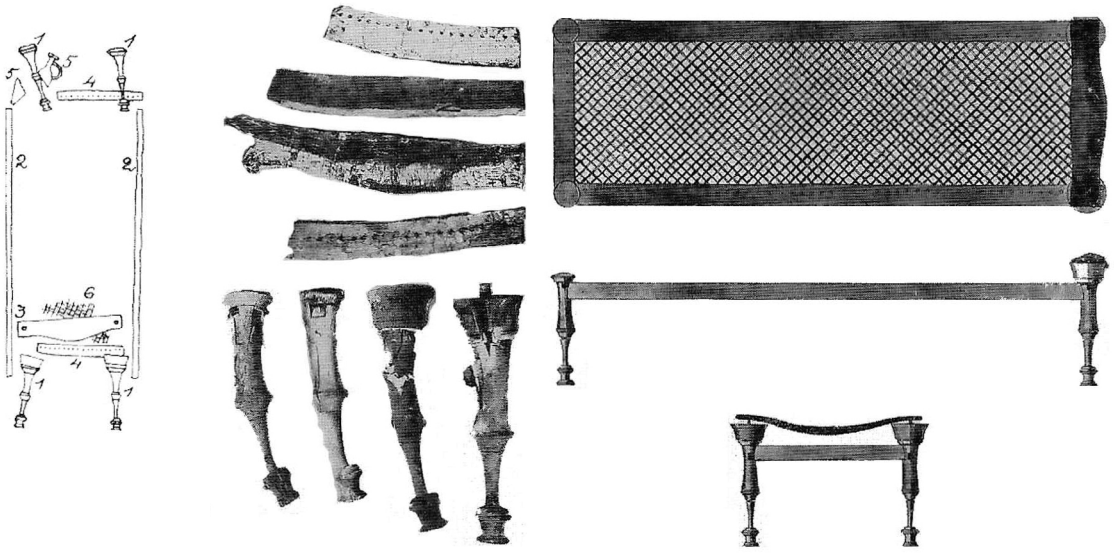

Fig. 1.Wooden kline from Lozarska mogila near Duvanli (after Baughan 2013, 46, fig. 31)
Обр. 1. Дървено клине от Лозараската могила край Дуванлий (по Baughan 2013, 46, fig. 31)

the Lozarska mogila[1] near Duvanli, the funerary bed from the tomb at Ivanski, the silver *diphros* from Stavroupolis, one of the *diphroi* in the tomb at Naip, the wooden *diphroi* from the tomb in Ginina mogila near Sveshtari and the tumulus Belishka Chuka near Belitsa. The furniture depicted on the frieze in the main chamber of the Kazanluk tomb – the throne of the female figure and the *diphros* on which the man is sitting, should also be included in this group. The profile of the legs of the type A furniture is characterized by a broader upper and a narrower lower cone-shaped parts, separated by a swelling. The legs made of wood are lathe-turned and those in stone and metal imitate the wooden ones.

Origin and development of the furniture with type A decoration

Before we go through the concrete examples of furniture with type A decoration from Thrace, we will briefly discuss the question about the origin and the development of this type of decoration. Similar to the other types, type A is also differentiated based on examples from the vase painting – according to the researchers depictions of furniture with type A decoration can be found in the vase painting from the late 7th c. BC to the 4th c. BC (Baughan 2013, 44). The emergence of such depictions in the Greek art is directly related to the idea of the heroic banquet and the *symposion*, which is most likely influenced by the Middle East. The latest publications on the topic prove that the type A decoration is formed in the Eastern Aegean region at the end of 7thc. BC (Baughan 2013, 74-78), where the Greek traditions are strongly influenced by the Eastern ones. A couple of key moments need to be pointed out when discussing the development of this type of decoration over time. The available material shows that the earlier examples are closer in their style to the Eastern models. Such early example for a *kline* with type A decoration is the one depicted on a Corinthian krater representing Heracles in the house of Eurytios, dated to ca. 600 BC (Kyrieleis 1969, 119; Baughan 2013, 40). The legs of the *kline* are composed by three main parts: 1. a broader base; 2. a thinner, narrowing to the bottom middle part with a disc-like swelling

1 Mogila means in Bulgarian tumulus.

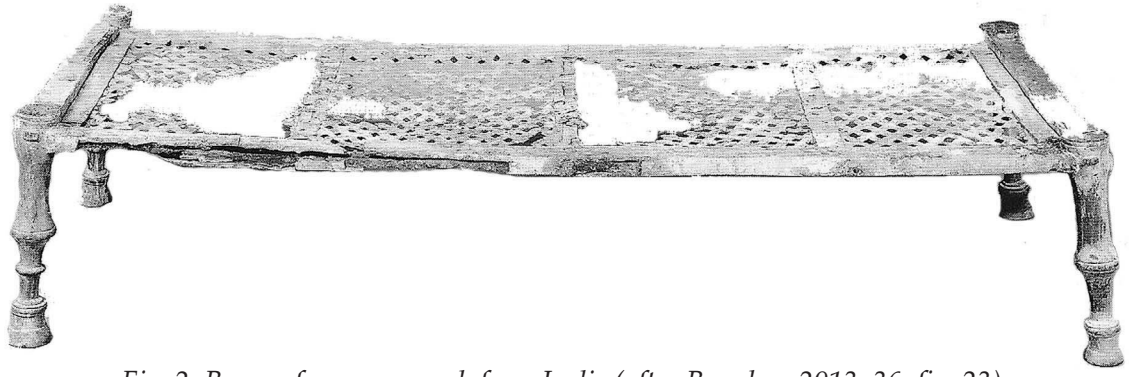

Fig. 2. Bronze funerary couch from Lydia (after Baughan 2013, 36, fig. 23)
Обр. 2. Бронзово погребално легло от Лидия (по Baughan 2013, 36, fig. 23)

in the middle; 3. a broader cylindrical upper part which further widens towards its lower end. The examples of furniture with type A decoration from the late 6th c. BC and the 5th c. BC show a significant change in the way their legs are rendered – the transitions between the different components of the leg are smoother, the separation between the elements is less dramatic and the overall appearance of the leg is more harmonious. Good examples for this development of the decoration in Greece are two of the reliefs on the East frieze of the Siphnian Treasury in Delphi – the stool of Aphrodite and the throne of Zeus (Kyrieleis 1969, 123). Depictions of furniture with legs rendered in the way described above continue to appear in the art of Etruria and South Italy, Greece and Anatolia during the whole 5th and 4th c. BC (Baughan 2013, 48) which proves that this type of furniture is widespread throughout the whole Mediterranean. Thrace is no exception – a series of examples of furniture with type A decoration is known from the Thracian lands which is a clear evidence for the contacts between Thrace and the neighbouring regions.

Klinai wih type A decoration from Thrace

One of the earliest examples for an actual funerary bed with type A decoration is the wooden *kline* found in the Lozarska mogila near Duvanli (fig. 1) (Филов 1934, 122-126, 229-230; Richter 1966, 56; Kyrieleis 1969, 126-129, fig. 23, pl. 17.3-4; Archibald 1998, 160, 162; Baughan 2013, 45-46). The remains of an ash wood *kline*, composed of four turned legs, four rectangular rails for the bed frame and a netting of hemp cords forming the bed surface are found within a stone sarcophagus. The elements of the *kline* are well-preserved which allows the complete reconstruction of its dimensions – length 1.37 m and width 0.5 m (Филов 1934, 123). The four legs of the funerary bed are lathe-turned, each of them consists of four separate parts socketed together. There is a torus-like swelling in the middle of each leg, which separates the shaft in two main parts – upper and lower. The lower part is narrower and additionally tapers towards the concave foot. The upper part above the torus is broader and gently concave. Each leg has a disc-shaped swelling on the top of the shaft. The legs found on the head of the bed next to the western side of the sarcophagus have taller capitals consisting of the mentioned disc-shaped swelling and a funnel-shaped abacus above it. This determines the greater height of these two legs –0.325 m, while the other two are 0.29 m high. A curved plank of wood with height of 0.5 m and a maximal width of 0.104 m

Fig. 3. Kline from the tomb at Ivanski near Shumen (photo S. Stoychev)
Обр. 3. Клине от гробницата при с. Ивански, Шуменско (снимка С. Стойчев)

which served as a headrest was placed on the capitals of the higher legs (Филов 1934, 124). The rails of the bed frame were attached to the legs via mortise-and-tenon joinery in the upper part of the shaft. Small holes were made on the inner faces of the rails, where the hemp cords of the bed slab were attached. The explorer dates the *kline* ca. 490-480 BC based on an imported Greek black-figured palmette *lekythos* (Филов 1934, 228-230). The latest analysis on the *lekythos* connects it with the Haimon and Beldam workshop, which suggests a later date around 470-460 BC (Archibald 1998, 164, n. 33). The *kline* at Duvanli is one of the earliest preserved examples for *klinai* with type A decoration turning it into an important link in the development of this type of decoration. The *kline* from Duvanli finds good parallels in a bronze funerary bed from Lydia (fig. 2) currently in the Paul Getty Museum, dated ca. 500 BC (Baughan 2013, 36, fig. 23). Similar in their form are also the legs of two thrones from the reliefs on the west and south side of the Kybernis' tomb (so called Harpy tomb) in Lycia, dated ca. 500-480 BC (Jenkins 2006, 168). Based on the workmanship of the reliefs the researchers suggest that they were carved by Ionian workmen (Jenkins 2006, 168).

Another example of a type A *kline* is found in the tomb near the village of Ivanski, Shumen[2] (Атанасов, Стойчев 2003). The funerary bed (fig. 3) consists of four monolithic stone blocks with rectangular shape which are fastened together. The two outer ends raise in height and are plastically rendered in the form of headrests with a slightly turned s-shaped profile. The so formed *kline* has the following dimensions – 2.14 m length, 0.403 m height to the upper surface and 0.195 m (0.207 m) height of the headrests. A footstool is carved in relief on the front side of the bed. It is represented by two horizontal rails resting on two small in size legs with rectangular shape. The sunken panel between the two rails is painted in red. Similar in shaping and colouring is the footstool from the tomb in the Griffins Tumulus with the difference that the legs of the latter are molded as lion pawns (Kitov 2003, 310, fig. 9-10). Steps of the same type are also found on the *klinai* in the tombs at Mal-tepe near Mezek (Филов 1937, 25) and at Naip (Delemen 2004, 258). On the front

2 I would like to express my deepest gratitude to Stanimir Stoychev for the provided unpublished drawings and photographs.

Fig. 4. Wooden diphros from Belishka chuka (after Tonkova 2016, pl. 149, fig. 16 a, b)
Обр. 4. Дървен дифрос от Белишка чука (по Tonkova 2016, pl. 149, fig. 16 a, b)

side of the *kline* in the tomb at Ivanski, two legs are carved in relief and the way they are rendered is typical for the type A decoration. The base of each leg consists of two truncated cone-shaped parts. Two torus moldings separate the base from the shaft of the leg. A ring-like element which divides the shaft in two parts is carved slightly above the middle of the shaft. The shaping of these two parts is in the typical for the type A *klinai* way – the lower part is narrower and additionally tapers toward the base, the upper part is broader and slightly widens at top and bottom. The shaft is crowned by a discoid element on which the plastically rendered headrests rest. The horizontal rail which represents the mattress of the *kline* and connects the two legs is carved right under the discoid swelling mentioned above. A similar way of shaping the legs can be seen on the funerary couches at Amarinthos A2 and Nisa (Huguenot 2008, 104-105). Their legs, however, are made of more concave parts, connected to each other by a different number of rings. The tomb at Ivanski, as well as the funerary bed, is dated back to the end of the 4th – the beginning of the 3rd c. BC based on its architectural features and the grave goods found in it[3]. The shape of the legs at Ivanski finds good parallels in one of the *diphroi* from the tomb at Naip (Delemen 2004, 2006), which is dated at the same time (see below).

Diphroi with type A decoration from Thrace

The diffusion of this type of furniture in Thrace is also proved by the recently discovered remains of a wooden *diphros* in the Belishka chuka tumulus near the city of Belitsa (Тонкова 2008, 248-249; Tonkova 2016, 343-344; 350). Fragments of a wooden *diphros* – parts of its legs along with the cross strips that held them together (fig. 4), are found in a wooden sarcophagus with remains of cremation. The legs are lathe-turned. The preserved upper part which has a height of 0.173 m, is in the shape of a truncated cone with a diameter of the upper surface – 0.065 m, and of the lower – 0.06 m (Tonkova 2016, 343,Pl. 150, fig. 17). The broader upper part is followed by a thinner rounded section with a diameter of 0.04 m. The leg is cone-shaped in its lower part and steps on a lower base with a diameter of 0.055 m. The height of the legs can be restored at about 0.40 m (Tonkova 2016, 343). The joinery can be restored based on the quadrangular 0.02x0.02 m mortises in the upper part of the legs. The legs were connected with stretchers with length of 0.40-0.42 m which implies an almost

3 I would like to thank Assist. Prof. Daniela Stoyanova for the consultation in regards to the dating of the tomb.

Fig. 5. Silver diphros from Stavroupolis (after Tonkova 2016, pl. 155, fig. 28)
Обр. 5. Сребърен дифрос от Ставруполис (по Tonkova 2016, pl. 155, fig. 28)

square form of the stool (Михайлов, Костов 2008, 255-256). Thinner stretchers connected the legs slightly above the base (Tonkova 2016, 343; Pl. 150, fig. 17). Good parallels can be seen in the silver *diphros* from Stavroupolis (see below). The way the legs of the *diphros* from Belishka chuka are rendered is very similar to the workmanship of the legs of the *kline* from Duvanli. The main difference is the fact, that the legs of the Duvanli *kline* are made of four separate parts joint together, while the legs of the *diphros* from Belishka chuka are turned from a single piece of wood. Differences can be also seen in the shaping of the base – the base of the *kline* from the Lozarska mogila have more components, most probably determined by the fact that the base itself was turned as a separate element. Based on the grave goods the Belishka chuka tumulus is dated back to the second half of the 5th c. BC (Tonkova 2016, 352), which puts the finding very close to the *kline* from the Lozarska mogila and can be considered as a proof for the contacts between the two Thracian areas. The comparison between the *kline* from Lozarska mogila and the leg fragments from Belishka chuka also raises the question about the definition of the elements from Belishka chuka as belonging to a *diphros*. The dimensions of the legs and the similarities between them and the legs of the wooden funerary bed from the Lozarska mogila suggest a possible interpretation of the fragments from Belishka chuka as elements of a *kline.* It is also possible that additional capitals were mounted on top of the legs as seen on the *kline* from the Lozarska mogila.

The legs of the already mentioned silver *diphros* (with silver coating) found in a cist grave at Stavroupolis are shaped in a similar way (fig. 5) (Andrianou 2009, 28-29, fig. 6a-b). Parts of two legs with dimensions 0.55×0.55×0.45 m and four transverse beams with a length of 0.34 m are preserved (Andrianou 2009, 28). There is a torus molding in the middle of the leg which separates the shaft in two parts. The lower part of the shaft is higher and tapers towards the base, the upper part is shorter and widens towards the capital above it. Each capital ends with a convex rounded ornament protruding above the seat. The transverse beams forming the seat are attached to the capitals of the leg via mortise-and-tenon joinery. The torus moldings of the legs are also connected with one another by thin meal stretchers with an oval section. The grave is dated to the 4th c. BC (Andrianou 2009, 28), and for the

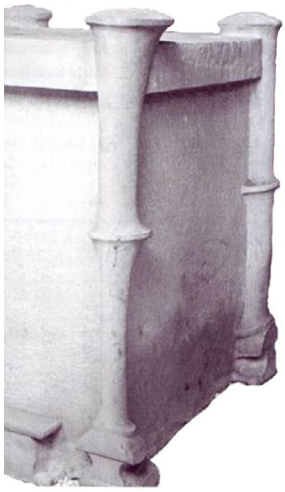

Fig. 6. Diphros from the tomb at Naip (after Delemen 2004, 46, fig. 39)
Обр. 6. Дифрос от гробницата при Наип (по Delemen 2004, 46, fig. 39)

Fig. 7. Wooden diphros from the tomb in Ginina mogila near Sveshtari (after Чичикова et al. 2012, 56, fig. 75 a-c)
Обр. 7. Дървен дифрос от гробницата в Гинина могила край с. Свещари (по Чичикова et al. 2012, 56, обр. 75 а-в)

moment its date cannot be refined based on the available information. The discovery of the *diphros* in a funerary context and the similarities with the *kline* from the Lozarska mogila and the *diphros* from Belishka chuka in the way the legs are treated clearly shows that this type of decoration continues to be used in the funerary furnishing in 4th c. BC.

Another example for a *diphros* with type A decoration presents one of the two *diphroi* from the tomb at Naip. It is built from a monolithic block with round embossed corners which appear to be lathe-turned and protrude above the seat (fig. 6) (Delemen 2004, 2006). Each leg consists of two parts of about the same height which widen in their upper and lower ends. A thin ring is shaped in the middle of the leg where the two parts connect. The lower part of each leg is shaped as a bovine's hoof resting on a base with a scotia and plinth and the upper part of the leg ends with a round ornament protruding above the seat of the *diphros.* The finds in the tomb at Naip and its architectural features suggest a date in the late 4th – early 3rd c. BC. According to the explorer of the tomb the single interment at Naip can be dated in the last two decades of the 4th c. BC. This date is proposed based on two finds in the tomb – an Attic unguentarium dated to 325-300 BC and a Thasian amphora dated to 325-310 BC based on its stamp. The latest studies on the Thasian amphora stamps show, however, that the eponym Πολυνείκης can be re-dated in the period 308-298 BC (Tzochev 2009, 65, Tab. 3) which means that the tomb can be convincingly dated back to the last decade of the 4th – the very beginning of the 3rd c. BC. This date should be also accepted in regards to the tomb furniture, including the *diphros*.

The wooden *diphros* from the tomb in Ginina mogila near Sveshtari (fig. 7) should also be included in the group of furniture with type A decoration[4]. The form of the *diphros* can be fully recovered based on the four fragments from a wooden plank and the three fragments from wooden lathe-turned legs (Чичикова et al. 2012, 55-56). The *diphros* consists of a rectangular seat with preserved length of 0.41 m and preserved width of 0.248 m which has an almost round in form depression on its upper surface, and four lathe-turned legs,

4 For a full bibliography on the tomb at Ginina Mogila see Чичикова et al. 2012.

Fig. 8. Depiction of a female figure sitting on a throne from the Kazanluk tomb (photo G. Luglio)
Обр. 8. Изображение на женска фигура, седяща на трон, от Казанлъшката гробница (снимка Дж. Лулио)

attached to the lower base via wooden pegs. The legs consist of two parts – the upper one is cylindrical and the lower one is cone-shaped and narrows towards the base. This rendering resembles the shaping of the legs typical for the furniture with type A decoration, which is why the *diphros* from Ginina mogila should be also included on this group. The tomb, including the furniture in it, can be convincingly dated at the end of the first – the beginning of the second quarter of 3rd c. BC (Чичикова et al. 2012, 76).

Painted representations of type A furniture from Thrace

The depictions of furniture on the frieze in the Kazanluk tomb (Миков 1954) – the throne of the female figure (fig. 8) and the *diphros* (fig. 9), on which the man is sitting, should also be considered when discussing the furniture with type A decoration from Thrace. The female figure is depicted seated on a throne with a high backrest, which consists of four vertical and three horizontal beams attached to each other with nails. Metal cross ornaments painted in blue are depicted in the open sections formed by the crossing of the horizontal and the vertical beams. The ends of the top horizontal and the vertical beams are protruding outside the frame of the backrest and end with pointed elements painted in black. The armrests are represented by two laths – a thick one and a thinner one laying on it. They end with metal griffins (Миков 1954, 11). Of particular interest for this study is the way the legs of the throne are depicted. They are round in section and have a swelling in the middle of the shaft which is interpreted as a metal ring because of its colouring. Two parallel rings painted in dark red are depicted above and below the swelling; the same decoration is represented in the upper part of the leg. The swelling in the middle of the leg divides it into two parts – a cylindrical upper part and a lower part which narrows towards the bottom. Each leg has a metal ring-like ornament and a pointed element at the end.

Even though the legs of the *diphros* on which the man is sitting, differ in their shaping from the examples discussed above, it still needs to be included in the group of furniture with type A decoration. The legs of the *diphros* have broader lower part forming a

Fig. 9. Depiction of a male figure sitting on a diphros from the Kazanluk tomb (photo G. Luglio)
Обр. 9. Изображение на мъжка фигура, седяща върху дифрос, от Казанлъшката гробница (снимка Дж. Лулио)

leaf-wreath element which steps on a wide truncated cone-shaped base. It is followed by a concave section of the shaft with two torus moldings placed at a certain distance from each other. The upper part of the legs, where the seat is attached, is broader, with almost cylindrical form and is separated from the lower part by a thin discoid ornament. The legs of the *diphros* are painted in blue which implies that they are made of metal. The silver *diphros* from Stavroupolis from the 4th c. BC which was discussed above suggests that the representations in the Kazanluk tomb repeat actually existing types of furniture made of precious metal. The description of the *diphros* on the frieze in the Kazanluk tomb shows that in terms of style it is closer to the examples of furniture with type A decoration influenced by the East. Examples of furniture with a similar shaping of the legs are also known from Macedonia – the remains of three legs of a *kline*, found in a cist grave in Pella and dated back to the end of the 4th – the beginning of the 3rd c. BC (Paspalas 2000, 534), as well as two funerary couches from a tomb in Vathia (Eretria) from the first half of the 3rd c. BC (Vollmoeller 1901, 366-376), which are convincingly attributed to a Persian type of furniture (Paspalas 2000). The shaft of the legs of these *klinai* consists of a number of torus-scotia sections which rest on a base shaped as a leaf wreath. Furniture legs on which the leaf wreath changed into a bell-shaped element become very popular in the Hellenistic period and later in the whole Mediterranean (Paspalas 2000, 543, n.77), and is not surprising that such image appears on the frieze in the Kazanluk tomb. The analysis of the painted decoration in Kazanluk speaks for a date in the second quarter of the 3rd c. BC (*Димитров* 1966, 11).

A representation of a furniture piece, most probably a throne can be also seen on the figural scene depicted on the wall to the left of the bed in the burial chamber in the tomb at

Fig. 10. Figural scene from the main burial chamber in the Alexandrovo tomb (http://thracian-art.artstudies.bg/?p=item&id=17, 13.04.2016)
Обр. 10. Фигурална сцена от централната гробна камера на Александровската гробница (http://thracian-art.artstudies.bg/?p=item&id=17, 13.04.2016)

Alexandrovo (fig. 10) (Kitov 2004). Unfortunately the state of preservation does now allow us to determine to which type it could belong.

Conclusion

The examples presented above show that the furniture with type A decoration was spread on the territory of whole Trace and it is not possible to differentiate an area where it was more frequently attested. What strikes the most is the fact, that all examples are from a funerary context which is related to the idea of heroizating the deceased. The funerary bed from the Lozarska mogila and the wooden *diphros* from the tumulus Belishka chuka are two of the earliest examples for furniture with this type of decoration from the Mediterranean region at all and are a clear proof for the contacts of Thrace with the neighbouring territories in the 5th c. BC. The parallels which can be found in examples from Asia Minor also suggest that this type of decoration finds a good ground for further development in the Aegean region and spreads throughout the whole Mediterranean, including Thrace. The picture showing the distribution of furniture with type A decoration in Thrace is further expanded by the *diphros* with silver legs found in Stavroupolis. The latter is an evidence for the usage of such type furniture in the tombs during the 4th c. BC. Very important in this regard is the fact that the *diphros* has silver legs as this is a clear evidence for the usage of furniture made of metal in funerary context – as suggested also by the representation of the *diphros* in the Kazanluk tomb. This depiction is of high importance because its legs are rendered in a way typical for the eastern prototypes. Furniture with a similar workmanship is well-attested on the territory of the whole Mediterranean region during the Hellenistic period which reaffirms the inseparability of Thrace from the development of the region during that period. The remaining examples for furniture with type A decoration from

Thrace – the *kline* from the tomb at Ivanski, the *diphroi* from Naip and Ginina mogila and the throne of the female figure on the frieze in the Kazanluk tomb, are dated in a relatively narrow chronological frames covering the last decades of the 4th – the second quarter of the 3rd c. BC. They prove again that the trends, typical for the architecture and the architectural decoration of the Mediterranean world, were also well-known and used in Thrace and that the tendency to install furniture in funerary contexts developed in the Thracian territories simultaneously with the other neighbouring areas.

References:

Атанасов, Г., Стойчев, С. 2003. Надгробна могила край с. Ивански, община Шумен. *Археологически открития и разкопки през 2003 г*. София, 85.

Димитров, *Д*. 1966. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. *Археология* 2, 1-13.

Китов, Г. 2004. Гробницата в Александрово. *Известия на исторически музей Хасково* 2, 139-165.

Миков, В. 1954. *Античната гробница при Казанлък*. София: БАН.

Михайлов, С., Костов, Г. 2008. Консервация и реставрация на дървения саркофаг от могилата в м. Белишка чука край гр. Белица. В: Тонкова, М., Гоцев, А. (ред.) *Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда*. София, 252-255.

Тонкова, М. 2008. Тракийска надгробна могила от първата половина на V в. пр. Хр. в м. Белишка чука край гр. Белица. В: Тонкова, М., Гоцев, А. (ред.) *Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда*. София, 236-251.

Филов, Б. 1934. *Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско.* София: Държавна печатница.

Филов, Б. 1937. Куполните гробници при Мезек. *Известия на Българския археологически институт* 11, 1-116.

Чичикова, М., Стоянова, *Д*., Стоянов, Т. 2012. *Царската гробница с кариатидите*. Исперих: Studio DADA.

Andrianou, D. 2009. *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archibald, Z. 1998. *The Odrysian Kingdom of Thrace: Orpheus Unmasked.* Oxford: Clarendon Press.

Boughan, E. 2013. *Couched in Death. Klinai and Identity in Anatolia and Beyond.* Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Delemen, I. 2004.Tekirdağ Naip Tümülüsü. Istanbul: Ege Yayınları.

Delemen, I. 2006. An Unplundered Chamber Tomb on Ganos Mountain in Southeastern Thrace. *American Journal of Archaeology* 110.2, 251-273.

Huguenot, C. 2008**.** *La Tombe aux Erotes et la Tombe d'Amarynthos. Architecture funéraire et présence macédonienne en Grèce centrale. Vol. I – Texte. Vol. II – Catalogue et planches*. (Ecole Suisse d'archéologie en Grèce. Eretria. Fouilles et rechercher. 19). Gollion: Infolio editions.

Jenkins, I. 2006. *Greek Architecture and Its Sculpture in the British Museum.* London: The British Museum Press.

Kitov, G. 2003. The Griffin Tumulus. *Thracia*, 15, 303-312.

Kyrieleis, H. 1969. *Throne und Klinen: Studien Zur Formgeschichte Altorientalischer Und Griechischer Sitz- Und Liegemöbel Vorhellenistischer Zeit.* Berlin: De Gruyter.

Paspalas, S. 2000. On Persian-Type Furniture in Macedonia: The Recognition and Transmission of Forms. *American Journal of Archaeology*, 104.3, 531-560.

Richter, G. 1966. *The Furniture of Greeks, Etruscans and Romans.* London: Phaidon Press.

Tonkova, M. 2016. A Fifth Century BC Tumulus with a Wooden Sarcophagus of the Upper Mesta Valley. In Henry, O., Kelp, U. (eds.) *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Region in the First Millennium BC.* Berlin: De Gruyter, 339-358.

Tzochev, C. 2009. Notes on the Thasian Amphora Stamps Chronology. *Archaeologia Bulgarica* XIII.1, 55-72.

Vollmoeller, K. 1901. Über zwei euböische Kammergräber mit Totenbetten. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instututs, Athenische Abteilung*, 26, 333-376.

http://thracian-art.artstudies.bg/?p=item&id=17, 13.04.2016

Мебели с декорация тип А от Тракия

Данаила Грудева

(резюме)

Монументалните гробове и гробници в Тракия от класическата и елинистическата епоха са от изключителна важност за изучаването на взаимоотношенията и връзките ѝ с Гърция, Мала Азия и Македония. В техните планове, строителни материали, конструкции и архитектурна декорация са отразени основни тенденции в архитектурата на Средиземноморието през разглежданите епохи. Важен аспект при проучването на гробничната архитектура в Тракия е изследването на мебелите, включени в интериора им. Наличните примери са достатъчно, за да може да се очертае една сравнително ясна картина на типовете мебели, използвани в тракийска среда, както и да се покаже влиянието на Мала Азия, Гърция и Македония върху гробната мебелировка в Тракия. В публикациите по темата, засягащи съседните на Тракия райони, най-голямо внимание се обръща на клинетата, тъй като те са най-често срещаният тип мебел в интериора на гробниците. Възприетата в научната литература типология на мебелите ги разделя на три основни типа – А, В и С, въз основа на декорацията върху лицевата им страна, като всеки от трите типа е представен и в Тракия. Обект на изследване в настоящата статия са примерите за мебели от Тракия, които попадат в първия основен тип А. Те се характеризират с конични по форма крака, профилът на които се стеснява от горната към долната част, а в средата им е оформена издутина. Примери за мебели с декорация тип А от Тракия са дървеното клине от Лозарската могила при Дуванлий, гробното легло от гробницата при с. Ивански,

дървеният дифрос от могилата Белишка чука край Белица, дървеният дифрос от Гинина могила, с. Свещари, сребърният дифрос от Ставруполис, както и единият от дифросите от гробницата в Наип. Към групата следва да се причислят и изобразените мебели върху фриза в Казанлъшката гробница – тронът с женската фигура и дифросът, върху който седи мъжът. От примерите се вижда, че мебели с декорация тип А са разпространени на територията на цяла Тракия, което е доказателство както за връзките между отделните области на Тракия, така и за контактите на тракийските земи със съседните райони. Наличието на мебели тип А в тракийските гробни комплекси също така показва, че през разглеждания период в тракийските земи са се развивали същите тенденции в архитектурата и архитектурната декорация, които са характерни и за целия Средиземноморски регион, както и че модата за поставяне на мебели в гробниците от Тракия се развива паралелно със съседните области.

Реконструкция на античния ландшафт на крепостите от Долнодунавския лимес в отсечката между реките Искър и Янтра

Силва Събкова [a]

[a] *Политехнически университет Милано, Департамент по Архитектура и Урбанистика, Докторска програма по Опазване на Архитектурното наследство; ул. Е. Бонарди 9, 20133 Милано, Италия; silva.sabkova@polimi.it*

Reconstruction of the antique landscape of the strongholds of the Lower Danube limes in the section between the rivers Iskar and Yantra

Silva Sabkova [a]

[a] *Politecnico di Milano, Department of Architecture and Urban Studies, Doctoral Program in Preservation of the Architectural Heritage; Via E. Bonardi 9, 20133 Milano, Italia; silva.sabkova@polimi.it*

ABSTRACT

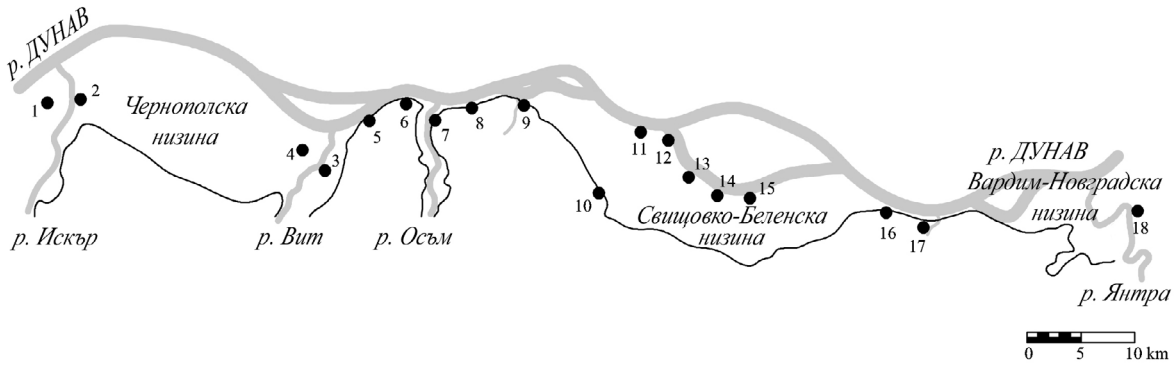
The landscape of the Lower Danube Limes as it is known today has been shaped and transformed through the ages. First aim of this paper is identification and analysis of the natural and anthropological processes that have affected the original context of the Roman defensive structures on the Lower Danube in Bulgaria. One of the main points is to define a borderline between traditional and modern relationship between man and environment. Secondly, a reconstruction of the original conditions of the territory is proposed, based on analysis and synthesis of various sources from different areas of knowledge. It is a mean for a better understanding of the relation between sites and their context. As a result, the possibilities for theoretical and practical applications which would contribute for the preservation of the Lower Danube Limes as a cultural landscape are discussed. The study covers a representative section of the Danube, between the mouths of rivers Iskar and Yantra, selected so that the results may be applicable by analogy on other sections.

KEYWORDS

Lower Danube limes, landscape, context, transformations, antropological impact, natural processes

Долнодунавският лимес в България – укрепената северна граница на Римската империя и Византия по река Дунав от I до VII в., е система, състояща се от три главни елемента: военен път, различни по вид укрепителни съоръжения и специфична околна среда. Естествените дадености на територията са определящ фактор за местоположението, вида и характера на изградените от римляните военни структури. От друга страна, присъствието на една поредица от функционално обвързани изградени от човека елементи, подчинени на един общ стратегически замисъл придават и на самата територия един нов аспект и може да се твърди, че тази съвкупност от естествени и антропологични елементи съставлява културен пейзаж от типа relict cultural landscape[1] (Whc.unesco.org. 2016).

1 Реликтен културен пейзаж е „такъв при който еволюционният процес е приключил в някакъв минал момент, рязко или за период от време. Неговите важни и специфични черти обаче все още са видими в материална форма" (UNESCO 2015: 71) (прев. авт.).

Фиг. 1. Схема на отсечката Искър – Янтра с прилежащите обекти от Долнодунавския лимес. 1. Palatiolum. 2. Ulpia Oescus. 3. Utus. 4. Обект, м. Мокрешани. 5. Lucernaria Burgon. 6. Asamus. 7. Осъмско кале. 8. Обект, Никопол. 9. Никополско кале, Securisca. 10. Обект, с. Бяла Вода. 11. Горно градище. 12. Хисарлъка. 13. Dimum. 14. Горно градище. 15. Долно градище. 16. Theodoropolis. 17. Novae. 18. Jatrus.

Fig. 1. Scheme of the section Iskar – Yantra with the respective sites belonging to the Lower Danube Limes. 1. Palatiolum. 2. Ulpia Oescus. 3. Utus. 4. Site, Mokreshani locality. 5. Lucernaria Burgon. 6. Asamus. 7. Osamsko kale. 8. Site, Nikopol. 9. Nikopolsko kale, Securisca. 10. Site, Byala Voda village. 11. Gorno Gradishte. 12. Hisarlaka. 13. Dimum. 14. Gorno Gradishte. 15. Dolno Gradishte. 16. Theodoropolis. 17. Novae. 18. Jatrus.

При българския Долнодунавски лимес обаче, има редица фактори, които затрудняват разбирането и възприемането на неговите съставни елементи като едно цяло: единствено по-големите обекти са познати, проучвани и посещавани; обвързващата мрежа от пътища и междинни постове не присъства в цялост и не успява да изпълни своята роля на обединяващ елемент. Не на последно място, автентичният контекст е изменен. Това е един културен пейзаж, който е изгубил не само своя функционален смисъл, но при който са нарушени част от визуалните, комуникационните и материалните връзки и отношения между съставните му части.

Опазването на един комплексен обект като Долнодунавския лимес се състои не само от мерки за запазване на отделните обекти – военни постове и укрепени селища, но и до съхраняване на отношенията между самите обекти и между обектите и тяхната среда. Правилният подход към опазването може да се основе единствено върху едно добро познаване на контекста в неговият автентичен вид и на трансформациите, които той е претърпял за да стане такъв, какъвто е познат днес.

В цялост, въпросът за характера на окръжаващата среда на обектите от Долнодунавския лимес не е засяган в литературата. Кратки бележки е дал Р. Иванов (Иванов 1999, 147-149), за отделни обекти има споменавания[2].

Целта на предложената разработка е да се направи опит за реконструкция на автентичното състояние на контекста на Долнодунавския лимес към времето на неговото съществуване. Поради твърде големия обхват на целия български сектор от река Дунав (471 км), е подбрана една отсечка от 100 км, между реките Искър и Янтра, която да бъде подложена на анализ (обр. 1). Тя е избрана така, че да покрива широк набор от възможни ситуации от историческа, географска и съвременна гледна точка.

Анализът на историческите и археологическите материали са доказали, че от-

2 За *Ulpia Oescus:* Кабакчиева 2000; за *Dimum:* Кабакчиева, Лазарова 2012 и Митова-Джонова 2003; за *Novae:* Сарновски и др. 2014.

Селище	Местоположение	Земеползване на територията на обекта и околността *
Palatiolum	В с. Байкал	Прекъснато застрояване, Обработваеми земи
Ulpia Oescus	В северозападните покрайнини на с. Гиген	Пасища, Прекъснато застрояване, Обработваеми земи
Utus	До р. Вит, между гр. Гулянци и с. Милковица	Предимно земеделски земи, сложни модели на култивиране
Обект, м. Мокрешани	Северно от гр. Гулянци, м. Мокрешани	Пасища, Сложни модели на култивиране
Lucernaria Burgon	На високия дунавски бряг, в с. Сомовит	Предимно земеделски земи, Прекъснато застрояване, Пасища
Asamus	На високия дунавски бряг, западно от с. Черковица,	Обработваеми земи, Овошни градини, Широколистна гора
Осъмско кале	На възвишението на десния бряг при устието на р. Осъм	Преходна дървесно – храстова растителност
Обект, гр. Никопол	На хълма в гр. Никопол	Естествени ливади, Прекъснато застрояване
Никополско кале, *Securisca* **	В североизточния край на Никополското плато	Широколистна гора, Предимно земеделски земи
Хисарлъка, с. Бяла Вода	На възвишението над селото	Пасища, Обработваеми земи
Горно градище	На ниския дунавския бряг, 6 км западно от Белене	Предимно земеделски земи, Обработваеми земи
Хисаря	На ниския дунавския бряг, 3 км западно от Белене	Преходна дървесно – храстова растителност, Пасища
Dimum	На ниския дунавски бряг, в гр. Белене	Прекъснато застрояване
Горно градище	На ниския дунавския бряг, 3 км източно от Белене	Преходна дървесно – храстова растителност, Обработваеми земи
Долно градище	На ниския дунавския бряг, 6 км източно от Белене	Строителен обект
Theodoropolis	На хълма в гр. Свищов	Прекъснато застрояване
Novae	На високия дунавски бряг, източно от Свищов	Предимно земеделски земи, Сложни модели на култивиране

* По данни от Corine Land Cover Europe 2012.

**Идентифицирането на Никополското кале със Securisca е авторска хипотеза, която ще бъде разгледана по-долу.

Таблица 1. Обекти в отсечката между реките Искър и Янтра и техния съвременен контекст

Tabl. 1 . Archaeological sites between the rivers of Iskar and Yantra in their present setting

сечката, в която романизацията има своята най-силна изява по Дунавския лимес в България, е именно тази между реките Искър и Янтра (Геров 1948/1949, 63-66). Това води до заключението, че обектите на тази територия са подчинени максимално на универсалните принципи заложени изначално в защитната и завоевателна политиката на Римската империя и проявени във военното строителство. Това от своя страна, е предпоставка за приложимост на изводите и моделите, които ще бъдат предложени.

От гледна точка на географското положение спрямо Дунав, притоците и съвременното състояние на контекста на обектите (земно покритие и земеползване) (табл. 1), отсечката представя спектър от типове, които откриваме и в останалите части на Долнодунавския лимес в България. Това позволява да се изведе един модел с висока

Естествени (по Бручев и Франгов 2000)	**Антропогенни**
Ендогенни Земетресения Разломи Екзогенни Изместване на р. Дунав на Юг Ерозия / Акумулация Свлачища, срутища, пропадания на льос, слягане Заблатяване, плаващи пясъци Изместване на острови Наводнения, ледоходи	Урбанизиране / селищно строителство Индустриализация / промишлено строителство Пътно / инфраструктурно строителство Хидротехническо и мелиоративно строителство Добив на полезни изкопаеми и материали на сушата и от водните басейни Промяна на земеползването и характера на растителната покривка

Таблица 2. Съвременни фактори, изменящи ландшафта
Tabl. 2. Modern factors affecting the lansdacpe

степен на универсална приложимост, който може лесно да бъде модифициран при работа с конкретни обекти или други отсечки.

Изучаването на контекста следва да стане отпред назад, като се „отнемат" последователно антропогенните наслагвания от по-ново време и ефектът от естествените трансформационни процеси до епохата на основаване на Лимеса (табл. 2).

Последиците от антропогенните въздействия може също да се разделят условно на две групи:

— Такива, които изменят природната среда чрез вписване на добавени, чужди елементи, т.е. всички видове строителство и съпътстващи подготвителни дейности.
— Такива, които водят до пряка промяна на естествените елементи, характеризиращи природната среда или вида на ландшафта, като ги видоизменят или заличават: промяна на релефа, водните басейни, растителната покривка и др.

За първата група въздействия, макар да нарушават силно възприятието на автентичния вид на системата на Долнодунавския лимес, е ясно дори без предварителна информация, че те са едно късно, съвременно натрупване. Строителството от други исторически епохи (преди модерната) има съществено влияние само в редките случаи, в които има преизползване на военните обекти по предназначение (Овчаров 1981, 53-58). Отражението на това строителство върху ландшафта на обектите е още по-ограничено по отношение на тяхното възприемане днес, тъй като почти не се е запазило.

Втората група фактори, при която са пряко засегнати първичните (природни) характеристики на средата, е по-проблемна за идентифициране и е по-трудно да се получи едно правилно възприятие за картината от миналото. Именно на този проблем е поставен фокусът на този материал.

Най-драстични промени на природната среда по Долнодунавското крайбрежие в България са се случили от началото на XX в. до наши дни. За периода от античността, до настъпването на модерната епоха в България през XX в., антропогенното влияние се е ограничавало на локално ниво. Неговият ефект е изменял средата минимално и не е довел до някакви същностни промени на нейния характер. Антропологизирането е вървяло с бавни темпове, типът на ландшафтите не се е променял. Това е в особена сила за периода след края на античността, когато строителните и добивните мероприятия имат дори по-ограничен мащаб. Тези изменения нямат съществено значение за разглеждания проблем.

За да се реконструира състоянието на територията към момента до и около началото на модерната епоха са използвани картографски и архивни материали, писмени сведения и описания на проучватели очевидци. Възможността за използване на картографски материали от пред-модерната епоха е ограничено, поради тяхната малка точност и дребен мащаб. Изследването на промените на контекста в по-ранно време се свежда предимно до определяне на въздействието на естествените фактори.

* * *

Едно от най-важните отношения между римските фортификационни обекти по Долен Дунав и окръжаващата ги среда е връзката с водните обекти. Изборът на места за застрояване е ставал в пряка зависимост от наличието на реки, езера, блата:

— Река Дунав като естествена преграда, маркираща граничната линия, чиято охрана и наблюдение е основното предназначение на военните постове.
— Устията на големите десни притоци и бродовете над тях като уязвими и стратегически важни точки.
— Езера и блатисти местности като елементи, осигуряващи естествена защитеност.

Хронологически, първите места, които трябвало да бъдат укрепени били най-уязвимите точки, при вливането на големите десни притоци и там където дунавския бряг е нисък и достъпен откъм реката (Рашев 1982, 7-9; Zahariade, Gudea 1997, 24). В ранните векове разполагането на кастели на трудно достъпен терен не било приоритет. Били предпочитани открити места, на леко издигнат терен, в близост до река. Важно било мястото да е комуникативно и да позволява на гарнизона да контролира околността. Предпочитано място за разполагане било там, където се вливат две реки, особено, ако основните пътища следват речните долини. Това давало възможност да се наблюдават и двете поречия. Стратегически важни били и местата, където ставало прекосяването на реките, чрез мостове или бродове и важни кръстопътища. Понякога било необходимо да се пожертва добрата видимост, за да се осигури пряко наблюдение на ключовите места. Предимство било, ако блатиста труднопроходима местност защитава мястото поне от една страна (Johnson 1983, 36-7; Иванов 1999, 147-9).

Именно водните обекти покрай Дунавския бряг са претърпели най-драстична промяна през модерната епоха, а оттам се е изменил силно и вида на целия ландшафт.

Характерът на дунавския бряг е такъв, че при него се редуват крайречни низини и висок брегови склон. Крайдунавските низини са сходни по начина си на образуване и геоложкия си строеж. Те са част от старото дунавско легло и са се образували при отдръпването на меандрите на Дунав, вследствие отлагане на наноси. От геоморфоложка гледна точка, крайдунавските низини са плейстоценски, холоценски и съвременни образувания на Дунава и представляват част от неговата заливна тераса. При естествени условия, в периодите на пълноводие, тези низини са били напълно или почти изцяло заливани, а при отдръпването на високите води, част от площта им оставала заета от постоянни блата. Особеност е, че първазът между Дунав и блатата е леко издигнат, вследствие на отлагане на наноси по него (Бончев 1929, 32-36). В обхвата на разглежданата отсечка попадат Чернополска (Карабоазка), Свищовско-Беленска и Вардим-Новградска низини.

Развитието на земеделието и нуждата от нови обработваеми земи във връзка с

Фиг. 2. Карабоазката низина и нейните блата при средно наводнено състояние, около 1909 г. (по Петков 1911а, обр. 1, стр. 15-16)
Fig. 2. Karaboaz lowland and its swamps, medium flooded state, around 1909 (after Петков 1911а, fig. 1, pp. 15-16)

Фиг. 3. Карабоазката низина при Ulpia Oescus в наши дни. (снимка С. Събкова)
Fig. 3. Karaboaz lowland around Ulpia Oescus nowadays. (photo S. Sabkova)

бежанската криза от 20-30-те години на XX в. е довело до идеята за пресушаване на блатистите местности край Дунав. От края на 20-те години започва реализацията на мащабни дейности по отводняването. При тях се създават нови, изкуствени форми на релефа: изпъкнали – диги и вдлъбнати – канали, включително и изкопаване на нови речни корита на дунавските притоци и промяна на техния естествен поток. Резултатът е една драстична промяна на ландшафта: от обширни блата и пасища, покрити с блатна растителност и редки храсти в равни, прорязани от канали обработваеми земи (обр. 2, 3).

Преходът между относително естественото състояние на околната среда към модерна антропологизация в разглеждания район започва през 1926-1927 г., когато е завършена дигата по десния бряг на река Искър и започва строежа на Дунавската (Карабоазката) дига от устието на река Искър до гр. Гулянци (завършена през 1930 г.). В периода 1926-1929 г. е извършена корекцията на коритото на река Искър при устието ѝ. Паралелно се копаят и отводнителните канали за пресушаване на блатата в Карабоазката низина. В същия период или малко по-късно се изграждат Борилската, Вардим-Новградската и Беленско-Свищовската дига, коригират се леглата на реките Вит, Осъм и Янтра и се пресушават крайдунавските низини (ДА – Плевен, Ф. № 32К, Оп. № 1, а.е. № 10 и 11).

Преди така определената граница: 1926-1927 г. има изградена през 1908-1909 г. само една 4,5 км дълга дига по десния бряг на Искър, от км 0^{+000}, до км 4^{+500}. Нейното присъствие трябва да се отчете, тъй като е спряла подхранването на блатата от река Искър и така е довела до засушаване на части от блатото Краище, Струпчето, Тръпката и блатото източно от Гиген (Бончев 1929, 53).

Съотношението: обща площ на низините, заливна част и постоянно заблатена част по данни от Петков (1911а), Бончев (1929) и Михайлов (1981), е както следва:

— Чернополска (Карабоазка) низина: обща площ 222,0 км^2, заливна площ: 183,0 км^2, незаливна площ: 39,0 км^2; Минимална площ на най-големите постоянни блата: Десна 4,8 км^2, Видра 12,6 км^2, Краище 13 км^2;
— Свищовско-Беленска низина: обща площ 171,0 км^2, заливна площ: 143,6 км^2; незаливна площ: 27,4 км^2; Минимална площ на най-големите постоянни блата: Беленско блато 10,7 км^2, Балта 20 км^2, Кайкуш 3 км^2;
— Вардим-Новградска низина: обща площ 25,7 км^2, заливна площ: 25,7 км^2; Минимална площ на постоянните блата: 0,06 км^2;

Повечето блата имат издължена форма в посока изток – запад, но площите и дълбочината им варират в големи интервали през годината, тъй като са пряко свързани с водния режим на Дунав. Характерно е тяхното прогресивно затлачване с наносни материали от Дунав и другите им речни и поройни притоци, а също и от растителната маса, вирееща там, което с течение на времето намалява все повече дълбочината и размерите им. В миналото, те са били значително по-дълбоки, с чисто пясъчно или каменисто дъно и с релефно очертани брегове. В началото на XX в. повечето станали плитки, с постоянна дълбочина в рамките 0,2 – 1 м при сухо време, с дебел слой тиня на дъното, до 0,5 м и брегове, изравнени с околоврътните ливадни части. При пълноводие нивото им се покачвало обичайно с още 1-2 м, понякога и повече (Петков 1911, 88; Бончев 1929, 42-3). Няма съмнение, че 1900-2000 години назад блатата са били значително повече, по-обширни и дълбоки за по-продължителни периоди от време и са били една сериозна преграда, стратегически фактор за отбраната и предпоставка, определяща избора на местоположение на обектите.

По отношение на растителността, отделните крайдунавски низини са като цяло еднотипни, вследствие на тяхната обща връзка с Дунав. Различията им изпъкват към края на лятото, когато пряката връзка с Дунав е прекъсната и се усеща повече влиянието на местните притоци. Характерът на блатната растителност все пак е в голяма степен сходен и видовите различия не се отразяват на общия вид на ландшафта.

По периферията на блатата се развивали типични блатни растения като тръстика, папур и други, а околовръстните заливни поляни били покрити предимно с тревисти видове и тук-там с храсталаци и ниски дръвчета от влаголюбиви видове – върби, тополи и др. Сухоземните части на низините били тревисти, с почти степен вид, нарушен на места от храстова растителност. Като цяло крайречните низини били голи, незалесени. По възвишенията не се забелязва рязка граница между дървесната и храстовата растителност. Преобладават храсталаците с пръснати тук-там групи силно развити дървета. Увивните растения заедно с някои дървета образували непроницаеми гъсти смесени общества. (Петков 1911, 80; 1911а 23-5; Бончев 1929, 45-6).

Непосредствена представа за естественото състояние на крайдунавските низини и блата може да се получи от малкото запазени подобни влажни зони, превърнати в резервати. За районите на крайдунавските езера Сребърна и Гарван са проведени палеоботанически изследвания, чрез поленов анализ и радиовъглеродно датиране, с цел реконструкция на екологичните условия – климат, почви и растителност и установяване на климатичните промени, антропологичното въздействие и етапите в развитието на растителността през холоцена (Лазарова-Гочева 1994; Lazarova 1995; 1998; Lazarova, Bojilova 1997; 2000).

Установено е, че формирането на съвременните растителни съобщества става около първото хилядолетие пр. Хр., в резултат на натрупването на интензивно човешко въздействие: земеделие, животновъдство и дърводобив и като следствие – обезлесяване. През новата ера около блатата преобладават вторично възникналите тревисти съобщества, някога съществувалите смесени дъбови гори са сведени до изолирани групи и храсталаци. Наличието на данни за житни култури и различни плевели, рудерни и ливадни видове говори за интензивно земеделие и животновъдство. В самите блата, флората включва типичните блатни видове, а по периферията са представени водолюбиви съобщества от върба, топола и елша. Обезлесяването е един от факторите, които имат връзка с ерозията на почвата и нейното отлагане, и затлачването на блатата особено по периферията.

Може да се приеме, поради сходството, както в естествените условия, така и в историческото развитие, че получените резултати от тези локации в голяма степен дават представа за развитието на растителността из крайдунавските низини в България изобщо. Следователно, незаливната сухоземна част на крайдунавските низини през римско време е била незалесена, използвана като обработваеми земи или пасища с преобладаваща тревиста растителност; по периферите на блатата е имало типична блатна растителност и са се развивали някои водолюбиви дървесни видове. Пълното съвпадение на резултата от палеоботаническата реконструкция с описанията от началото на XX в. води до заключението, че растителността не е претърпяла съществени изменения от античността до началото на модерната епоха.

Вече беше изтъкнато, че трансформациите на ландшафта до модерната епоха почти съвпадат с промените, предизвикани от естествените процеси. За разглеждания проблем, от значение са промените в очертанията на Дунавския бряг, характерни особено за неговите ниски крайречни части. Те са част от холоценския етап в разви-

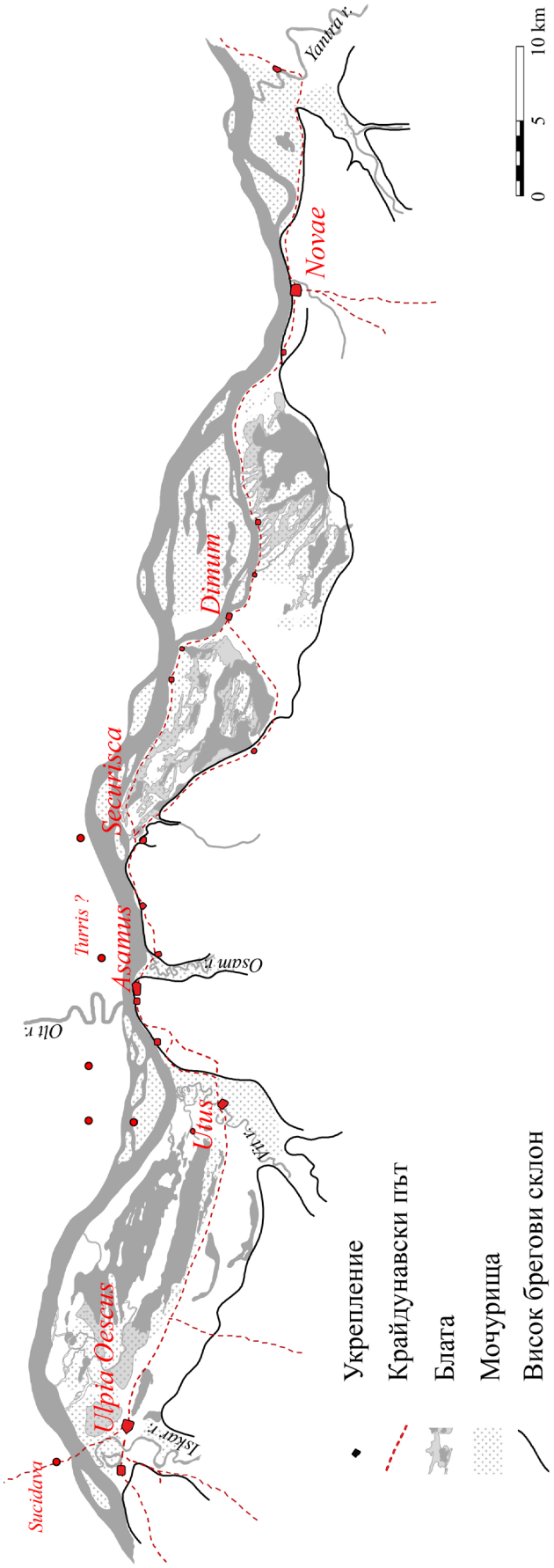
тието на долината и се подчиняват на основните насоки в миграцията на речното легло, като се обособяват участъци с преобладаващо въздействие на ерозионни процеси, и по-рядко – на акумулативни (Михайлов 1978). Счита се, че те са протичали в относително естествени условия докъм 20-те години и дори до средата на 50-те години. По-късно, в следствие на засиленото човешко въздействие, особено от 70-те години насам тези процеси се изменят, ерозията става много по-интензивна и с по-големи разрушителни последици за българското Долнодунавско крайбрежие (Райнов *и др*. 1981, 194; Агаларева 2012, 96).

Изместването на речното корито може да се установи по археологически път. Например при *Dimum*, една от по-силно засегнатите от Дунав крепости, потъналият северозападен ъгъл е бил с дължина около 90 м, следователно линията на брега е била с поне 100 м на север. По все още непубликувани данни на проучвателката на *Dimum* – Г. Кабакчиева, това наистина голямо потъване може да се обясни като последица от земетресение, станало още през античността. Сега северният сектор е напълно разрушен, със сигурност в резултат и на съвременното човешко въздействие (напр. драгиране на дъното), тъй като при своите наблюдения К. Шкорпил е видял останките от северната крепостна стена с височина до 2,5 м, макар и увредени от водата (Шкорпил 1905, 459-60). Промяната на очертанията на брега има отражение върху степента на съхраненост на отделните обекти, но не и върху общото възприятие на системата и отношенията в нея.

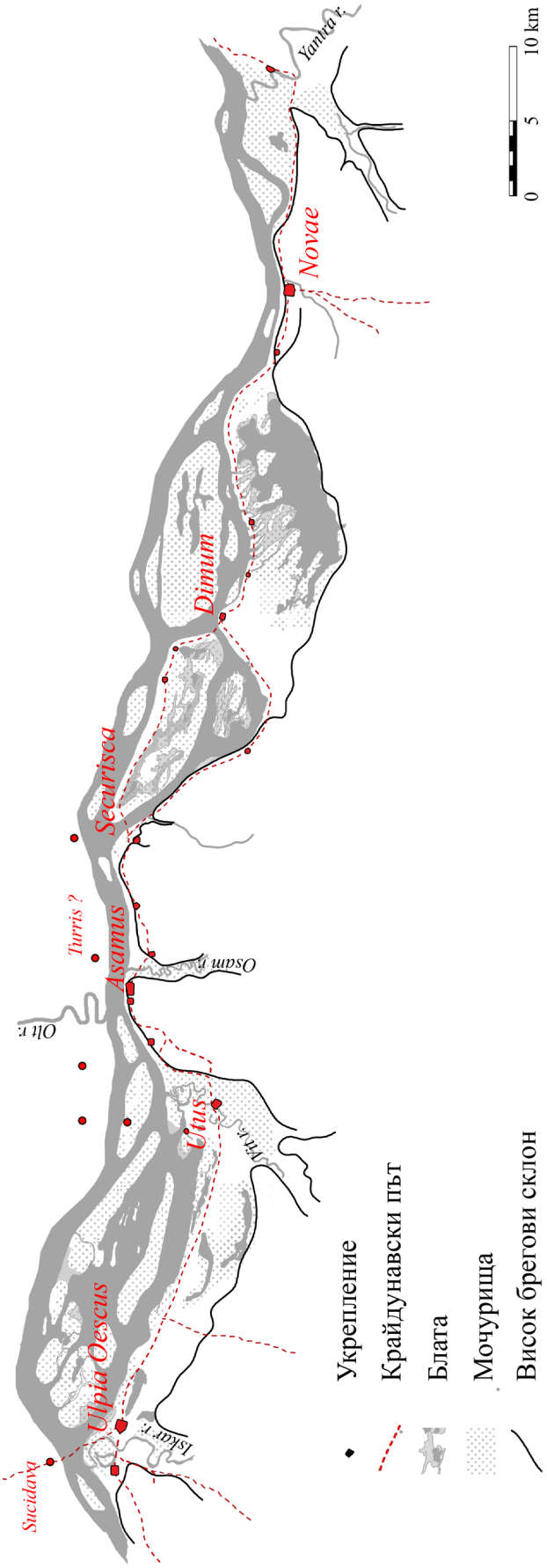
* * *

Периодът I – XIX в. в историческото развитие на територията на България е такъв, през който степента на антропогенно влияние върху околната среда е останало приблизително константно и много ограничено. Преди началото на XX в. не може да става и дума за индустриализация, промяна в характера на земеделието или организирани мащабни мероприятия с влияние върху ландшафта. Като граница между традиционното и модерното взаимодействие на човека с тази територия беше определена 1926-1930 г. От геологична гледна точка разглежданият период е твърде кратък. Видимия ефект от въздействието на естествените процеси, които засягат обектите от римско време, е концентриран на границата между р. Дунав и сушата. Ерозионните процеси също са протичали при сравнително естествени условия до 20-те години на XX в. Следователно като основа за реконструкция на автентичната околна среда могат да послужат данни от картографски материали до първата четвърт на XX в. (обр. 4), като се има предвид, че:

— Низините са били заливани в по-голяма степен; блатата и блатно-мочурните части са били по-дълбоки, обширни, постоянни и следователно труднопроходими за по-дълги периоди от време; някои от тях все още са били интегрално свързани с Дунав, като негови вторични канали.
— Някои от островите, които днес са интегрална част от сушата, като следствие от тенденцията за изплитняване на техните канали и прицленяване към брега, са били самостоятелни. Възможно е главно корито на Дунава да е бил Беленският канал между остров Белене и сушата, което се споменава и от К. Шкорпил (Шкорпил 1905, 459-60);
— Крайбрежната линия е имала различни очертания, по-често е била изнесена на север, но на места се наблюдава и обратна тенденция. Отстоянието трябва

Фиг. 4. Състояние на отсечката от Долнодунавския лимес между реките Искър и Янтра към началото на XX в (по налични картографски материали)
Fig. 4. State of the section of the Lower Danube Limes between the rivers Iskar and Yantra by the beginning of the 20th c. (after available cartographic materials)

Фиг. 5. Реконструкция на отсечката от Долнодунавския лимес между реките Искър и Янтра в късната античност
Fig. 5. Reconstruction of the section of the Lower Danube Limes between the rivers Iskar and Yantra in Late Antiquity

да се определи при всеки индивидуален случай в зависимост от строежа и характера на брега и динамиката на ерозионните процеси на р. Дунав.

Като резултат от приведените данни, може да се получи една много по-вярна представа за окръжаващата среда на обектите от Долнодунавския Дунавския лимес (обр. 5).

Правилното разбиране на пространствените и смислови отношения между отбранителните съоръжения и техния контекст, може да допринесе за:

1. Изясняване на стратегическите характеристики на локациите. Ако при сегашните условия, топографията на крепостите разположени в крайдунавските низини не демонстрира някакви особени предимства, то в контекста на изчезналите вече природни елементи, те изпъкват ясно. В периметъра за охрана ще се окажат елементи като бродове, острови, подстъпи към крепостите, които са невидими при сегашните условия.

Така например, част от основанията да се идентифицира крепостта в местността „Змийската канара", източно от Никопол със *Securisca*[3], се базират на стратегическата роля на това място във връзка с елементи, които днес не са толкова очевидни. Тази локация дава възможност да се охранява западната половина на остров Шувен, устието на малката рекичка „Караш дере", а също и военният път, минаващ оттам. Пътят към *Dimum* вероятно е минавал по перваза на острова към р. Дунав и така е свързвал крепостите разположени там. Бродът на канала, отделящ острова от сушата, трябва да е бил в околностите на крепостта.

2. Обогатяване на хипотезите относно датирането на обектите, локализирането на неизвестни звена от системата на Долнодунавския лимес. Познаването на оригиналните условия може да помогне за очертаване трасетата на пътищата, да посочи вероятните места на крайлагерните селища, да подскаже неизследвани още локации, отговарящи на условията търсени от римляните. Типът окръжаваща среда може да даде отправна точка за датирането на някои обекти, според това дали отговаря на критериите от по-ранната или късната античност.

Така например, крепостите фланкиращи в двете посоки кастела *Dimum*, могат да се отнесат към началния етап на римското присъствие по тези земи. Те са построени в контекст, който говори за един ранен избор на място за застрояване. По отношение на крепостта източно от Никопол, обсъдена по-горе, останките на възвишението се датират от късната античност. *Sucurisca* обаче е един от ранните кастели и може да се допусне, че късноантичната крепост е наследила друго укрепление, разположено в подножието на възвишението или на остров Шувен.

3. Изграждане на холистичен подход при опазването и експонирането на Долнодунавския лимес като културен пейзаж. Съхраняването на околната среда на обектите е интегрална част от опазването на културна ценност като Долнодунавския лимес. Там, където контекста е силно изменен, следва да се идентифицират запа-

---

3 Крепостта се намира на 21 км от мястото, където се локализира *Utus*, на 10 км от *Asamus* и на 19,5 км до *Dimum*, мерено по възвишението над Дунавската низина и 18 км мерено по брега. Тези разстояния отговарят съвсем точно на разстоянията дадени в *Tabula Peutingeriana* (с предложената от К. Шкорпил поправка (Шкорпил 1905, 464), Anasamo – XVII – Securispa – XIII – Dimo, т .е. Anasamo – 25,2 km – Securispa – 19,25 km – Dimo и също толкова точно на разстоянията от пътеводителя на император Антонин Uto – XIIII – Securisca – XII – Dimo, т.е. Uto – 20,7 km – Securisca – 17,8 km – Dimo. Макар разстоянието Securisca – Dimum да е различно в двата пътеводителя, за тази разлика може да бъде обяснена с наличието на две трасета на пътя, което се е налагало именно от естествените условия.

зени следи от изчезнали вече елементи на средата и те да бъдат третирани като част от културното наследство.

Такива елементи са например старите речни легла. При обект като *Utus*, промяната на коритото на р. Вит е компрометирала напълно първоначалния замисъл при избора на локация. Този елемент би трябвало да се включи като част от концепцията за експониране на останките. Там, където няма запазени следи, може да се помисли за подходяща форма, чрез която те да се визуализират или подскажат по асоциативен път.

* * *

За комплексен обект на културното наследство като Долнодунавския лимес, който има качествата и на световно културно наследство, се налага опазването и експонирането в някои случаи да изпревари проучването. Не е, нито необходимо, нито желателно, всички обекти да бъдат проучвани чрез деструктивни методи. За тях обаче трябва да се предложи една обоснована научна хипотеза, продукт на задълбочен анализ на всички страни на проблема, която да е в основата на концепцията за тяхното експониране. Предложеният материал е елемент от този анализ. Така обектите имат шанс да заемат по-вярно хронологически и пространствено своето място в системата на Долнодунавския лимес, вече в смисъла на културна ценност, която ще бъде опознавана и посещавана.

За оказаното съдействие при подготовката на този материал, благодаря на моята научна ръководителка доц. д-р Гергана Кабакчиева от Секция Антична археология на НАИМ – БАН и на проф. Георги Алексиев от Департамент по География на НИГГ – БАН.

Цитирана литература

Агаларева, М. 2012. Състояние и динамика на ерозионно-акумулативните процеси по Българското Дунавско крайбрежие. В: Николов, Т., Дерменджиева, С., Димов, Н., Железов, Г., Николова, М., Кулов, Б., Владев, Д., Пенерлиев, М., Станкова, С., Martins, F., Pina, H. (ред.) *Международна конференция „Географски науки и образование", 19 -20 октомври 2012: Сборник научни трудове*. Шумен: Шуменски университет „Епископ К. Преславски", 95-101.

Бончев, Г. 1929. *Блатата въ България*. София: Държавна печатница.

Бручев, И., Франгов, Г. 2000. Ерозионни и свлачищни процеси по българското дунавско крайбрежие. *Минно дело и геология* 5, 19-24.

Геров, Б. 1948/49. Романизмът между Дунава и Балкана от Август до Хадриан. *Годишник на Софийския университет, Исторически факултет* 45, 1948/1949 г. 4-91.

ДА – Плевен. Държавен архив – Плевен, Фонд № 32К / Областно Инженерство по Водите – Плевен (1921 - 1948), Опис № 1, Архивна единица № 10: Доклад по водното дело в Плевенски окръг (1923); Архивна единица № 11: Сведения-рапорти, за извършените работи по водите в района (1925 – 1929).

Иванов, Р. 1999. *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*. София: Alea.

Кабакчиева, Г. 2000. *Oescus. Colonia Oscensia. Ранноримски военен лагер при устието на Искър*. София: Албатрос.

Кабакчиева, Г., Лазарова, С. 2012. *Античният кастел и митница Димум, град Белене, област Плевен*. Пловдив: Летера.

Лазарова-Гочева, М. 1994. *Поленово-аналитични проучвания на холоценски седименти от Крайдунавските езера Сребърна и Гарван*. Непубликуван автореферат на докторска дисертация.

Митова-Джонова, Д. 2003. Димум и близката околност. В: Иванов, Р. (ред.) *Римски и ранновизантийски селища в България* II. София: Иврай, 39-56.

Михайлов, Ц. 1978. Изменения на плановите очертания на Българския Дунавски бряг през кватернера. *Проблеми на Географията, кн.* 1., 39-55.

Михайлов, Ц. 1981. Основни черти в морфологията на дунавския бряг. В: Алексиев, А., Бецински, П., Панайотов, Т., Печинов, Д., Райнов, Щ. (ред.) *Хидроложки изследвания на река Дунав в Българския участък: Сборник статии*, т. 1. София: Издателство БАН, 12-36.

Овчаров, Д. 1981. Старобългарско крепостно строителство. В: Кузев, А., В. Гюзелев (ред.) *Български средновековни градове и крепости, I. Градове и крепости по Дунав и Черно Море*. Варна: Георги Бакалов, 45-91.

Петков, Ст. 1911. *Българско дунавско блатно-мочурско крайбрежие. Летопис на българското книжовно дружество за 1910 г.* София: Държавна печатница.

Петков, Ст. 1911а. Предварителни издирвания по блатната флора на дунавското българско крайбрежие. *Годишник на Софийския университет, Физико-математически факултет*, кн. 6, ч. 2, 1-45.

Рашев, Р. 1982. *Старобългарски укрепления по долния Дунав (VII – XI в.).* Варна: Георги Бакалов.

Райнов, Щ., И. Нинов, Д. Печинов, Г. Гергов, И. Ненов, Н. Косев. 1981. Острови и островообразуване н Българо-Румънския участък на р. Дунав. В: Алексиев, А., Бецински, П., Панайотов, Т., Печинов, Д., Райнов, Щ. (ред.) *Хидроложки изследвания на река Дунав в Българския участък: Сборник статии*, т. 1. София: Издателство БАН, 184-228.

Сарновски, Т., А. Биернацки, М. Лемке, П. Владкова, М. Аврамова, Е. Йорданов. 2014. *Нове (Novae) Археологически пътеводител по римския легионен лагер и ранновизантийски град на Долния Дунав (България)*. София – Варшава: Полски институт в София, Институт по Археология, Варшавски университет

Шкорпил, К. 1905. Некоторыя из дорог восточной Болгарии. *Известия Русского археологического института в Константинополе.* X. София: Държавна печатница, 443-502

Corine Land Cover Europe 2012 [online] Available at: http://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/clc-2012/view [Accessed 23 Apr. 2016]

Johnson, A. 1983. *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces.* London: Adam & Charles Black.

Lazarova, M. 1998. A comparison of Holocene vegetation in the region of lake Srebarna and Garvan mire (northeast Bulgaria) with other regions. *Phytologia Balcanica* 4/1-2, 55-64.

Lazarova, M. 1995. Human impact on the natural vegetation in the region of Lake Srebarna and Mire Garvan (NE Bulgaria) – Palynological and palaeoethnobotanical evidence. In Bozilova, E., Tonkov, S. (eds.) *Advances in Holocene Palaeoecology in Bulgaria*. Sofia – Moscow: Pensoft Publishers, 47-67.

Lazarova, M., Bozilova, E. 1997. The Late Holocene history of flora and vegetation in Northaestern Bulgaria (Mire Garvan, Silistra region). *Phytologia Balcanica* 3/1, 3-14.

Lazarova, M., Bozilova, E. 2000. Vegetational and hydrological changes of the Mire Garvan (North Bulgaria) during the Late Holocene. *Annual of Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of Biology* 2, 91, 75-85.

UNESCO. 2015. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC.15/01 8 July 2015. [online] Available at: http://whc.unesco.org/en/guidelines/ [Accessed 23 Apr. 2016]

Whc.unesco.org. 2016. Frontiers of the Roman Empire. [online] Available at: http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6002/ [Accessed 23 Apr. 2016]

Zahariade, M., Gudea, N. 1997. *The Fortifications of Lower Moesia (AD 86 – 275).* Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Reconstruction of the antique landscape of the strongholds of the Lower Danube limes in the section between the rivers Iskar and Yantra

Silva Sabkova

(summary)

The Lower Danube limes in Bulgaria is a system consisting of three main elements: military road, different types of fortifications and a specific environment. This combination of natural and anthropological elements form a relict cultural landscape.There are though, several factors that impede the perception of its components as a whole: only the larger sites are known, studied and visited; the binding network of roads and intermediate military posts is not present in its entirety and fails to fulfill its role as a unifying element; last but not least: the authentic context is altered.

The preservation of a complex cultural heritage site such as the Lower Danube limes consists not only in measures for the preservation of the individual sites but it must guarantee also the safeguarding of the relationships between the sites and their context. The correct approach to preservation can be based only on a good understanding of the original context and the transformations it has undergone to become as it is known today. This is the main goal of this paper. The analysis has been made on a representative segment of 100 km between the rivers Iskar and Yantra. It is chosen to cover a wide range of possible situations from historical, geographic and contemporary perspective. This ensures the applicability of the results by analogy when working with other segments or specific sites.

The study of the context is performed by gradually "taking away" the anthropogenic strata from more recent times and the effect of the natural transformation processes. In the historical development of the territory of Bulgaria, the anthropogenic impact on the environment during the period 1st – 19th c. has remained constant and very limited. The passage from traditional to modern human interaction with the surroundings in this area begins by the end of the 20s of the 20th c. with the realization of large-scale drainage operations: construction of dikes, canals and adjusting the riverbeds of the Danube tributaries. The result is a dramatic change of landscapes: from extensive marshes and grasslands into a flat farmland. Therefore some primary characteristics of the environment have been affected, modified and erased: water basins and land cover .One of the most important relations

between the Roman fortifications along the Danube and their environment is the connection to water basins. The choice of construction sites has been dependant on the presence of rivers, lakes or swamps as both strategically important and vulnerable points. The environmental changes in this aspect affect greatly the perception of the relations between the sites and their surroundings.

A comparison between the descriptions from eyewitnesses, dating from the early 20th c. and the results of paleobotanical reconstruction performed on some preserved wetlands along the Danube, concerning the period around the foundation of the Limes, reveals a full match. This fact leads to the conclusion that both vegetation and landscape have not undergone substantial changes from antiquity to the early modern era. Therefore, as a basis for reconstruction of the authentic environment cartographic materials from the first quarter of 20th c. can be used, bearing in mind that:

• Marshes and swampy areas were more profound, extensive, constant and therefore hardly passable for long periods of time;

• Some islands that are now an integral part of the mainland were independent; the main bed of the Danube may have been the Belene canal;

• The coastline has been shifted, usually to the north, at a distance that depends on the geological structure of the riverbank and the processes of erosion;

Proper understanding of the spatial and semantic relations between defensive structures and the original nature of their context can contribute to:

1. Clarify the strategic characteristics of the locations by revealing important elements such as fords, islands, and ways to approach the fortresses that are invisible under current circumstances.

2. Enrich the hypotheses about dating some sites according to the match between the conditions of their surroundings and the strategic criteria of the Romans in the different periods; Point to unexplored locations by revealing terrains eligible for construction of military posts, settlements or roads.

3. Adopt a holistic approach to the conservation and socialization of the Lower Danube limes as a cultural landscape by including measures for the preservation of its authentic surroundings. Where the context is highly altered it is important to identify the remaining signs of erased elements and to treat them as part of the cultural heritage.

For a complex cultural heritage site such as the Lower Danube limes, which has the qualities of a World Heritage Site, in some cases conservation and socialization of sites must precede the excavation. It is neither necessary nor desirable for all sites to be investigated by destructive methods. For them, however, a reasonable scientific hypothesis should be offered. The concept for their exposition must be based on a thorough analysis of all aspects of the problem. This paper is a contribution to such an approach. This way the sites have a better chance to take their rightful chronological and spatial place in the system of the Lower Danube limes now regarded as a cultural heritage site that will be explored and visited.

Некрополите на Одесос през Късната античност

Никола Русев [a]

[a] *Регионален исторически музей – Русе, пл. Александър Батенберг 3, Русе 7000; nikola_rusev@hotmail.com*

The necropoleis of Odessos in the Late Antiquity

Nikola Rusev [a]

[a] *Rousse regional museum of history, Alexander Batenberg sq. 3, 7000 Rousse, Bulgaria; nikola_rusev@hotmail.com*

ABSTRACT

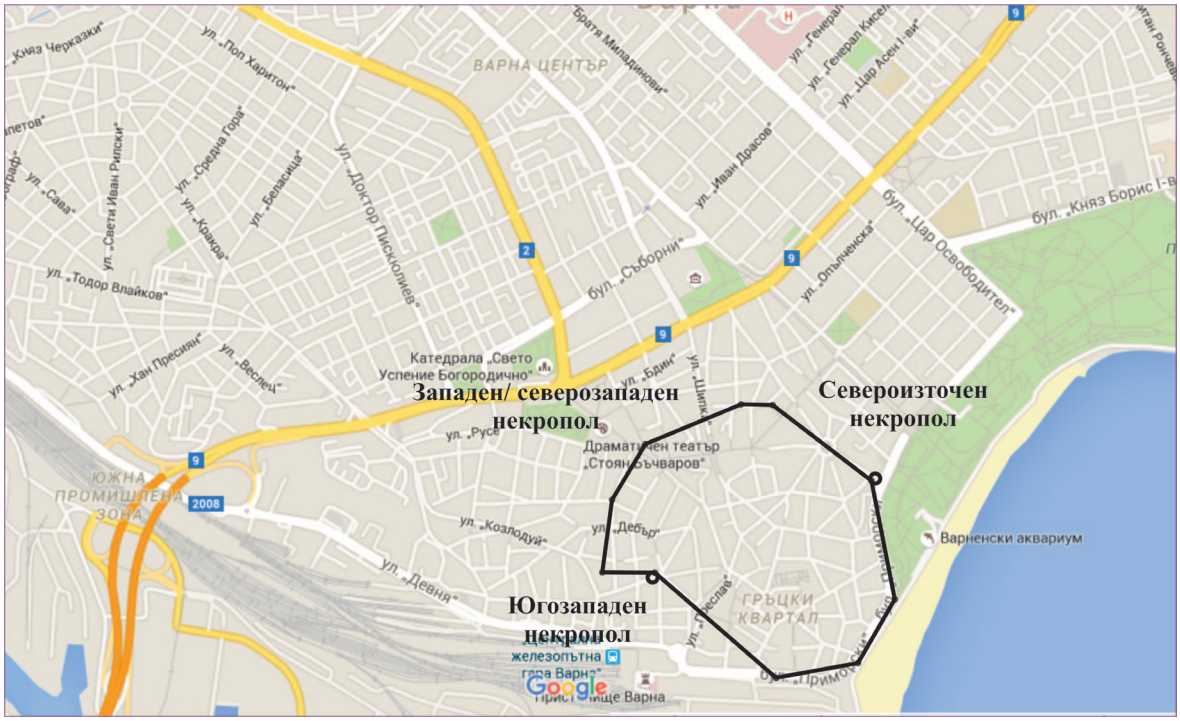
So far there has been no systematic research of the necropoleis at Odessos during the Late Antiquity. The goal of this paper is to introduce and analyze all the published information. The topic of the study is state of investigations, the location, topography and stratigraphy of necropoleis, the shape of tomb installations, the way the body is buried, the grave goods and the tombstones.

KEYWORDS

Odessos, Late Antiquity, necropolis, burial rites

Към настоящия момент липсва обобщаващо изследване, свързано с некрополите на Одесос през периода на Късната античност. Проучванията, засягащи темата, започват в началото на XX в., което е пряко свързано и с основаването на Варненското археологическо дружество през 1901 г. Най-ранните описания на късноантични гробове, дело на Х. Шкорпил и К. Шкорпил, са публикувани през първите десетилетия на миналия век (Шкорпил 1907, 13, 17; 1908, 34-35; 1909, 56-58; 1910, 10; 1912, 13-15; 1921, 25-27). Следващ етап се явява периодът от края на 40-те до края на 60-те години на XX в., когато в следствие на извършваните строителни и ремонтни дейности на територията на съвременния град Варна значително се увеличава броят на откритите гробни комплекси. Спасителните разкопки са дело на М. Мирчев (Мирчев 1951, 91-97; 1968, 217-219), Г. Тончева (Тончева 1961, 38-39) и Д. Ил. Димитров (Димитров, Горанов 1970, 3-5). В най-ново време изследването на некрополите е свързано и с дейността на А. Минчев (Минчев 2007, 78).

Римският град Одесос е изграден върху морска тераса, намираща се в северозападния ъгъл на Варненския залив. През периода на Късната античност укрепената му площ се разраства в северна и западна посока, като днес изцяло попада под съвременния гр. Варна, а извън крепостните стени са регистрирани общо три некропола (обр. 1) (Прешленов 2002, 59, 73-74). Първият, намиращ се източно и североизточно от античния град, се използва предимно през къснокласическата, елинистическата и римската епоха и много по-рядко през Късната античност. Формирането и разрастването му е съобразено с пътя за Дионисополис (Минчев 2000, 18; Прешленов 2002, 73-74; Минчев 2007, 75). Вторият некропол възниква в югозападна посока, покрай трасето за Месамбрия и също се използва основно от къснокласическата до римската епоха (Прешленов 2002, 74). С разрастването на града през IV в. на запад и северозапад зна-

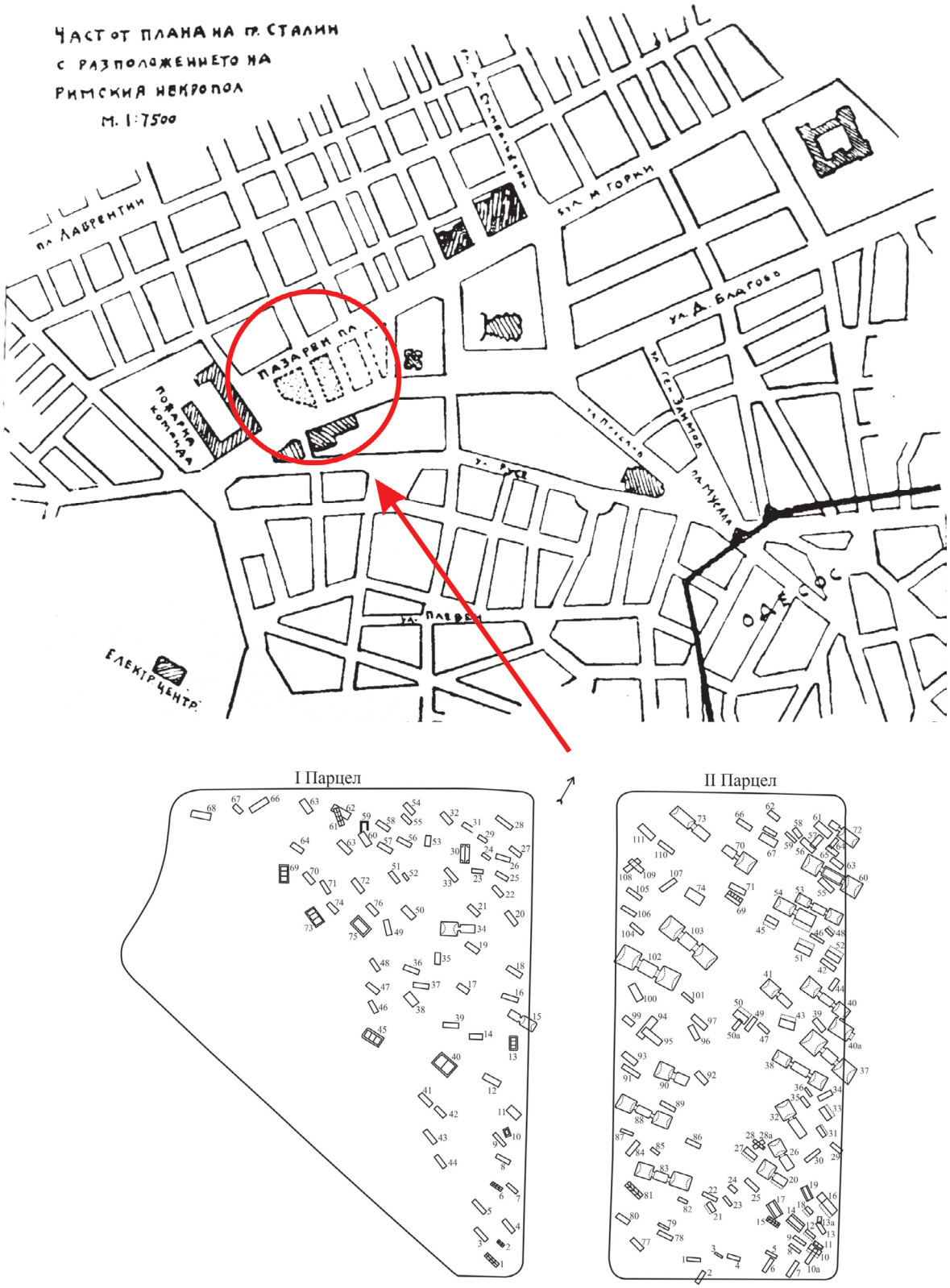

Обр. 1. План на Одесос и местоположение на некрополите му (автор Н. Русев, по Минчев 2007, 72)
Fig. 1. The layout of Odessos and location of its necroleis (author N. Rusev, after Минчев 2007, 72)

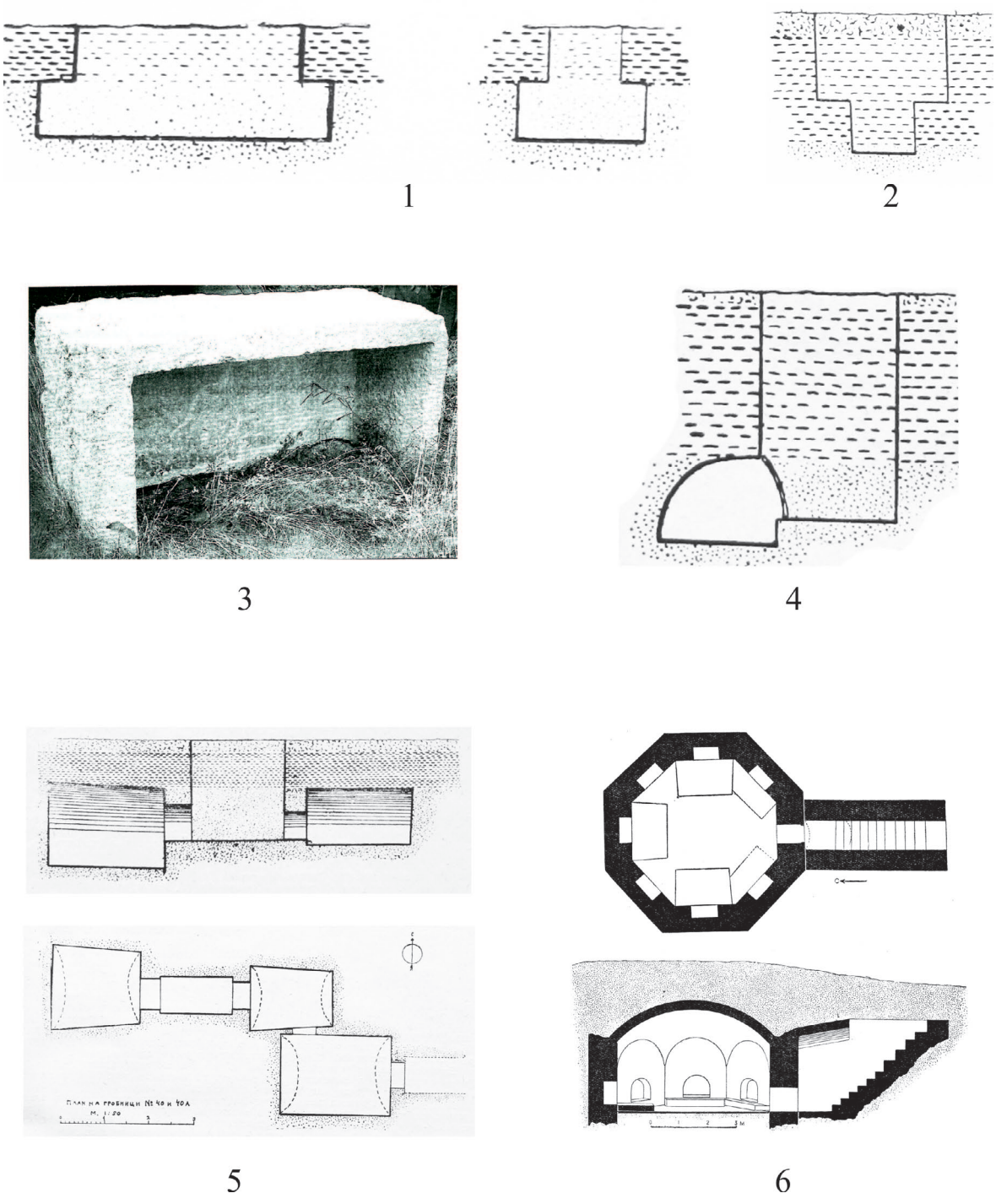
чителна част от него попада в рамките на укрепената територия. Единични находки, както и зидана гробница в контекста на раннохристиянската базилика, открита на пресечката на ул. „Поп Богомил" с ул. „Дебър", показват активност тук и през късната античност (Мирчев 1958, 579-580). Третата зона с гробове е разположена непосредствено западно, северозападно и по-рядко северно от крепостните стени и съществува от II най-късно до началото на VII в. През периода от IV в. нататък този некропол става основен за Одесос, като ядрото му е в очертанията на бившия пазарен площад, а територията възлиза на около 300 дка (обр. 2) (Прешленов 2002, 74; Минчев 2007, 75).

От топографска гледна точка трябва да се споменат и две зидани гробници, открити в рамките на укрепената територия на късноантичния град. Едната от тях е свързана с обявената за епископска базилика, проучвана на ул. „Хан Крум" (Минчев 1986, 33-35), а другата е в очертанията на трикорабна църква, изследвана на пресечката на ул. „Цар Симеон I" и ул. „Козлодуй" (Минчев 1986, 35).

В стратиграфско отношение застъпване и нарушаване на по-ранни от по-късни гробове е регистрирано само в западния/северозападния некропол. При разкопките в зоната на бившия пазарен площад е установено пресичането на гробове от II-III в. при вкопаването на по-късните шахтови гробници (Мирчев 1951, 94). За това свидетелства и преизползването на римски надгробни плочи в по-късни контексти (Conrad 2004, 131, 136, 138, 140-142, 151, № 15, 17, 35, 40, 41, 51, 59, 99). Също така е документирано преизползването на шахтовите преддверия на някои от гробниците за оформянето на друг тип съоръжения – т. нар. гробове с ниши (Мирчев 1951, 94). От приложения план на проучените гробове ясно личи разрастването на некропола основно в северозападна и северна посока.

Обр. 2. План на разкопките на западния/северозападния некропол на Одесос през 1948-1949 г. на пазарния площад във Варна (адаптиран по Мирчев 1951; 1951, 92, фиг. 132)
Fig. 2. Plan of the excavations of the west/ northwest necropolis of Odessos in 1948-1949 at the market square in Varna (revised after Мирчев 1951; 1951, 92, фиг. 132)

Обр. 3. Типове гробни съоръжения: 1. Обикновени ями – вариант 2 (Мирчев 1951, 94, фиг. 141); 2. Обикновени ями – вариант 3 (Мирчев 1951, 94, фиг. 142а); 3. Саркофази (Иванов 2007, 12, обр. 6); 4. Гробове с ниша (Мирчев 1951, 94, фиг. 142б); 5. Шахтови гробници (Мирчев 1951, 93, фиг. 140-139); 6. Зидани гробници (Мирчев 1958, 576, обр. 6)
Fig. 3. Types of tomb installations: 1. Burial pits – variant 2 (Мирчев 1951, 94, фиг. 141); 2. Burial pits – variant 3 (Мирчев 1951, 94, фиг. 142а); 3. Sarcophagi (Иванов 2007, 12, обр. 6); 4. Graves with niche (Мирчев 1951, 94, фиг. 142б); 5. Shaft tombs (Мирчев 1951, 93, фиг. 140-139); 6. Masonry tombs (Мирчев 1958, 576, обр. 6)

Разнообразните гробни съоръжения, публикувани в научната литература, характеризиращи се с различни формални и конструктивни особености, могат да се обособят в седем отделни типа.

Първи тип включва обикновени гробни ями, вкопани на различна дълбочина, като най-плитките са оформени в повърхностния черноземен пласт, а останалите навлизат във варовиковия материк или по-мекия пясъчен слой под него. Ориентирани са предимно в посока запад-изток с минимални отклонения на северозапад, а различните размери, доколкото се вижда от приложените планове, са съобразени с ръста на погребаните. При разкопките на пазарния площад във Варна през 1948-1949 г. са регистрирани общо 132 такива (Мирчев 1951, 92-94), а още един подобен е разкрит през 1955 г. на ъгъла на ул. „Д-р Пискюлиев“ и ул. „Никола Кънев“ (Тончева 1961, 38). Документирани са три различни варианта при оформянето на гробната яма, като най-разпространени са тези с правоъгълно надлъжно сечение. При останалите две разновидности ямата се разширява в дълбочина и има напречно сечение с формата на обърната буква Т (обр. 3.1) или се стеснява стъпаловидно (обр. 3.2) (Мирчев 1951, 93-94).

Обикновените ями са най-разпространеният тип гробно съоръжение и се срещат във всички проучвани некрополи от времето на Късната античност, принадлежащи както на градовете, така и на крепостите и неукрепените селища. В класификацията на Л. Гетов за периода I-IV в. се отнасят към тип III (Гетов 1970, 2), а сред паметниците от IV-VI в. от Западното Черноморие към тип I (Гатев 2004, 7-8). Същите са включени в тип I за гробовете от провинция Втора Мизия (Rusev 2012, 386) и тип 1A в провинция Скития (Soficaru 2007, 304). Те представляват най-древната структура за погребване, като голямото им приложение във времето и пространството е свързано най-вече с простотата и минималния ресурс, необходим за изпълнението. Обикновените гробни ями стават особено предпочитани през периода V-VI в. с налагането на християнството сред населението.

Втори тип представлява гробове, оформени чрез стреховидно поставени тегули, регистрирани при разкопките на пазарния площад през 1948-1949 г. От оскъдната информация е видно, че всички са с ориентация запад-изток, а размерите им са индивидуални (Мирчев 1951, 92). Гробни съоръжения с аналогични конструктивни особености са включени към тип VI по Л. Гетов (Гетов 1970, 5-6) и тип II по Й. Гатев (Гатев 2004, 9). Същите, открити във Втора Мизия, се отнасят към тип II (Rusev 2012, 387), а в провинция Скития към тип 1D (Soficaru 2007, 304). През късната античност, за разлика от предходния период, броят им значително намалява, но употребата им и през VI в. е засвидетелствана в м. Стражата (Табакова-Цанова 1981, 102), Аргамум, Ибида, Томи и Калатис (Soficaru 2007, 304).

Към трети тип се отнасят т. нар. цистови гробове, оформени чрез вертикално поставяне на варовикови плочи, облицоващи стените на гробната яма. Покритието им се състои от две или три плочи в зависимост от размера, като при един от случаите са допълнително замазани с хоросан. Ориентацията на всички съоръжения е запад-изток, а публикуваните примери са проучени през 1948 г. на територията на бившия пазарен площад в гр. Варна (Мирчев 1951, 92). Цистовите гробове са известни още от предримската и римската епоха, отнесени към тип VII в изследването на Л. Гетов (Гетов 1970, 6). Значително е присъствието им през Късната античност по Западното Черноморие, като в изследването на Й. Гатев са включени към тип III (Гатев 2004, 9-10). Подобни съоръжения от Втора Мизия са класифицирани в тип III (Rusev 2012,

388-389), а от провинция Скития в тип 4 (Soficaru 2007, 305), като формата е характерна за целия период от началото на IV до края на VI в.

Четвърти тип е представен само от един саркофаг (обр. 3.3). Открит е случайно при изкопни дейности на ул. Кавала, в обхвата на северозападния некропол (Иванов 2007, 12). Той е местно производство, използван вторично през Късната античност. Запазено е само коритото с паралелепипедна форма, изработено от варовик, без украса. Поставено е настрани върху една от липсващите дълги страни, оформяйки по този начин гробното съоръжение. Практиката в използването на саркофази се появява най-рано около средата на II в. следствие внос от остров Проконесос (Иванов 2002, 267). През Късната античност се откриват значително по-рядко, като в почти всички случаи се свързват с вторична употреба. От територията на Втора Мизия са известни няколко примера на саркофази малоазийски тип, произведени през III в. и включени към тип IV от общата класификация за провинцията (Rusev 2012, 389).

Към пети тип се отнасят гробовете с ниши, като всички 16 броя са регистрирани на територията на западния/северозападния некропол (Обр. 3.4) (Мирчев 1951, 94). Гробните ями имат правоъгълен план с ориентация изток-запад по надлъжната ос. Вкопани са под нивото на варовиковия материк и навлизат в пясъчния пласт. На дъното на ямата, в една от дългите стени, е допълнително издълбана ниша с правоъгълни очертания. Нейният под се намира на по-голяма дълбочина, горната ѝ част е дъговидно оформена, а достъпът обикновено е затварян с различен брой вертикално поставени керемиди. Регистрирани са и два случая, при които към северната и южната страна на шахтови гробници вторично са добавени ниши. На територията на провинция Втора Мизия този тип съоръжения са известни единствено от Одесос (Rusev 2012, 390). По Черноморието подобни гробове с ниша са познати от Дуранкулак и Каварна, под станцията на „Дунавски драгажен флот“, където са отнесени към тип V (Гатев 2004, 11). Такъв гроб, допълнително вкопан в източната стена на гробница (№ 37), е разкрит в некропола около комплекса от базилики край с. Полски Градец, Старозагорска област (Борисов 2013, 48). Установено е, че гробовете с ниша възникват още през III в. пр. Хр. в скито-сарматска среда и появата им по българските земи е свързана със заселване на племена с варварски произход (Гатев 2004, 11). Особено разпространени са през късносарматския период (средата на I-IV в.) на територията на Украйна и по долното течение на р. Волга (Сулимирский 2008, 142). Интересен е фактът, че елементи от същия погребален обред се запазват и в езически некрополи на Първата българска държава, изследвани в Бдинци, Кюлевча, Девня-I и Ножарево (Ангелова 1995, 7-8, Табл. I).

Шестият тип е представен от 21 шахтови гробници, като всички публикувани съоръжения са регистрирани на територията на западния/ северозападния некропол (обр. 3.5) (Мирчев 1951, 92-93). Те се състоят от дълбоко преддверие и камера, а в някои случаи от две камери, разположени срещуположно. Преддверието представлява шахта, изсечена вертикално в материка с правоъгълна форма и ориентация по надлъжната ос изток-запад. Входът към гробната камера е изсечен в късите стени, има правоъгълна форма с дъговидно очертана горна част. Гробните камери имат относително правоъгълен или квадратен план, полуцилиндричен свод и ориентация изток-запад. При едно от съоръженията върху южната, западната и северната стена, както и на тавана, са врязани графити, свързани с раннохристиянската символика (Мирчев 1951, 94, фиг. 144-145). Близки в планово отношение са скалните гробници край Провадия (Маргос 1970, 194-195), непосредствено западно от крепостта в местността Кале-

то край с. Венчан, Варненска област (Шкорпил 1905, 415-416), Калиакра, в м. Яйлата, северно от курорта Русалка и до с. Камен бряг, Добричка област (Салкин, Топтанов 1988, 195). Разглежданите паметници намират пълно сходство с примери от Северното Черноморие, като появата им на територията на България е свързана с трайното заселване на чужди варварски племена, използвали гробниците продължително време през почти целия период на късната античност (Гатев 2004, 12).

Към седми тип се отнасят 9 зидани гробници, от които 7 са разкрити на територията на северозападния некропол (обр. 3.6) (Мирчев 1958, 575-579; Димитров, Горанов 1970, 3), една е непосредствено югозападно от крепостната стена, при пресечката на ул. „Поп Богомил" с ул. „Дебър" (Мирчев 1958, 579-580) и две са в контекста на раннохристиянски базилики във вътрешността на античния град Одесос (Минчев 1986, 33-35). Гробниците обикновено се състоят от едноделна камера и стълбище, ориентирани по надлъжната ос в посока север-юг или изток-запад. В повечето случаи камерата има правоъгълен план и само един пример е с осмоъгълен (Мирчев 1958, 576, обр. 6). Строени са в смесен градеж, като основната част от зидарията е от добре обработени варовикови камъни, споени с хоросан. При покритието са регистрирани четири варианта: полусферичен купол, полуцилиндричен свод, кръстат свод и плосък покрив от каменни плочи. Достъпът до гробната камера е осигурен чрез коридор, в който е оформено стълбище. Входът е обособен в средата на една от стените и е затварян отвън с каменна плоча, която влиза в специално изсечено легло.

Почти всички извести зидани гробници, отговарящи на посоченото описание и характеристики, открити във Втора Мизия принадлежат на некрополите на градове и се отнасят към тип VIII (Rusev 2012, 391-392). Подобни гробни съоръжения са проучени и на територията на провинция Скития, където са обособени в тип 5 (Soficaru 2007, 306). Тези паметници са изграждани със замисъл за многократна употреба. Преки доказателства за това са размерите на гробното съоръжение, надхвърлящи многократно големината на едно тяло и наличието на вход, осигуряващ периодичното влизане в камерите. Тази достъпност обаче е улеснявала и възможностите за ограбване още в миналото, в резултат на което почти липсват ненарушени ситуации. Липсата на достатъчно добре съхранени комплекси затруднява значително възможностите за датиране на зиданите гробници, които се поставят най-общо в рамките на IV-VI в.

Друг основен елемент на обреда се характеризира с начина на погребване на тялото, неговото положение и ориентация. Предвид лошото състоянието на откритите биологични останки и честата липса на описание на костите е много трудно да се направи по-прецизно изследване. Въпреки това, във всички гробни съоръжения повсеместно е регистрирано трупополагане. В някои от зиданите и шахтовите гробници са открити до пет скелета. Сравнително често телата са поставяни в дървени ковчези, а в ориентацията определено доминира запад-изток. Мъртвите са погребвани в изпънато положение, по гръб. Само в един от описаните случаи костите на горните крайници показват, че лявата ръка е била изпъната покрай тялото, а дясната свита в лакътя и поставена в коремната област (Димитров, Горанов 1970, 4). За позицията на долните крайници липсват данни. Според частичните антропологични изследвания населението на Одесос принадлежи основно на южноевропеидния расов ствол, а регистрираните популации са предимно мезокрани (Кондова и др. 1984, 27). С навлизането и заселването на варварско население южно от лимеса се появяват и метисни расови типове (между европеиден и монголоиден) и кръговата изкуствена деформация на черепите (Кондова и др. 1984, 31; Минков, Боев 1980, 73).

Гробният инвентар, открит в комплексите, е изключително разнообразен, но в повечето случаи е твърде оскъдно или обобщаващо публикуван. Повече данни за предметите съществуват в статии, насочени към определен вид находки, като стъклени и керамични съдове, фибули, колани токи и т.н. Част от публикуваните изделия представляват лични вещи – накити и елементи на костюма, с които мъртвият е бил погребан. Към тях се отнасят накитите за глава – златна обеца (Тончева 1961, 38) и вероятно един чифт кулони (Dumanov 2001, 67), накити за шия – няколко огърлици, представляващи нанизи от стъклени или кехлибарени мъниста (Тончева 1961, 38-39) и украшения за ръце – гривни от стъкло, смолисто вещество и бронз, инкрустации от пръстени (Тончева 1961, 38-39). Елементите на костюма са представени от разнообразни варианти на луковичните фибули (Хараламбиева 1990, 88-89, 91, 93-96), един чифт от дъговидни, лъчисти фибули (Хараламбиева 1992, 137) и колана тока, върху плочката на която е врязан надпис на старогръцки език с християнска символика (Минчев 2000, 18). Вероятно към личните вещи също трябва да се причислят един сребърен инструмент и фрагмент от костена хурка (Тончева 1961, 38-39).

Други предмети са поставени като гробен дар и включват бронзови монети от Константин II и Делмаций до Валентиниан III (Шкорпил 1912, 14; Мирчев 1951, 96), стъклени съдове – кани, кани-ойнохое (Минчев 1989, 23-24), бутилки (Мирчев 1968, 218; Минчев 1990, 76-77) и чаши (Мирчев 1968, 217; Минчев 1988, 56-58), керамични съдове – паници (Мирчев 1968, 217-218; Минчев, 1976, 119) и керамични лампи (Мирчев 1968, 217). Обикновено се откриват при черепа или костите на краката, а по-редки са случаите, в които находките са встрани от тялото.

С погребалния обред през Късната античност е свързана и традицията в поставянето на надгробни плочи. Издигането на стели през късноримския и ранновизантийски период се явява продължение на вече утвърден обичай, като паметниците са изработвани от мрамор или варовик. За периода I-III в. са публикувани 100 надгробни плочи (Conrad 2004, 128-151), докато от късната античност са известни общо 54 (Шкорпил 1943, 24-29; Бешевлиев 1969, 232; 1973, 301; 1975, 148-149; 1978, 117; 1982, 117; Мирчев 1960, 44-45, 47; 1961, 11; Beševliev 1964, 58-92).

През V и особено през VI в. настъпва съществено опростяване и унифициране на надгробните паметници. Повърхността им е гладка и неразчленена, а под влиянието на християнството орнаментацията се свежда само до изсичането на мотиви с религиозен характер. Основната част на каменните плочи е заета от добре подравнено надписно поле, като при някои екземпляри ясно личи линиране на редовете. Текстовете са изписани на латински и старогръцки език, в характерната за периода форма. За по-ранните латински надписи от началото на IV в. все още е характерно отбелязването на формулата D(is) M(anibus), докато с масовото възприемане на християнството, гръцките текстове се ограничават с кръстове и при тях настъпва стандартизация. Информацията, която дават надгробните стели, е свързана със социалното, професионалното и семейното положение, религиозната принадлежност, етническия състав и възраст на населението (Бешевлиев 1983, 19-30).

С направения преглед, базиран само на публикуваната в научната литература информация, се очертават основните насоки в изследването на некрополите на Одесос през Късната античност. Регистрирани са разнообразните типове гробни съоръжения, една част от които свидетелстват за приемственост от по-ранни епохи, а други се появяват и разпространяват единствено през разглеждания период. За същото време е характерно пълното изчезване на кремацията, заменена повсеместно от трупо-

полагането. Телата на индивидите са полагани по гръб, в изпънато положение, приоритетно с ориентация запад-изток. Продължение на традициите от римската епоха е поставянето на гробен инвентар, състоящ се от накити, части на костюма, керамични и стъклени съдове, монети, тоалетни принадлежности, битови предмети и др. Белег за наследство е и издигането на надгробни плочи. Разгледани съвкупно, всички елементи на погребалния обред дават разнообразна информация и допълват знанията ни за бита, културата и етническата принадлежност на населението на Одесос.

Цитирана литература

Ангелова, Е. 1995. Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. *Археология* 2, 5-17.

Борисов, Б. 2013. *Полски Градец. Археологически проучвания*. Велико Търново: Фабер.

Бешевлиев, В. 1969. Един нов старохристиянски надпис от Варна. *Известия на Народния музей – Варна* V (XX), 232-233.

Бешевлиев, В. 1973. Два надгробни старохристиянски надписа от Черноморието. *Известия на Народния музей – Варна* IX (XXIV), 301-304.

Бешевлиев, В. 1975. Нови старохристиянски надписи от Варна. *Известия на Народния музей – Варна*, XI (XXVI), 148-150.

Бешевлиев, В. 1978. Един виден гражданин на Одесос в VI в. *Известия на Народния музей – Варна* XIV (XXIX), 117-120.

Бешевлиев, В. 1982. Нов старохристиянски надпис от Варна. *Известия на Народния музей – Варна* XVIII (XXXIII), 117.

Бешевлиев, В. 1983. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. *Известия на Народния музей – Варна* XIX (XXXIV), 19-34.

Гатев, Й. 2004. *Погребален обред по Западното Черноморско крайбрежие през Късната античност (IV-VI в.)*. Непубликуван автореферат на докторска дисертация. София.

Гетов, *Л*. 1970. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I-IV в.). *Археология* 1, 1-12.

Димитров, Д. Ил., Горанов К. 1970. Раннохристиянска гробница в Одесос. *Музеи и паметници на културата* 3, 3-5.

Иванов, М. 2002. Импортни саркофази от България II-III в. Производствени центрове, хронология и пътища на разпространение. *Годишник на Археологическия институт с музей – БАН* II, 262-273.

Иванов, М. 2007. Римски саркофази без украса от Одесос. *Известия на Народния музей – Варна*, XLI (LVI), 9-17.

Кондова, Н., Боев, П., Чолаков, С. 1984. Биологична реконструкция на късноантични популации от българските земи. *Българска етнография* 2, 27-32.

Маргос, А. 1970. Раннохристиянски скални гробници при град Провадия. *Известия на Народния музей – Варна* VI (XXI), 194-199.

Минков, Ц., Боев, П. 1980. Изкуствено деформиран череп от Варна. *Интердисциплинарни изследвания* V-VI, 73-78.

Минчев, А. 1976. Късноантична вносна керамика във Варненския музей. *Известия на Народния музей – Варна* XII (XXVII), 118-122.

Минчев, А. 1986. Ранното християнство в Одесос и околностите му. *Известия на Народния музей – Варна* XXII (XXXVII), 31-42.

Минчев, А. 1988. Антично стъкло от Западното Черноморие (I-VI в.). II. Чаши. *Известия на Народния музей – Варна* XXIV (XXXIX), 35-59.

Минчев, А. 1989. Антично стъкло от Западното Черноморие (I-VI в.). III. Кани. *Известия на Народния музей – Варна* XXV (XL), 13-26.

Минчев, А. 1990. Антично стъкло от Западното Черноморие (I-VI в.). IV. Бутилки. *Известия на Народния музей – Варна* XXVI (XLI), 56-78.

Минчев, А. 2000. Късноантични токи с християнски надписи във Варненския археологически музей. *Известия на Народния музей – Варна* XXX-XXXI (XLV-XLVI), 18-23.

Минчев, А. 2007. Одесос през късната античност (IV – началото на VII в.). В: *10 книги за Варна*. Варна: Сдружение Книги за Варна, 9-113.

Мирчев, М. 1951. Късно-римският некропол на Одесос. *Известия на Варненското археологическо дружество в гр. Сталн* VIII, 91-97.

Мирчев, М. 1958. Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност. В: Бешевлиев, В., Георгиев В. (ред.) *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев*. София: Издание на Българската академия на науките, 569-582.

Мирчев, М. 1960. Нови епиграфски паметници от Черноморието. *Известия на Варненското археологическо дружество* XI, 35-58.

Мирчев, М. 1961. Нови епиграфски паметници от Черноморието. *Известия на Варненското археологическо дружество* XII, 7-22.

Мирчев, М. 1968. Гробни находки във Варна и Варненско. *Известия на Народния музей – Варна* IV (XIX), 217-224.

Прешленов, Х. 2002. Одесос (Odessos, Odessus). Функционално-градоустройствена схема и архитектурни пространства (VI в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.). В: Иванов, Р. (ред.) *Римски и ранновизантийски градове в България*. Т. I. София: Иврай, 59-80.

Салкин, А., Топтанов, Д. 1988. Некрополи от скални гробници по Добруджанското Черноморско крайбрежие от нос Калиакра до село Камен бряг. *Terra Antiqua Balcanica* III, 195-198.

Сулимирский, Т. 2008. *Сарматы. Древний народ юга России*. Москва: ЗАО „Центрполиграф".

Табакова-Цанова, Г. 1981. Късноантичният некропол в местността Стражата край град Плевен. *Известия на Националния исторически музей* III, 102-184.

Тончева, Г. 1961. Гробни находки от Одесос. *Известия на Варненското археологическо дружество* XII, 29-52.

Хараламбиева, А. 1990. Луковични фибули във Варненския музей. *Известия на народния музей – Варна* XXVI (XLI), 79-98.

Хараламбиева А. 1992. Две готски фибули от западния некропол на Одесос. *Известия на народния музей – Варна* XXVIII (XLIII), 137-143.

Шкорпил, К. 1905. Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадійскія горы, водораздельныя возвышенности в Шуменскія горы. *Известія Русскаго археологическаго института*,X, 385-442.

Шкорпил, Х. 1907. Разни. В: *Първи годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г.* Варна: Печатница на Д. Кр. Табаков и Ив. Пройков, 6-38.

Шкорпил, Х. 1908. Разни съобщения. Във: *Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1907 г.* Варна: Печатница „Зора“, 24-60.

Шкорпил, Х. и К. 1909. Обяснения към плана на гр. Варна. *Известия на Варненското археологическо дружество* II, 54-71.

Шкорпил, Х. 1910. Отчет за дейността на Настоятелството през изтеклата 1909 година. В: *Четвърти годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1909 г.* Варна: Печатница „Зора“, 3-19.

Шкорпил, Х. 1912. Отчет на Настоятелството за дейността му през изтеклата 1911 год. В: *Шести годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1911 г.* Варна: Печатница „Зора“, 3-20.

Шкорпил, Х. и К. 1921. Двайсетгодишната дейност на Варненското Археологическо Дружество. 1901-1921 год. *Известия на Варненското археологическо дружество* VII, 3-84.

Шкорпил, К. 1943. Антични паметници от Западното черноморско крайбрежие. *Известия на Българския археологически институт* XIV, 8-52.

Beševliev, V. 1964. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Berlin: Akademie-Verlag GmbH.

Conrad, S. 2004. *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie.* Leipzig: Casa Libri.

Dumanov, B. 2001. Einige Bemerkungen über den hunischen Schmuck aus Varna (Sammlung Diergardt). *Archaeologia Bulgarica* 1, 67-72.

Rusev, N. 2012. Burial rituals in the period of late antiquity in the territory of the province of *Second Moesia*. In Vagalinski, L., Sharankov, N., Torbatov, S. (eds.) *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th c. AD)*. Sofia: Alliance Print Ltd., 481-403.

Soficaru, A. D. 2007. Propunere pentru o tipologie uniform◎ a mormintelor romano-bizantine din Dobrogea. *Peuce S.N.* V, 297-312.

The necropoleis of Odessos in the Late Antiquity

Nikola Rusev

(summary)

So far there has been no systematic research of the necropoleis at Odessos during the Late Antiquity. The goal of this paper is to introduce and analyze all the published information. The topic of the study is state of investigations, the location, topography and stratigraphy of necropoleis, the shape of tomb installations, the way the body is buried, the grave goods and the tombstones. During the excavations three necropoleis were unearthed, occupying territories to the northeast, southwest and west/ northwest of the city fortification walls. In the Late Roman and Early Byzantine period the third one became the main funeral area of the city. Moreover, from the inside of Odessos are well-known two masonry tombs associated with early Christian basilicas.

There are registered seven different types of tomb installations: burial pits, graves shaped with semi-overlapping tegulae, cist graves, sarcophagi, graves with niches, shaft tombs and masonry tombs. The corpse-laying is evidenced in all the necropoleis. Usually the body was straight, laid on its back and had orientation predominantly west-east. The grave good is presented by personal belongings (earrings, kulons, beads of necklaces, finger ring intaglios, bracelets, fibulae and belt buckles) and gifts (pottery, glass vessels, ceramic lamps and coins).

Fifty-four well preserved and fragmented tombstones maintain the tradition of erection of these monuments. The inscriptions are predominantly in ancient Greek language, five are in Latin and only one is in Latin but written in Greek. The information which gravestones provide is related to social, professional and marital status, religion, ethnic composition and age of the population.

Капаци с украса от ранновизантийския период

Калина Стоянова [a]

[a] *Докторант, Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките, ул. Съборна 2, София 1000; st.kalina@gmail.com*

Early byzantine lids with decoration

Kalina Stoynova [a]

[a] *PhD Canditate, Department of Classic Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian academy of sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; st.kalina@gmail.com*

ABSTRACT

The paper is aimed at presenting the specific type of lids wit decoration from the group of the local pottery from the Early Byzantine period. As a part of the domestic rituals, the ornaments and representations in relief on their upper surface are mainly with Christian connotation.

KEYWORDS

Lids, Early Byzantine, decoration, Christianity.

При проучването и анализирането на късноантичната битова керамика, се откроява един тип капаци, които се характеризират както по своята изработка, така и по наличието на специфична и много разнообразна украса.

До този момент са публикувани отделни екземпляри на капаци и калъпи за тяхната направа като част от цялостния керамичен материал от територията на България. Такива обекти са късноантичната крепост при с. Одърци, укреплението в м. „Калето“ при с. Нова Черна, Силистренско, разкопки на отделни сектори на Августа Траяна, проучването на керамичната работилница при с. Кранево, Варненско, находки от Карановo, Карасура, Нова Черна, Кабиле, Варна и др. Съществуват и не малък брой находки, които очакват своето публикуване.

В българската литература не е правен опит за систематизиране и по-задълбочен анализ на този археологически материал. Като единствен такъв опит за територията на диоцеза Тракия може да се приеме публикацията на Йон. Барня, в която представя капаците от някои римо-византийски центрове от IV-VI в. от провинциите Долна Скития, Мизия и Тракия. В нея са разгледани както капаци, така и няколко фрагмента от калъпи от Томи, Истрия, Калатис, Аксиополис, Капидава, Диногеция и др.

Капаците от този тип са с кръгла плоска форма и наподобяват диск с равномерна дебелина. Периферният ръб е най-често заоблѐн, леко скосен навън и профилиран отгоре. Долната повърхност на капаците е равна, грубо оформена или леко загладена при поставянето на калъпа с изделието на равна повърхност. Няма следи от специално внимание към нея. В средата на горната повърхност е разположена вертикална, плътна дръжка с форма на пресечена четиристранна пирамида или конус.

Един единствен екземпляр се отличава с триъгълна форма (обр. 3.8). Капакът

е почти изцяло запазен, с изключение на два ръба и долната част, но формата може да бъде възстановена. По всяка вероятност произхожда от керамичният комплекс на Аксиопол на базата на анализ на глината, от която е изработен. Предполага се, че е затварял съд с малко трилистно устие. Капакът е без украса или надписи. Ръбовете му са леко скосени навън, а дръжката в средата на горната повърхност има правоъгълна основа и кръгъл връх (Barnea 1965, 407).

Всички екземпляри са изработени от недобре пречистена глина, често силно песъклива, с различна степен на изпичане и придобила различен цвят – от сиво-кафяв, тъмно или по-светло керемиденочервен до сиво-жълт. Не се срещат екземпляри, които да са изработени от по-качествени глини.

Диаметърът на разглежданите капаци е от 10 до 20 см. Срещат се и находки с по-малки или по-големи размери, което е във връзка със съдовете, за които са били предназначени. Дебелината е от 0,7 до около 2 см.

При този тип капаци украсата е разположена върху горната повърхност като тя се развива около дръжката. Винаги е в релеф, по-нисък или по-висок; много рядко се срещат някакъв вид набождания или по-специфично оформяне на самата повърхност, примерно леко вълнообразно (един от Стара Загора). Украсата е от разнообразни орнаменти, композиции от тези орнаменти, фризове. Най-често са използвани стилизирани растителни орнаменти, наподобяващи клонки от иглолистни дървета, листа, разположени радиално в пояси или свободно върху площта на капака. Използват се също така и голям брой геометрични орнаменти: концентрични кръгове, зигзагообразни линии, пъпки, квадрати и др, поединични или в различни комбинации; фризове от триъгълници или вълнообразна линия. Чест орнамент са различни изображения на равнораменни кръстове, както и изображения на птици. На базата на публикуваните находки може да се направи заключението, че в по-голямата си част използваните орнаменти в украсата на тази група капаци са с християнска символика. Това се потвърждава и от капаците, в чиято украса са включени и надписи на гръцки или отделни букви, изписани правилно или на обратно, които в повечето случаи са с християнско религиозно съдържание[1].

Само при единични находки е нанесена врязаната украса. Такъв е случаят при два капака, изрязани от тухла от Улметум (Barnea 1965, 407). Като такава може да се приеме и украсата върху един фрагмент от капак от Стара Загора, върху чиято повърхност са направени набождания с инструмент.

Този тип капаци технологично се изработват с помощта калъпи. На територията на България до сега са известни само няколко калъпа, открити в керамичната работилница в с. Кранево, Варненско (Тончева 1953, 81-88) (обр. 1.1), както и един калъп в с. Нова Черна (Милчев, Ангелова 1969, 81-88) (обр. 1.2). Калъпът от с. Кранево е открит заедно с 36 калъпа за глинени лампи, в югозападната кула на проучваната там крепост. Калъпът е изработен от глина с червеникав цвят. Размерите са от най-често срещаните – диаметър около 17,5 см и дебелина 3,5 см. Отчупена е част от периферията. В калъпа украсата, която ще се отпечата в релеф върху капака е в негатив и представлява проста геометрична композиция - триъгълници, радиално разположени около кръг. В полето между дръжката и кръга се намира малко вдлъбнато кръстче. Вдлъбнатината за дръжката е с цилиндрична форма. По данни на автора във Вар-

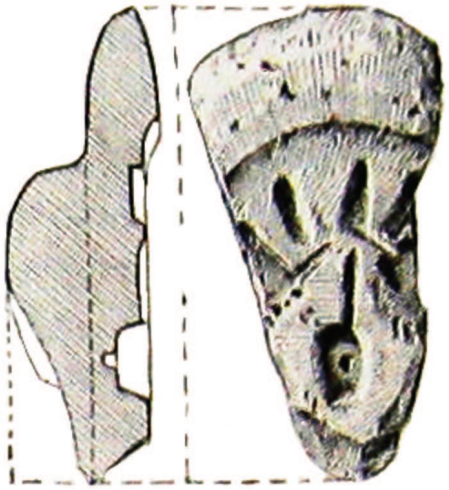
1 В статията няма да бъдат разгледани и коментирани изписаните върху някои от капаците текстове. Това ще бъде тема в следващи изследвания след натрупване на повече материал.

1.1

1.2

1.3

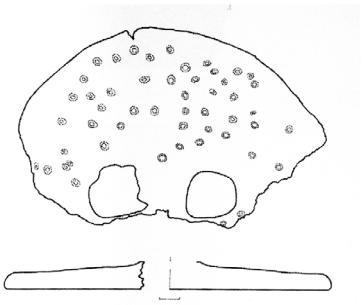

1.4

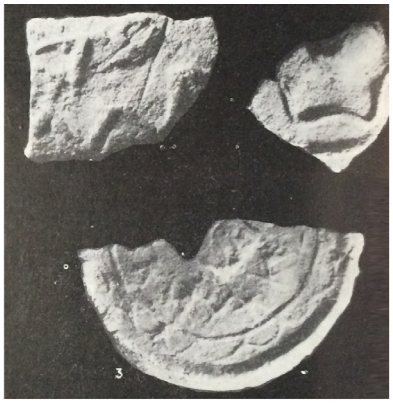
Обр. 1 Калъпи: 1.1 – крепост при с. Кранево, Варненска област (по Тончева 1953); 1.2 – крепост при с. Нова Черна (по Милчев, Ангелова 1969); 1.3 – Истрия (по Barnea 1965); 1.4 – Калатис (по Barnea 1965)

Fig. 1 Moulds: 1.1 – fortress near Kranevo, Varna district (after Тончева 1953); 1.2 – fortress near Nova Cherna (after Милчев, Ангелова 1969); 1.3 – Istria (after Barnea 1965); 1.4 – Callatis (after Barnea 1965)

ненския археологически музей се съхранява още един калъп за такъв капак, с неясно местонамиране, без описание и размери. (Тончева 1953, 87). Капакът от с. Нова Черна също е открит в крепостта, в сектор от източната порта на вътрешната крепост, но без

2.1

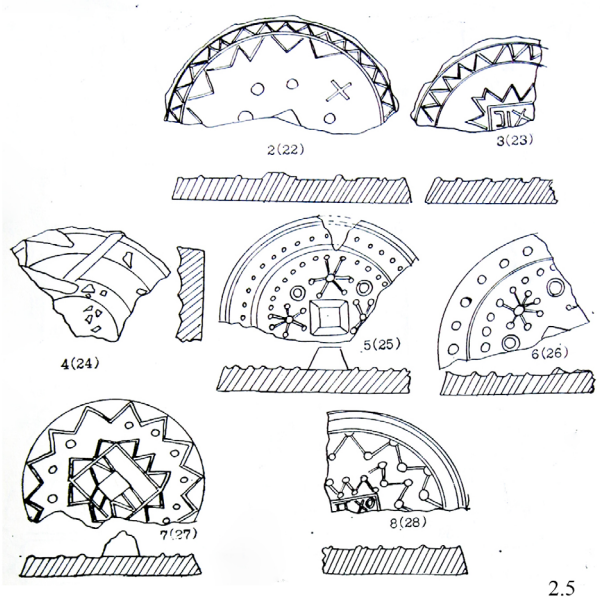
2.2

2.3

2.4

2.5

Обр. 2 Капаци (територията на България): 2.1 – Деултум, с. Дебелт (по Александрова, С. 2013); 2.2 – крепост при с. Нова Черна (по Милчев, Ангелова 1969); 2.3 – крепост при с. Одърци, Добрич (по Дончева-Петкова, Топтанов 1982); 2.4 – Карасура (по Pay 2007); 2.5 – обект „Младежки дом" Стара Загора (по Николов, Калчев 1986)

Fig. 2 Lids (territory of Bulgaria): 2.1 – Deultum, Debelt, Burgas district (after Александрова, С. 2013); 2.2 – fortress near Nova Cherna (after Милчев, Ангелова 1969); 2.3 – fortress near Odartsi, Dobrich district (after Дончева-Петкова, Топтанов 1982); 2.4 – Karasura (after Pay 2007); 2.5 – archaeological site „Mladeshki dom" Stara Zagora (after Николов, Калчев 1986)

стратиграфия, заради вадене на камък от основите на портата.

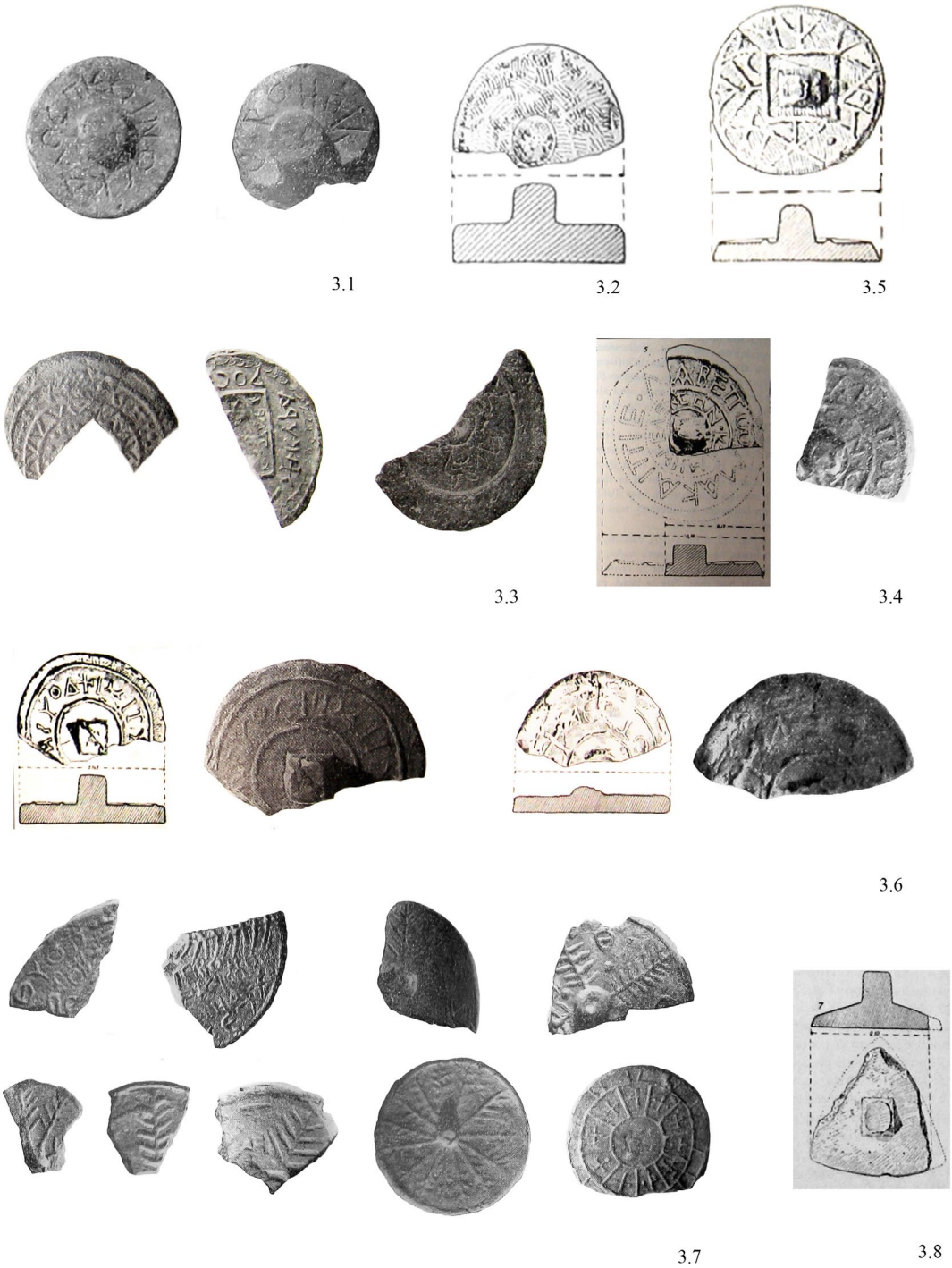
Други няколко калъпа за тази група капаци са открити в Калатис – 3 и един от Истрия (обр. 1.3). Три от тях са изработени от глина, а един от калъпите от Калатис е изработен от варовик. Това се явява единственият известен екземпляр от тази група. От Калатис е и единичният пример за находка на капак и калъп за него (в момента се съхранява в Musee National des Antiquite в Букурещ) (обр. 1.4). И двете находки са от жълтеникава глина, като имат отгоре – калъпът в негатив, капакът в позитив – два концентрични кръга, около дръжка с кръгло сечение. Празното пространство между двете концентрични зони е запълнено с орнаменти от линии и точки, между които могат да се различат два пъти буквата „К“. Третият калъп от Калатис (запазен само фрагмент от него) се съхранява в частна колекция. Изработен е от добре пречистена глина. Върху горната повърхност, около мястото за дръжка е гравиран малък гълъб и два пъти буквата „А“. Другите орнаменти и букви не са много ясни или са частично запазени. Датира се в VI век (Barnea 1965, 407). Фрагментът от Истрия не се различава по характер от останалите – изработен е от бледо жълта глина, с негативна геометрична украса (Barnea 1965, 407).

Както капаците, така и калъпите имат кръгла форма. Те са по-големи от капаците. Врязванията за релефната украса, която ще се отпечата по-късно върху произведените капаци, са разположени върху вътрешната повърхност. За дръжката отново има дълбока вдлъбнатина, с форма на пресечена четиристранна пирамида или пресечен конус, която оформя израстък със същата форма, служещ за хващане на капака. Кухината в калъпа за капака и за дръжката са с косо оформени стени, за да могат да бъдат по-лесно извадени след изсъхването. Това обяснява защо краищата на капаците, получени чрез оформяне в калъп, са заоблени навън, а не навътре (диаметърът на горната повърхност е по-малък). За затварянето на съдовете е необходимо обратното, т.е. бордът да е скосен навътре, като е необходимо да бъде по-дебел в по-високата част.

По-ранни находки са капаците изрязани от тухла. От тях са познати единични находки от Ултениум. Находките са две и са с диаметър е 8 см (Barnea 1965, 407). Вероятно са били за амфори. Върху тях е нанесена и спомената по-горе врязана украса (обр. 3.1).

В литературата се споменават само два екземпляра капаци, които са изработени на ръка, не с помощта на калъп. Единият произлиза от разкопки на късноантичната баня от Деултум, с. Дебелт, общ. Средец (обр. 2.1). Диаметърът на капака е около 16 см. Изработен е от глина, с примеси на пясък и дребни камъчета. Украсата е направена чрез набождане и представлява случайно разположени концентрични кръгчета. Дръжката, разположена в средата, е отчупена в основата си. Макар да се различава по начина на изработка, а украсата да е с чисто геометричен характер, без ясна християнска символика, смятам че може да се причисли към този тип капаци заради формата на диск. Датира се малко по-късно, в VII в. и може да се приеме за по-късна проява на същия тип (Александрова 2013, 45). Вторият екземпляр е от Капидава, намираща се по долното течение на р. Дунав. Изработен е от песъклива глина, недобре пречистена и изпечена. По средата на горната си повърхност е разположена характерната цилиндрична дръжка, но няма никаква украса или надписи. Според Й. Барня (Barnea 1965, 414) капакът би могъл да бъде имитация на капаците, изработени в калъп (обр. 3.2).

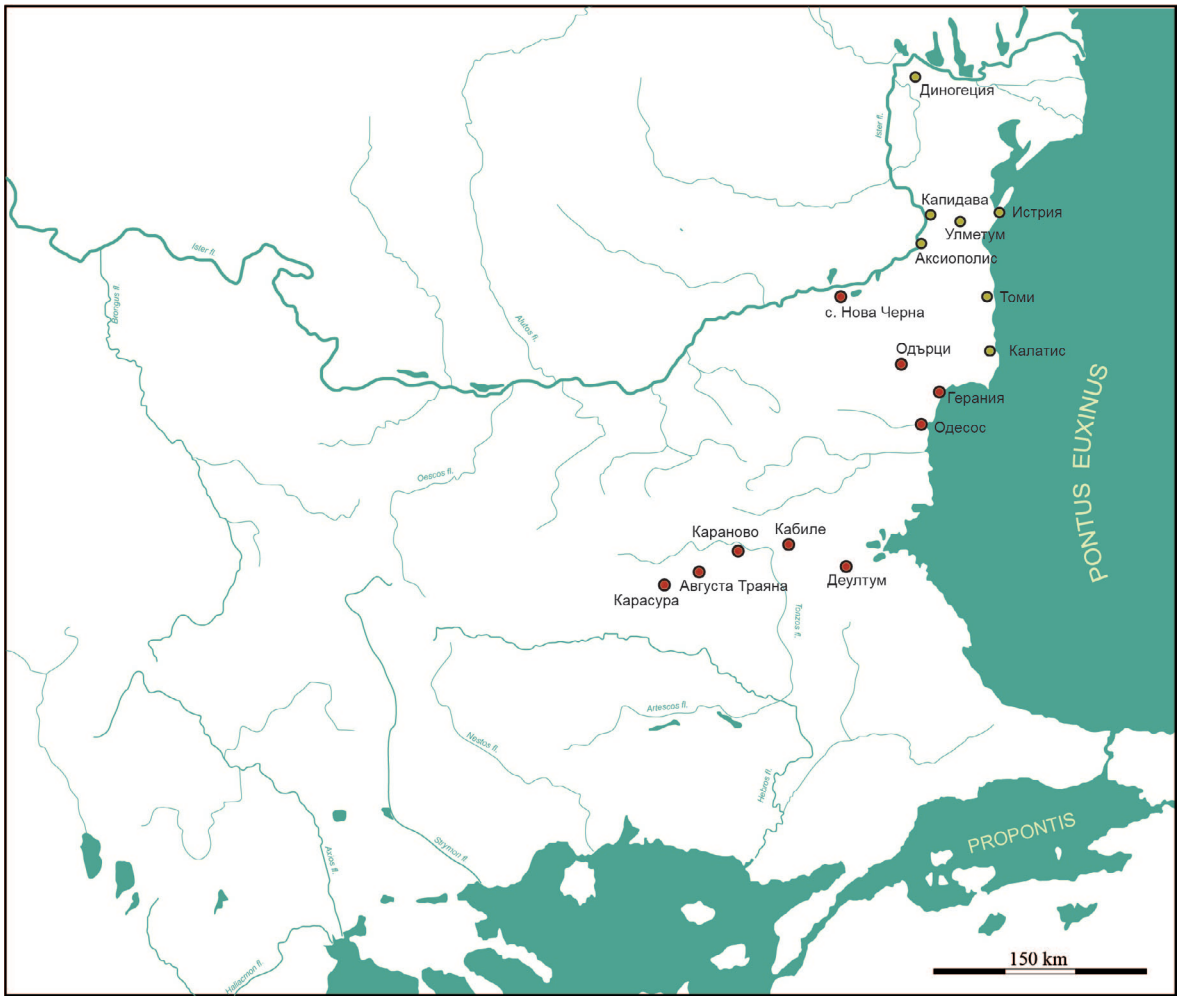
Заедно с калъпа от Нова Черна са открити и фрагменти от три капака с характерната релефна украса (Милчев, Ангелова 1969, 31-48) (обр. 2.2). Върху един от тях има гръцки надпис „ΧΡΗ“, а под него релефен равнораменен кръст, вписан в ква-

Обр. 3 Капаци (територията на Румъния) (по Barnea 1965): 3.1 – Улметум; 3.2 – Капидава; 3.3 – Калатис; 3.4 – Томи; 3.5 – Истрия; 3.6; 3.8 – Аксиополис; 3.7 – Диногеция; Fig. 3 Lids (territory of Rumania) (after Barnea 1965): 3.1 – Ultenium; 3.2 – Capidava; 3.3 – Callatis; 3.4 – Tomi; 3.5 – Istria; 3.6 – Axiopolis; 3.7 – Dinogetia; 3.8 – Axiopolis

драт. На гърба е изписана буквата „Δ“ във висок релеф (Милчев, Ангелова 1969, обр. 12/1,2,3).

Друга находка на капаци е открита при разкопките на ранновизантийската крепост при с. Одърци, Добрич (Дончева-Петкова, Топтанов 1982) (обр. 2.3). При керамичният материал от този обект се наблюдава значително количество фрагменти от

Обр. 4 Карта на разпространение на капаците с украса и калъпите за направата им
Fig. 4 Map of the distribution of the lids with decoration and the moulds

капаци от различни типове. Капаците от този тип са 7 на брой, различни по размери, глина и много разнообразна като орнаменти украса. Изцяло запазеният капак е с една от най-простите украси – релефни радиално разположени 7 лъча, излизащи от дръжката и стигащи до периферният ръб. Дръжката му е цилиндрична. При останалите 6 капака, запазени като фрагменти, украсата е комбинации от различни орнаменти, всички в релеф. Цилиндричната дръжка е характерна за тези капаци, при които е запазена.

От района на южна България фрагменти от капаци са открити в късноантичното селище при Караново, Сливенско. И те са изработени от недобре пречистена глина, но добре изпечени и не се различават по форма и украса от други представители на групата (Борисов 1988, 90-118). Няколко фрагмента са открити и при разкопки на различни сектори на Кабиле – от сектори II и III – късноантичния кастел и сектор V – хореума. Те все още остават непубликувани[2].

В Карасура също е открит фрагмент от капак от същия тип с диаметър около 16 см (обр. 2.4). Релефната украса по горната повърхност е цялостна композиция – ня-

2 Информацията за откритите находки в района на НАР Кабиле ми бе предоставена любезно от гл. ас. д-р Иван Вълчев, за което му благодаря

колко линии, които започват от дръжката, оформят равнораменен кръст, затворен в концентрична окръжност. Пространствата между рамената на кръста са без украса. Вътре кръстът е запълнен с точки и в едното рамо на кръста може да се прочетат буквите „Χ С“, които може би съответстват на монограма на името на Христос (Pay 2007, 335-337).

При разкопките на обект „Младежки дом“ в Стара Загора са проучени няколко жилища, като сред находките са публикувани и фрагменти от 7 капака (Николов, Калчев 1986, 39-65). При тези капаци дръжката е с форма на пресечена пирамида. И при тази находка композициите при украсата са разнообразни, обикновено разположени в пояси, започващи от дръжката към периферията. При един от екземплярите украсата е разположена в правоъгълно поле, а не в концентричен пояс. Върху два от капаците има и частично запазени надписи. Върху първият са буквите „Χ І С“, а при другия - „ОХ“. И двата надписа са в същото такова правоъгълно поле, очертано чрез релефна линия (обр. 2.5).

Една от последните публикувани находки е фрагмент от капак от територията на антична Августа Траяна, дн. Стара Загора (обр. 2е). Капакът е открит по време на едни от първите спасителни разкопки на сграда с мозайки, разположена под Пощенската палата в града, вероятно от края на 60-те години. Капакът е изработен от глина с керемиденочервен цвят. По форма не се различава от останалите екземпляри от тази група – кръгъл диск, с вертикална дръжка с форма на паралелепипед, с височина 2,5 см. Запазена е около половина от капака, със следните размери: диаметър около 15 см и дебелина – 0,7 см (Колева 2015, 53-57).

Тук може да се възстанови цялата украса и частично надпис. Украсата е релефна, разположена в два концентрични пояса, ограничени един от друг чрез концентрични окръжности. В най-външния пояс е разположен частично запазен надпис с гръцки букви „Δ + κγρι“. Средният пояс включва фриз от триъгълници, долепени до вътрешната ограничаваща линия на пояса. При този капак е нанесена украса и върху самата дръжка – изображение на равнораменен кръст.

И при този екземпляр, както и при много други, от долната страна има следи от нагар, получен при употребата на капака. Това е доказателство, че този тип находки са служили за някакъв вид християнска религиозна практика, но в ежедневието. Доказателство за това е и честото им намиране в жилищни сгради, наред с почти всички други групи керамика, използвани в домакинството.

Друг район, в който се срещат тези капаци, е западното и северното крайбрежие на Черно море и в днешна Северна и Южна Добруджа. От българското Черноморие има един капак от експозицията на Варненския археологически музей, който вероятно произлиза от района на Одесос и околността. При него украсата също е релефна – изображение на равнораменен кръст, точки, букви. Много подобен е на капака от Карасура, като тук украса има и в ъглите между рамената на кръста.

Наред с няколкото калъпа от Калатис, са открити и фрагменти от капаци (единият е открит заедно с калъпа) (обр. 3.3). Три от капаците са със сходна украса и имат върху горната си повърхност буквите „Χ.Υ.Μ.Ι.ω“ (Sauciuc-Săveanu 1935-1936, 305, 70). Върху друг фрагмент от капак надписът се чете от дясно на ляво, т.е. е бил изписан така че само буквите са обърнати, но не и посоката на изписване. Това е грешка, която може да се приеме за доказателство, че производителите на тези калъпи и капаци не са носители на езика или калъпите са правени на базата на налични капаци. Последният екземпляр от Калатис е интересен с изображението си на гълъб – един от

основните християнски символи, определяйки недвусмислено религиозния характер на тази група капаци.

Единственият екземпляр от територията на Констанция (Томи) е случайна находка и се съхранява в Musée National d'Antiquités (Barnea 1965, 411). От останалите примери се различава по дебелината на диска – от 0,9 до 1,3 см, като е по-тънък в средата и се увеличава към периферията. Украсата е разделена на пояси, като външният е по-широк. И в двата пояса са разположени надписи, които тук са изписани правилно (обр. 3.4).

При разкопките на Истрия, освен фрагмент от калъп, са открити и два капака (Barnea 1965, 410) (обр. 3.5). Първият е един от малкото изцяло запазени, с диаметър 10,8 см, което е малко по-малко от средните размери за типа. Изработен е от недобре пречистена, с примеси на пясък глина, но и доста лошо изпечена. Дръжката е с височина 2,5 см и с форма на пресечена четиристранна пирамида. Около нея с релефна линия е очертан квадрат. В пространството между квадрата и периферният ръб на капака е разположена украсата, състояща се от стилизирани клонки и две гранули (релефни точки). Другият капак е запазен само като фрагмент. Украсата и тук е разделена на пояси, запълнени с точки, фриз от триъгълници, клонки.

По Долен Дунав са открити екземпляри в три разположените там градове. В Аксиополис са открити два капака, които се различават леко по оформлението на периферния ръб. За разлика от останалите, те са вертикални и заоблени. Украсата при тях е само от по един надпис на гръцки език, ограден от концентрични линии. Те са в релеф, но на места е много нисък и част от буквите са заличени (Barnea 1965, 415) (обр. 3.6).

В Диногения, при проучването на пластове от крепостта и извън нея, са открити 12 капака, от които един е цял. Като форма, материал и начина на изпичане, те не се отличават от всички останали, направени от същата глина с голям процент примеси на пясък, в калъп. При тях характерна украса са растителните орнаменти тип клонче и комбинацията му с кръстове и надписи (Barnea 1965, 414) (обр. 3.7).

Сред находките от Улметум са и двата капака, при които не са използвани калъпи, а са изрязани от фрагмента от по-ранни римски тухли. По тази причина и украсата при тях не е релефна, а е врязана с помощта на острие. Чрез калъп са направени други два капака от Улметум, които са фрагментирани. И двата са с надписи, върху по-малкия фрагмент буквите са на обратно, а върху другия са запазени само няколко букви (Barnea 1965, 417).

* * *

Като общо мнение в литературата е, че тази група капаци се датира в края на V и VI в. При сравнение с украсата от калъпите за лампи от работилницата при с. Кранево, характерна за ранновизантийската епоха, както и дръжките с форма на човешки глави, авторът причислява и калъпите за капаци към V – VI в. (Тончева 1953, 88) Равнораменните кръстове като орнамент също навлизат в изкуството през ранновизантийския период. Тъй като находката е открита на пода на югозападната кула, може да се приеме, че калъпите са съвременни на крепостта. А на базата на разнообразието, големината и големият брой на различни калъпи авторът предполага, че находката е от времето на Юстиниан (527 – 565 г.) (Тончева 1953, 87).

Капаците и калъпът от Нова Черна са част от керамични комплекси, срещани

при разкопките в Нове и кастела Ятрус, с. Кривина, които са датирани в V – VI в. (Милчев, Ангелова 1969, 45).

При разкопките в Стара Загора има по-ясни стратиграфски наблюдения – на проучвания сектор са разграничени 4 строителни периода, като последния заема почти цялата площ на разкопки. Представлява опожарен пласт, с разрушения от кирпич и строителна керамика от паднали покривни конструкции. Находките са от 7 жилища, заедно с керамика, лампи, големи количества оръдия на труда. Откритите монети са от времето на Анастасий (491 – 518 г.) до Тиберий (582 – 602 г.) (Николов, Калчев 1986, 52, 63-64).

Капакът от Карасура е открит в една от кулите от крепостта, разрушена вероятно в края на VI в. И тук датирането на находката е на базата на датиране на пласта, в който е открита (Sprafke 1992, 232).

В крепостта при с. Одърци са ясно разграничени два строителни периода и това позволява по-точното датиране. Първият период включва края на IV и V в., а вторият – VI в. Населението, обитавало крепостта през втория период, е използвало по-ранните и по-стабилни градежи за своите жилища. Капаците произлизат от две жилища със сигурна дата VI в., по откритите в тях монети – на Анастасий и Юстин (Дончева-Петкова, Топтанов 1982, 103). Малко по-ранна дата дават находките от Карановo, които произлизат от жилище от III строителен период и се датират в първата половина на V в. (Борисов 1988, 93).

Една от най-новите публикация е на един капак от Стара Загора (Колева 2015, 53-57). Находката според автора попада в третия строителен период на обществената сграда с мозайки, съществувала до втората половина на V в., когато след хунските нашествия е разрушена и опожарена. В разрушенията на тази сграда са възникнали по-късни жилища от периода V – началото на VI в. (Колева 2015, 57) На базата на аналогични случаи от Августа Траяна, крепостта при с. Одърци, Карановo и др., може да с каже, че капаците произхождат по-скоро от жилищата от VI в., а не от обществената сграда.

Капаците и калъпите за направата им от крайбрежните градове и по долното течение на р. Дунав в провинция Долна Скития (Ултениум, Истрия, Томи, Калатис, Аксиополис, Капидава, Диногеция) са публикувани от Й. Барня, който ги датира (Barnea 1965, 407-417) в периода V – VI в. основно на базата на надписите, като не се отделя внимание на стратиграфията на обектите, от които произлизат. А. Опайц, който разглежда икономическата ситуация в провинция Скития IV – VI в., приема като паралели капаци от керамичните комплекси от гръцки центрове на юг от провинцията (Opaiţ 1996, 143). Споменатите от него екземпляри от Сардис (Opaiţ 1996, 143) обаче според мен могат да се определят като друг тип капаци, тъй като се различават по няколко критерии (Crawford 1990, 63,86). Четирите капака са еднотипни, плоски, с доста профилиран периферен ръб. Дръжката не е плътна, а често леко конкавна в горната част. Нито един екземпляр няма характерната релефна украса. А. Опайц в своята работа привежда откритите при разкопките на Хиос два капака с диаметър от 15 до 24 см (Opait 1996, 143). Изработени са от недобре пречистена глина, но не се споменава технологията на изработване. Формата е на диск, с дебелина подобна на разглежданите тук капаци. Различна е украсата – преболяващо набодена и врязана (луновидни набождания, кръгчета, точки, растителни орнаменти). Находката е допълнена от капаци със същата форма и украса, но със значително по-големи размери, които са предназначени за затваряне на питоси (Boardman 1989, 112-113). Те също така са датирани в VI в.

* * *

Все още в научната литература не е изказано окончателно мнение по отношение на функцията на тези капаци. В 90% от случаите върху долната равна повърхност има следи от нагар, в следствие на използване. В много редки случаи има опушване върху повърхността, където е разположена релефната украса.

На този етап на проучване се очертава разпространение на този тип капаци основно по Черноморското крайбрежие и в източната част на страната (обр. 4). Може само да се предположи, че производството на такива капаци е традиция за черноморските градове, както и в градовете във вътрешността, свързани с тях чрез търговските пътища. Наличието на калъпи определя някои от тези градове като производствени центрове, но вероятно едно производство на обикновени съдове, използвани в домакинството, не е било концентрирано само в определени центрове.

Тази група капаци ни представят една категория керамика, която се среща сравнително рядко, и в същото време е интересен и определящ елемент от материалната култура на населението на диозец Тракия. Те представляват също свидетелство за икономическия и производствения процес през ранновизнатийския период и връзките, които градовете от вътрешността поддържат с градовете разположени по черноморското крайбрежие. Постепенно откриването на повече такива капаци и интересът, който представляват надписите за епиграфиката и гръцкия език, тази група ще придобива все по-голямо значение.

Натрупването на публикации и увеличаването на интереса към този тип керамичен материал постепенно ще разшири определения ареал на тяхното производство и разпространение. Ще се промени и количественото им съотношение спрямо другите групи и типове битова керамика. Късноантичните капаци с украса с християнска символика се превръща в един значителен датиращ и културно определящ материал от археологически проучвания.

Цитирана литература

Александрова, С. 2013. *Типология и хронология на керамиката, изработена на ръка от римския и ранновизнатийския период (I – VI в.) на територията на България*. София: НАИМ-БАН.

Борисов, Б. 1988. Исследования ранневизантийской керамики из Сливенского округа. *Thracia* 8, 90-118.

Дончева-Петкова, *Л.*, Топтанов, *Д.* 1982. Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг. *Известия на Известия на Народния музей – Варна* 18 (33), 103-116.

Колева, *Д.* 2015. Керамичен капак от територията на Берое. *Известия на Старозагорския исторически музей* V, 53-57.

Милчев, А., Ангелова, С. 1969. Разкопки и проучвания на м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 г. *Археология* 3, 31-48.

Николов, Д., Калчев, К. 1986. Разкопки на обект „Младежки дом“ в Стара Загора през 1982 г. *Известия на музеите от Южна България* 9, 39-65.

Рау, К. 2007. Украсен с релеф капак от Карасура. *Известия на Старозагорския исторически музей* II, 335-337.

Тончева, Г. 1953. Керамична работилница край с. Кранево. *Известия на Археологическото дружество в гр. Сталин* IX, 81-88.

Barnea, I. 1965. L'objets céramiques peu connus: les couvercles des vases Scythie Mineure. *DACIA N. S.,* IX, 407-417.

Boardman, J. 1989. The Pottery. In Ballace, M., Boardman, J, Hood, S. Corbett, S. (eds.) *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*. The British school of Archaeology at Athens. London: Thames & Hudson, 88-121

Crawford, J. S. 1990. *The Byzantine Shops at Sardis*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.

Opaiţ, A. 1996. *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Ch.): Producţia ceramicii locale şi de import*. Bucureşti: Vavila Edinf.

Sauciuc-Săveanu, T. 1935-1936. Callatis, VI. *Dacia, V – VI*, 305, 70.

Sprafke, R. 1992. Der Nordwest-Ecthurm der spätantiken Befestingung auf dem Siedlungshü Kaleto. *Zeitschrift für Archäologie* 26, 2, 221-232.

Early byzantine lids with decoration

Kalina Stoyanova

(summary)

Among the ceramic complex of early Byzantine period features a group covers, which are made mainly in molds. They all have a disc shape body with a vertical handle in the middle. They are used for closing containers, mainly traps which are used in the household for cooking. On the upper surface a specific relief decoration of various compositions, friezes and separate ornaments were placed - plant and geometrical ornaments, representations of birds, crosses and others. Mostly are loaded with Christian symbolism.

At this stage of research and publication of the findings a very accurate area of production and distribution could be determent. It could be said they have traditions at the coastal cities, as well as at number of other early byzantine cities, with evidences of their production. As a date of the published findings can be taken 5th – 6th c., mostly in the second half of the 5th century and during the 6th century.

The usage of this type of lids from the group of local pottery in the domestic rituals associated with Christianity is an interesting aspect in the study of material culture in the early Byzantine era.

Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите

Георги Сенгалевич [a]

[a] *Докторант, Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски", бул. Цар Освободител 15, София 1504; g.sengalevich@mail.bg*

Byzantine sgraffito ceramics with monograms of the Palaiologoi

Georgi Sengalevich[a]

[a] *PhD Candidate, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; g.sengalevich@mail.bg*

ABSTRACT

Among the Late Byzantine sgraffito ceramics with monograms that are found across Bulgaria but also in a broader area, particular interest provoke the vessels with monograms of the Palaiologoi, which are engraved underglaze and occupy central place in the decoration scheme. The already proposed suggestions that the signs of the Byzantine ruling dynasty indicate ownership or represent marks of imperial pottery workshops have not been confirmed by the available data. The aforementioned bowls and cups most probably were products of trade, delivered by the Venetian and Genoese sailors, and the monograms have played a similar role as the names of different saints, that decorate samples of the same sgraffito pottery category (*Elaborate Incised Ware*) – to secure the blessing of the meal and to invoke divine protection.

KEYWORDS

Byzantine Ceramics, Sgraffito, Monograms, Palaiologoi

Едно особено интересно и все още недостатъчно изследвано явление в средновековната култура по нашите земи през XIII-XIV в. е сграфито керамиката с подглазурни монограми. Тя обаче далеч не е единна група от глазирани съдове. Въз основа на различията в технологичните, формални и декоративни признаци можем да обособим две отделни категории – „византийска", която у нас се открива основно по Черноморието, и „търновска", която се среща предимно в столицата на Второто българско царство. Първата категория – византийската, се отличава с качествена изработка, монохромност, пестелива, прецизно нанесена украса, в която основно място заемат монограмите, разположени върху дъната. Съдовете са с неголеми размери, главно чаши, купи и паници, и могат да бъдат определени като луксозни. Датират се като цяло в XIII-XIV в., като за съдовете от Константинопол датата е прецизирана в края на XIII-XIV в. (François 2003, 160). В Северното Черноморие и Приазовието керамиката с монограми пък се появява чак към средата – втората половина на XIV в. (Белинский, Масловский 2005, 162; Бочаров, Масловский 2012, 33). В България единствените сигурни контексти са датирани в рамките на XIV в., от първата четвърт на столетието (Бобчева 1979, 126) до самото начало на XV в. (Кузев 1974, 164).

А иначе монограмите, т.е. съкращенията на имена или думи посредством един

Обр. 1. Монограм на Палеолозите, вписан в медальон (champlevé) върху дъно от паница или чаша с конусовидно профилирано столче. Русокастро (по Николов 2010, 53-54)
Fig. 1. Monogram of the Palaiologoi, incorporated into a champlevé medallion at the bottom of a plate or a cup with conical profiled stem. Rusokastro (after Николов 2010, 53-54)

Обр. 2. Монограми на Палеолозите върху камбановидни чаши с плоско дъно с профилиран ръб, конично тяло и сферична периферия. Варна, Римски терми
Fig. 2. Monograms of the Palaiologoi on bell-shaped cups with a flat bottom with profiled edge, conical body and spherical periphery. Varna, the Roman Thermae

символ, включващ няколко букви, като явление са наследени от античността и съпътстват целия път на развитие на Византия от IV до XV в. (Сенгалевич под печат). Сред популярните съкратени надписи, срещащи се върху сграфито керамика, които са десетина различни типа, можем да разчетем имената „Продромос“, „Михаил“, „Йоан“, буквите К, А и др. Особено любопитни са съдовете с монограма, който се разчита като „Палеологос“. Срещаме го в повече от 16 случая: от Созопол (3 известни ми екземпляра, непубликувани), Русокастро (Николов 2010, 47, 53-54), Несебър (минимум 3 образеци, непубл.), Варна (4 екземпляра: Кузев 1974, 169, табл. III/43-45,

Обр. 3. Монограм на Палеолозите, вграден в стените на Анастасиопол в ЗападнаТракия
Fig. 3. Monogram of the Palaiologoi, incorporated into the walls of Anastasiopolis in Western Thrace

Обр. 4. Мраморен капител с монограми. Солун, крипта на „Св. Димитър“ (по Ousterhout 2009, 154)
Fig. 4. Marble capital with monograms. Thessaloniki, crypt of 'St. Dimitrios' (after Ousterhout 2009, 154)

VIII/43-45), Кастрици (2 екземпляра, непубл.), Калиакра (Бобчева 1979, табл. IX/118), Шумен (Антонова 1995, обр. 97/58), Силистра (непубл.). Тук е моментът да изкажа благодарност за предоставените ми изображения, информация и достъп до материалите на В. Плетньов, М. Манолова-Войкова, Т. Марваков, Д. Недев, М. Пашова и др.

Осем от фрагментите, с които можах да се запозная, се реконструират като паници или купи, които стъпват върху високи, конусовидни и често профилирани отвътре и отвън столчета (обр. 1, 8.2). Изработени са от добре пречистена и изпечена глина, добила най-често керемиденочервен или розов цвят. Съдовете с малки изключения са монохромни, покрити по вътрешната повърхност със светла ангоба и глазура, добила най-често бледожълт цвят. Те често са глазирани и отвън, но доста по-небрежно, и много рядко по цялата повърхност, като цветовият ефект е в кафяво. 8 други монограма са нанесени върху камбановидни чаши, чието тяло, заемащо придънната част, е с формата на обърнат пресечен конус, а периферията е полусферична (обр. 2, 8.4, 10.1). Съдовете са тънкостенни, като най-често са запазени удебелените плоски дъна, обикновено със стъпаловидно профилиран ръб. Изработени са от чиста, изпечена до керемиденочервено или розово глина, като при някои в придънната част по стените отвътре личат следи от триноги. Глазурата, нанесена по вътрешната повърхност върху светло ангобно покритие, е с жълт цвят. Глазиране в тъмнозелен цвят върху слой от ангоба често се наблюдава и отвън при по-запазените фрагменти. Монограмите са врязани по вътрешната повърхност върху дъната, понякога в комбинация с друга геометрична украса, с помощта на широко острие, като краищата на буквите завършват с характерните за епохата триъгълни разширения и серифи, отнети от фона в техниката *champlevé*, или с напречни засечки. Съставени са от буквите А, Г, Λ, П. Начертанието е еднакво в почти всичките известни случаи: основна е буквата А, чиито полегати хасти са продължени нагоре след пресичането, за да образуват графемите Г (горе вдясно) и Λ (горе вляво). П се изписва отляво и на равнището на буквата А, като обикновено двете букви са съединени. Изследователите са категорични, че монограмът трябва да се разчита като Παλ(αιο)λ(ό)γ(ος) (Rice 1930, 78). Извън сграфи-

Обр. 5. Монограм „Палеолог“ върху бронзов пръстен със сребърна инкрустация. Нос Чиракман при Каварна (по Тотев 2010, 83)
Fig. 5. Monogram 'Palaiologos' on a bronze ring with silver incrustation. Chirakman cape, Kavarna (after Тотев 2010, 83)

то керамиката го срещаме на много и различни места, например върху крепостните стени на Анастасиопол (Перитеорион) в Западна Тракия (обр. 3), ремонтирани от Андроник III (1328-1341) през 1341 г. (Ευγενίδου 2003, 49). В един от параклисите в Мистра на Пелопонес пък откриваме мраморна плоча с голям монограм в медальон на династията на Кантакузините, който в два от образуваните с рамката на плочата ъгли е съпроводен с монограми на Палеолозите (Millet 1899, 141-142). Монограми, вкл. на Палеолозите, са гравирани и върху капител от криптата на базиликата „Св. Димитър“ в Солун (Ousterhout 2009, 153-156) (обр. 4). Същият монограм е изобразен върху чифт сребърни позлатени обеци от Мистра (The City of Mystras 2001, 166), както и върху скъпи златни, но и по-обикновени пръстени, като бронзовия екземпляр със сребърна инкрустация от нос Чиракман при Каварна (Тотев 2010, 83, 168-169) (обр. 5). Откриваме го и върху реверса на сребърни монети на Андроник III (1328-1341) (Харитонов 2003, 91). Сред най-известните образци на късновизантийското изкуство въобще пък е чашата-киликс на деспота на Морея Мануил Кантакузин (1349-1380) от манастира Ватопед, изработена от яспис и сребро с позлата. Върху осмоъгълното столче четири изображения на светци-архиереи се редуват с четири монограма на дарителя: „Мануил, деспот, Кантакузин, Палеолог" (The Holy and Great Monastery of Vatopaidi 1998, 475-477). Същият монограм, съчетан с още шест други в медальони, образува името на Йоан Кантакузин (1347-1354) върху заглавната страница на ръкопис от 1340 г. с Беседи на св. Григорий Нисийски, дарен от императора отново на Ватопедския манастир. Предполага се, че ръкописът е бил част от личната библиотека на Кантакузин и изработен специално за него (The Holy and Great Monastery of Vatopaidi 1998, 567-568). В над десет други ръкописа от втората половина на XIV в. същият монограм се смята за знак за собственост на различни представители от династията на Палеолозите, която управлява в Константинопол през 1261-1453 г., или за един вид марка на дворцов, императорски скрипторий (Hoffmann 1985, 277-279). Начертанието на всички тези монограми е напълно идентично с това върху сграфито керамиката. В този смисъл разчитането не подлежи на съмнение, а хипотезата за пряка връзка между съдовете с този монограм и Палеологовата династия звучи съвсем адекватно. Ето защо *D. T. Rice* предполага, че те са се произвеждали за нуждите на двореца или от работилници под контрола на императора (Rice 1930, 74). За *B. Böhlendorf-Arslan* монограмите могат да означават само марка на ателието (Böhlendorf-Arslan 2004, 79). В тази

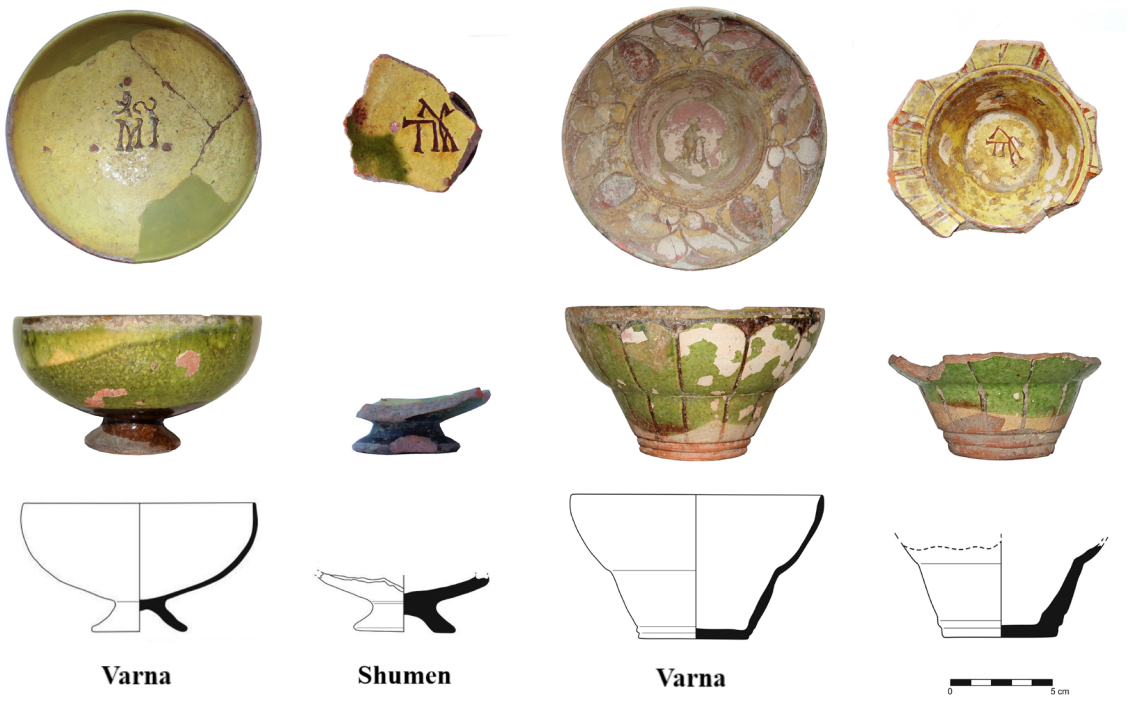
Обр. 6. Полуфабрикати и готова продукция с монограми от работилницата в Sirkeci, Истанбул (http://www.doaks.org/research/byzantine/project-grant-reports/2008-2009/waksman)
Fig. 6. Biscuit-fired and glazed sherds with monograms from the workshop at Sirkeci, Istanbul (http://www.doaks.org/research/byzantine/project-grant-reports/2008-2009/waksman)

връзка трябва да отбележим факта, че всички химически изследвани фрагменти от разглеждания тип, открити в България, са вносни (Kuleff, Djingova 2001, 75). Единствените сигурни археологически данни за производството им са именно от византийската столица (Waksman 2008-2009 [Online]; Waksman et al. 2009, 460, 462; Waksman 2012, 148), където обаче в керамичната работилница, открита при метростанция *Sirkeci* в дн. Истанбул, се е произвеждала сравнително разнородна глазирана керамика със и без монограми, като освен такива с императорски монограм на Палеолозите, се срещат още два типа монограми (Waksman 2012, 148-149) (обр. 6). Освен това като цяло не разполагаме с каквато и да било информация за императорски монопол или участие в грънчарското производство. Организацията на този занаят във Византия не е никак ясна (François 1995, 104). Що се отнася до интерпретирането на съдовете с интересуващия ни монограм като собственост на представители на династията на Палеолозите, няма как да не спомена известието на Никифор Григора, който ни информира, че в края на XIV в. императорският двор в Константинопол дотолкова е обеднял, че е заменил съдовете от злато и сребро с керамични (François 1995, 104-105). Веднага обаче трябва да кажем, че географията на разпространение чертае една сложна картина, която не подкрепя пряката атрибуция на интересуващите ни съдове с Палеолозите. Освен в Константинопол, Созопол и Несебър, които през XIV в. действително приютяват представители на византийската династия, ги откриваме и в територии извън политическия контрол на византийските императори – в Търновска България и Добруджанското деспотство, но също и в Ираклио на контролирания от Венеция о. Крит,

Обр. 7. Разпространение на византийската сграфито керамика с монограми на Палеолозите
Fig. 7. Distribution of the Byzantine sgraffito ceramics with monograms of the Palaiologoi

в окупирания от турците Пергам и генуезката Кафа (дн. Феодосия) на Кримския полуостров, зависим от Златната орда (Ebersolt 1910, 21; Rice 1930, 77-78; Papanikola-Bakirtzi 1999, 82; Böhlendorf-Arslan 2004, 362, Taf. 71; 2013, 351-353, 508-509, Taf. 104, 105, 155) (обр. 7). Дали тогава не трябва да интерпретираме монограмите на Палеолозите като императорски символ върху съдове, предназначени за дарове за високопоставени или заслужили хора? Подобно обяснение в научната литература е търсено например за съдовете с царски монограми от Търново, след като се оказва, че те не се откриват само в двореца и патриаршеския комплекс (Овчаров 2000, 156). През ранновизантийската епоха за такива дарове служат например диптисите от слонова кост. Но дали в късновизантийския период керамиката с монограми, макар и луксозна, е достатъчно ценна, за да може да изпълнява подобна роля? Добре известно е значението на даровете, с които византийската дипломация неведнъж е успявала да „подкупи" враждебни към Константинопол владетели – с пари, коприна, съдове, изработени от скъпи метали или минерали, свети мощи. Тоест тези дарове трябва да имат висока стойност, за да изиграят своята роля (Μέριανος 2007, 211-221). Това е било добре известно и на император Михаил VIII (1259-1282), когато изпраща на Генуа и Златната орда щедри дарове, вкл. златни и сребърни съдове (Cutler 2001, 268). А след като през XV в. империята съвсем обеднява, в основен инструмент на нейната дипломация се превръщат реликвите и мощите, не друго (Попова 2005, 54-55). Но да се върнем към широкия ареал на разпространение. Лесно можем да се убедим, че онова, което свързва тези отдалечени територии и обширни пространства, освен византийското

Обр. 8. Паници/купи и камбановидни чаши с монограми „Михаил“ и „Палеолог“. Изработката е почти стандартизирана. Варна (Римски терми) и Шуменска крепост
Fig. 8. Plates/Bowls and bell-shaped cups with monograms 'Michael' and 'Palaiologos'. The manufacture is almost standardized. Varna (Roman Thermae) and Shumen Fortress

културно влияние, през XIII-XIV в. е и присъствието на италианските морски републики в цялото Източно Средиземноморие. На него вероятно се дължи концентрацията на интересуващата ни керамика изключително по бреговете на Черно море, и в по-малка степен на Егейския басейн. Тя ще да е била търгувана с посредничеството на венецианските и генуезките мореплаватели (François 2003, 166). За съжаление не разполагаме с данни за точния контекст на откриване на съдовете с монограм на Палеолозите, освен от Созопол, където един от фрагментите е открит в насипа на манастирски комплекс (Дражева, Недев 1994, 110-111).

Имайки предвид всичко това, на този етап смятам, че смисълът на поставяне на монограми на Палеолозите може би се доближава до смисъла, вложен в гравирането на монограми и съкращения на имена на светци като св. Йоан Кръстител, св. арх. Михаил и др., върху идентични съдове (обр. 8). В тази връзка трябва да се вземат предвид изводите, които правят например Ат. Попов и М. Робов за керамиката с монограми на българските царе от Търново (Попов 1978, 80-81; Робов 1985, 400-402). Интерпретирането на късновизантийските монограми като хералдични изображения и едва ли не като родови и аристократични гербове, е неприемливо – макар и да откриваме няколко примера за комбинирането им (вкл. на монограми на Палеолозите) с различни повлияни от Запад емблеми и хералдични образи, то по-скоро трябва да ги разглеждаме като изключение за места като Мистра (The City of Mystras 2001, 180-182) или Лесбос на Гатилузите (Acheilara 1999, 18-19, 21-23), където в късния XIV в. местни представители на чуждите западни елити търсят легитимация и престиж (Ousterhout 2009, 159-170). В същото време владетелят във византийския свят неизменно си остава личност, която изпълнява ролята на медиатор между Бог и своите поданици, и още от

Обр. 9. Андроник II Палеолог с Христа, миниатюра от хрисовул на императора
Fig. 9. Andronikos II Palaiologos with Christ, miniature from a chrysobule of the emperor

IV в. се изобразява с ореол. Императорът не е представител на някаква светска власт, а е активна част от клира. Той е не просто поставен от Вседържителя да управлява, а е „в Христа Бога самодържец", чиито име и титла в късните векове на империята се съпровождат дори от характеристиката „свети", защото е миропомазан (Дагрон 2006, 178-179). Притежаването на съдове с името на владетеля, респективно на династията, чиято власт има божествен произход, може би ги доближава до смисъла, който е влаган в съдовете с имената „Продром", „Михаил", „Йоан" и др. В символния свят на Средновековието, където едва ли има проявление на културата, изкуствата, занаятите, в което християнството да не се оглежда, религиозната атрибуция на поне част от монограмите върху сграфито керамика изглежда най-логичното обяснение, и то не толкова като богослужебна утвар, а по-скоро като една трапезна керамика, предназначена за хранене. Поставянето на името на светеца е служило за благословение на ястията (Βασιλάκη 2009, 69). Ако приемем подобна трактовка за част от съдовете с монограми, трябва да кажем, че те не са имали място в официалния култ към светците или императора, а по-скоро изразяват търсене на апотропеен ефект и небесна закрила за притежаващите ги. Към това не можем да не добавим обяснението на Палеологовите монограми, вграждани в зидарията на крепостни стени и кули, редом с християнски символи и дори цели молитвени текстове, освен като символи на държавната власт, именно като апотропейни знаци срещу враговете на императора, т.е. враговете на Христа. Разбира се, една такава хипотеза се нуждае от по-задълбочена аргументация.

* * *

В заключение бих желал да отбележа и един монограм, познат ми от две дъна на паници: единият фрагмент е непубликуван и произхожда от Петрич кале край

Обр. 10. Стандартен монограм на Палеолозите от Калиакра и вариантите в изписването му от Калиакра и от Константинопол (по Böhlendorf-Arslan 2013, 352, Taf. 104)
Fig. 10. Standard monogram of the Palaiologoi and its variations from Kaliakra and from Constantinople (after Böhlendorf-Arslan 2013, 352, Taf. 104)

Аврен, а другият е, открит на нос Калиакра в жилищни помещения, датирани с монети на Иван Александър с Михаил и на Иван Шишман, и е причислен към групата подглазурни знаци с буква А или Δ, разчитани като „Андроникос“ (Бобчева 1979, 133, табл. X/84). Начертанието обаче се различава съществено, тъй като липсва хоризонталната напречна хаста на буквата, а от горния ѝ край излизат три разклонения-„гребенчета“ (обр. 10.2). Подобни монограми са открити и в Константинопол и Феодосия (Rice 1930, 76-77; 1958, fig. 28; Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικίου, Μπακιρτζής 1999, 148), като още *D. T. Rice* си задава въпроса дали те трябва да се разчетат като „Андроникос“, или да се търси друго обяснение, например различно, съкратено начертание на името „Палеологос“ (Rice 1930, 76-77). Действително, буквата А с две или три разклонения е общо взето идентична с изписването на трите букви А, Λ и Г от познатия ни монограм на Палеолозите. По-особен начин на изписване на П може да се открие в третото, допълнително „гребенче“. Тук изниква въпросът: възможно ли е да съществува изписване на името на Палеолозите, различно от така популярното, което вече разгледахме? Оказва се, че да. Кръстовиден монограм, означаващ „Палеологос“, съвсем различен от популярния и вариантите му, ни е известен например от надгробната плоча на Андроник Раул Асен Палеолог (Ευγενίδου 2003, 32), син на управителя на Димотика Мануил Раул Асен (1342). Най-вероятно обаче става дума за развитие и „разпадане“ на стандартния монограм, за загубване на смисъла, вложен в него, и съответно за превръщането на знака просто в декоративна мода, какъвто например е случаят с псевдокуфическото писмо във византийското изкуство. Свидетелство за един такъв процес е начертанието върху една паница от Константинопол, което се явява преходна форма между двата варианта на монограма (обр. 10.3).

Цитирана литература

Антонова, В. 1995. *Шумен и Шуменската крепост*. Шумен: Антос.

Белинский, И.В., Масловский, А.Н. 2005. Импортная поливная керамика Азака (XIV в.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв*. т. 1. Киев: „Стилос", 160-177.

Бобчева, *Л*. 1979. Сграфито керамика от Калиакра. *Известия на Народния музей-Варна* XV (XXX), 125-136, табл. I-XIX.

Бочаров, С.Г., Масловский, А.Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII – конец XIV вв.). *Поволжская археология* 1, 20-36.

Дагрон, Ж. 2006. *Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския „цезаропапизъм"*. София: Агата-А.

Дражева, Ц., Недев, *Д*. 1994. Разкопки в старата част на Созопол. *Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г*., 110-111.

Кузев, Ал. 1974. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. *Известия на Народния музей-Варна* X (XXV), 155-170, табл. I-IX.

Николов, М. 2010. Подглазурни монограми от крепостта Русокастро. *Известия на музеите от Югоизточна България* 25, 47-54.

Овчаров, Т. 2000. *Керамиката на Второто българско царство*. Велико Търново: ПАН ВТ.

Попов, Ат. 1978. Монограмът на цар Иван Александър. *Известия на българското историческо дружество* 32, 69-82.

Попова, Ив. 2005. *Византийската дипломация и Западът (1391-1425).* Велико Търново: Фабер.

Робов, М. 1985. За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII-XIV век. В: Давидов, А., Тъпкова-Заимова, В., Дончева-Панайотова, Н., Драгова, Н., Андреев, Й. (ред.) *Търновска книжовна школа*, т. IV. София: БАН, 395-403.

Сенгалевич, Г. под печат. Монограмите във византийската писмена култура. В: Йорданов, И. (ред.) *Сборник в памет на проф. Й. Юрукова*, под печат.

Тотев, К. 2010. *Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185-1396*. Велико Търново: Фабер.

Харитонов, Хр. 2003. *Среброто на Византия*. Велико Търново: Фабер.

Acheilara, L. 1999. *The Kastro of Mytilene*. Athens: Ministry of Culture.

Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*. Teil I-III. Istanbul: Zero Prod. Ltd.

Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik. Staatliche Museen zu Berlin Preußischer Kulturbesitz* (Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge Bd.3). Wiesbaden: Reichert Verlag.

Papanikola-Bakirtzi, D. (ed.) 1999. *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*. Athens: Greek Ministry of Culture – Museum of Byzantine Culture.

Cutler, A. 2001. Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies. *Dumbarton Oaks Papers* 55, 247-278.

Ebersolt, J. 1910. *Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople: Musées Impériaux Ottomans*. Constantinople: Ahmed Hissan & Cie.

François, V. 1995. *La céramique byzantine à Thasos*. Paris: De Boccard.

François, V. 2003. Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. *Byzantinoslavica* LXI, 151-168.

Hoffmann, Ph. 1985. Une nouvelle reliure byzantine au monogramme des Paléologues (Ambrosianus M 46 SUP. = gr. 512). *Scriptorium* 39.2, 274-281.

Kuleff, Iv., Djingova, R. 2001. Archaeometric investigation of sgraffito ceramics from Medieval Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica* 3, 71-82.

Millet, G. 1899. Inscriptions byzantines de Mistra (Pl. XIV-XXIII). *Bulletin de correspondance hellénique* 23, 97-156.

Ousterhout, R. 2009. Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry. C. Hourihane (ed.) *Byzantine Art: Recent Studies.* . Tempe: ACMRS, 153-170.

Rice, D. T. 1930. *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford: Clarendon Press.

Rice, D. T. 1958. *The Great Palace of the Byzantine Emperors*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

The City of Mystras: [exhibition] Mystras, August 2001 – January 2002. 2001. Athens: Hellenic Ministry of Culture.

The Holy and Great Monastery of Vatopaidi: tradition, history, art. vol. 2. 1998. Mount Athos: The monastery.

Waksman, Y. 2008-2009. *Istanbul Ceramic Workshops Project: First Laboratory Study of a Constantinopolitan Production of Byzantine Ceramics*. http://www.doaks.org/research/byzantine/project-grant-reports/2008-2009/waksman

Waksman, Y. 2012. The First Workshop of Byzantine Ceramics discovered in Constantinople/Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study. In *Atti del IX Congresso internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo* (Venice, 23-27 November, 2009, Italy). Sauro Gelichi (a cura di) Firenze: All' Insegna del Giglio, 147-151.

Waksman, Y., Erhan, N., Eskalen, S. 2009. Les ateliers de céramiques de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2008. *Anatolia Antiqua* 17, 457-467.

Βασιλάκη, Μ. (επιμ.) 2009. *Βυζάντιο 330-1453*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Ευγενίδου, Δ. 2003. *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης. Βυζαντινή καστροκτισία*. Αθήνα: Πέργαμος.

Μέριανος, Γ. 2007. Ο ρόλος του δώρου στη βυζαντινή διπλωματία. – *Τεκμήριον* 7, 199-222.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., Μαυρικίου, Φ. Ν., Μπακιρτζής, Χ. 1999. *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Byzantine sgraffito ceramics with monograms of the Palaiologoi

Georgi Sengalevich

(summary)

Among the Late Byzantine sgraffito ceramics with monograms that are found across Bulgaria but also in a broader area, particular interest provoke the vessels with monograms of the Palaiologoi, which are engraved underglaze and occupy central place in the decoration scheme. Some of the samples with the monogram, most commonly deciphered as the

name “Andronikos”, should be assigned to that group as well. The already proposed suggestions that the well-known from other sources monogrammatic sign of the Byzantine ruling dynasty indicates ownership or represents a mark of imperial pottery workshops have not yet been confirmed by the available data about the production, distribution and the contexts of founding of the aforementioned bowls and cups. And they are too cheap and standard products to be offered as precious gifts by the Byzantine emperors. Most probably we are dealing with objects of trade, delivered by the Venetian and Genoese sailors. That is why apart from Constantinople, Sozopol and Nessebar, where representatives of the Palaiologoi are documented during the 14th c., many samples are also known from territories beyond the control of the Byzantine emperors: Bulgaria with the Despotate of Dobruja (Rusokastro, Varna, Kastritsi, Kaliakra, Shumen, Silistra), the Venetian island of Crete (Heraklion), the Aegean coast of Anatolia, occupied by the Turks (Pergamon), and the Crimean peninsula (Caffa), dependent to Genoa and the Golden Horde. Therefore, at the present stage of research we cannot attribute the Glazed ceramics with monograms of the Palaiologoi directly to the imperial dynasty. According to the evidence, they were produced, delivered and used together with samples of the same sgraffito pottery category (known as *Elaborate Incised Ware*), decorated with monograms of different saints, so it is not impossible that the vessels with monograms of the Palaiologoi have played a similar role at everyday level. The placing of sacred names or holy images at the bottom of the vessels was presumably meant to secure the blessing of the meal and to invoke the protection of God and the saints. In this regard, let us not forget that the emperor was never considered just an ordinary man and a ruler (one of the many), but as the autocrator “in Christ the Lord”, and a true companion of the divine world.

Снаряжението на войската на крал Владислав Варненчик

Невян Митев [a]

[a] *Докторант, катедра Стара и средновековна история, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методи", ул. Теодосий Търновски 2, Велико Търново 5003; nevyan_1986@abv.bg*

The armor of the army of King Vladislav Varnenchik

Nevyan Mitev[a]

[a] *PhD Candidate, Department of Old and Medieval history; "St. Cyril and St. Methodius" University of VelikoTurnovo; 2 T. Turnovski Str., 5003 VelikoTurnovo, Bulgaria; nevyan_1986@abv.bg*

ABSTRACT

Based on the large number of historical sources can be assumed that the campaigns of Varnenchik from 1443-1444 are well studied. In recent years, have documented a large amount of archaeological finds – arms, armor, coins. The aim of this study is to make an attempt to describe the armor of the royal army by bringing the majority of published elements of the armor of the crusader army of the Polish-Hungarian king, discovered in northeastern Bulgaria. As well as originals and precise replicas that are kept in the fund of the Park museum of the combat friendship – 1444. The research on the arms and armor of the crusader army complements the sources and brings more clarity on the events.

KEYWORDS

Battle of Varna, armor, Vladislav Varnenchik, campaingn

Паметната битка на народите, която се е състояла на 10.11.1444 г. пред стените на средновековната крепост Варна, е едно от най-бележитите събития в средновековна Европа. С гибелта на младия полско-унгарски крал Владислав III Ягело и загубата на кръстоносната войска в битката с османците се слага край на надеждите на балканските народи за освобождение. Въз основа на голямото количество исторически извори може да се приеме, че походите на Владислав Варненчик от 1443-1444 г. са добре проучени (Цветкова 1979 и цит. там литература). В последните години се документира голямо количество археологически находки – въоръжение, снаряжение, монети. Археологическите паметници, които се откриват по българските земи и могат да се свържат с емблематичните събития от средата на XV в., са пряко следствие от тези моменти. Те допълват историческите извори.

Целта на настоящия текст е да се направи опит за описание на снаряжението на кралската войска чрез привеждане на повечето публикувани елементи на снаряжението от кръстоносната армия на полско-унгарския крал, които са открити в Североизточна България. Към тях са добавени предметите – оригинали и точни реплики, които се съхраняват във фонда на Парк-музей на бойната дружба – 1444 г[1].

Структурата на войската на Владислав III е нехомогенна и включва рекрути от различни националности, но основната ѝ част се състои от унгарски военни отряди,

1 Голяма част от тях са подаръци от музеите в Будапеща и Варшава.

които наброяват почти половината от армията, т.е. около 10 000 войници. Останалата част е представена от българи, власи, чехи-хусити, хървати, рутени и папски кръстоносци. Полските войници, които вземат участие в кръстоносния поход, са изключително малко на брой. Въз основа на изворовия материал е трудно да се установи точната им численост. Смята се, че те не надвишават 500 войника, личната стража на крал Владислав. На науката са известни имената на 102-ма участника, включително краля (Пентек 2005, 109-124). Витольд Свентославски прави анализ на полското въоръжение и снаряжение по време на битката при Варна (Свентославски 2002, 199-212). Авторът описва подробно полските рицарски доспехи, използвани от войниците във Варненската битка и дава ясна представа как са изглеждали рицарите по това време (обр. 4). Те били покрити с блестящи, полирани листовидни пластини и представлявали бронирани човеци, покрити с метал от главата до петите. Цялостна представа за това как са изглеждали доспехите на полските рицари от армията на крал Владислав Варненчик ни дават двете реплики, които са изложени в централната част на експозицията на Парк-музея на бойната дружба – 1444 г. Едните са копие на готически рицарски доспехи на копиеносци от музея на Полската войска – Варшава от XV в. (обр. 10). Изработени са в ателието по металопластика на Шльонския военен окръг във Вроцлав под ръководството на капитан Йежи Белянски. Комплектът се състои от:

- Шлем – тип „Галет“. Размери: 76 х 28 х 44 см.

- Яката се състои от две части и 4 сегмента. Горната част за шията е с форма на „делта“ и е с 2 метални копчета.

- Нагръдник – състои се от два сегмента на предната част и 4 сегмента на задната; 2 ремъка и обща катарама.

- Нараменници – 2 бр. Горната част е от 7 сегмента, а долна част от 1 сегмент; 2 катарами и метално колче с ремък.

- Налакътници – 2 бр. с шип от вътрешната страна, 2 каишки и катарами, дълж. на шипа 7 см. Защита на мишницата – диск с релеф на цвете и шип в средата, закачени с халка и кука. Защита на предмишницата – две ръкавици с 5 пръста; 2 набедреника; 2 наколенника; 2 подбедрици с конусообразна форма; 2 стъпала – състоят се от 2 части.

- Пола – състои се от 2 части с 3 сегмента.

Вторият тип доспехи, които се съхраняват в музея „Владислав Варненчик“, са с обща височина 170 см. Отделните части са съответно:

- Шлем – тип „Базинет“ с визьор във форма на триъгълна пирамида. Размери: 54 х 32 см. Визьорът има дължина 18 см и основа 15 см.

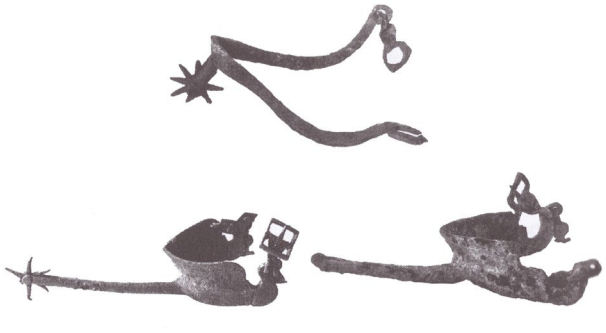
- Част от бронята за предпазване на шията – тип „Горгет“ с форма на пресечен конус, съставен от 5 сегмента с 1 канта и закопчаваща кука; шир. на сегментите – 5 см, обиколка в горната част – 64 см, обиколка в долната част – 108 см, дълж. – 19 см.

- Нагръдна яка – от 2 части всяка с по три сегмента. Частите са съединени с метални копчета. С помощта на 2 катарами (отпред и отзад) се захваща за горната част на полата.

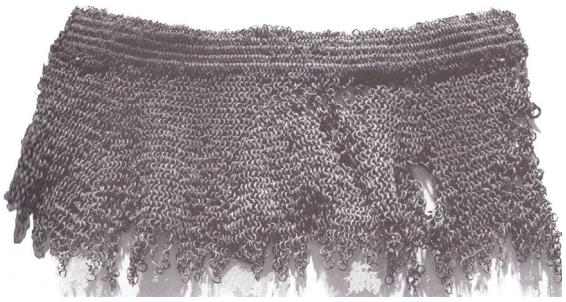
- Нагръдник – съставен от 2 части, съединени с 2 катарами; дълж. – 28 см, обиколка – 104 см.

- Нараменници – състав от по 5 сегмента. С катарама в горната част за захващане към триъгълна яка. Два от сегментите са с по-големи размери – дълж. 48 см, шир. 17 см; другите 3 сегмента са с размери: дълж. 28 см, шир. 8 см.

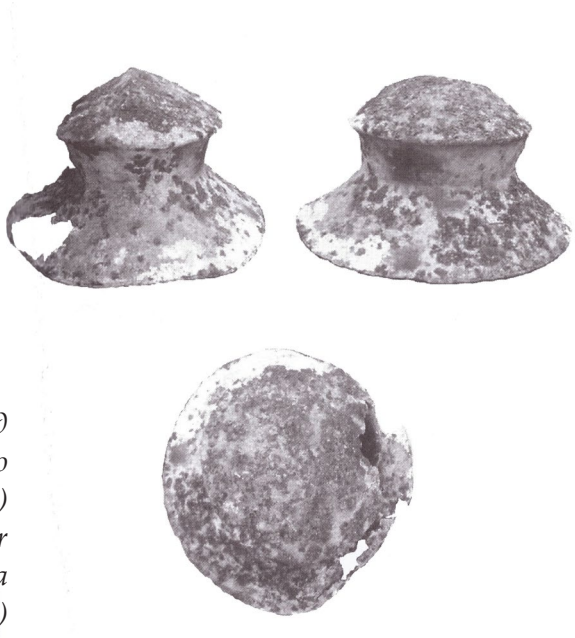
- Защита на подлакътната част – състои се от 2 части, захванати с две панти и с

Обр. 1. Шпори от Североизточна България, от района на с. Изворско и с. Новаково, Варненско и от района на с. Ефрейтор Бакалово, Добричко (по Парушев 2008, № 27-29)
Fig. 1. Spurs from Northeastern Bulgaria, from the region of villages of Izvorsko and Novakovo, Varna and from the region of village of Efreytor Bakalovo, Dobrich (after Парушев 2008, № 27-29)

Обр. 2. Предпазна яка от района на с. Доброглед, Варненско (по Апостолов 1987, 80-84; Димитров, Хрисимов 2008, обр. 1)
Fig. 2. A breastplate from the region of village Dobrogled, Varna (after Апостолов 1987, 80-84; Димитров, Хрисимов 2008, обр. 1)

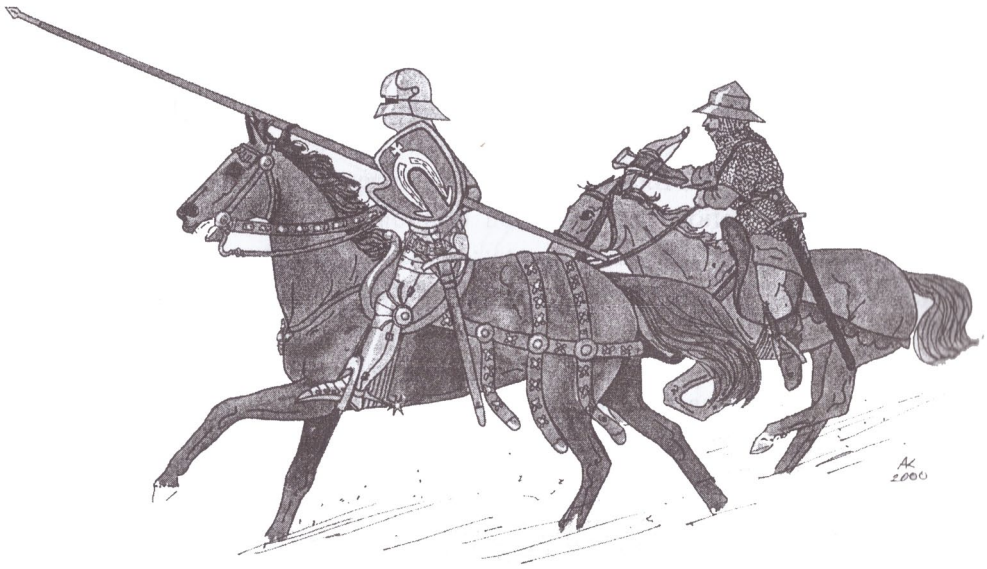
Обр. 3. Хуситски шлем от лозята над кв. „Владислав Варненчик" във Варна (по Димитров, Хрисимов 2006, обр. 1-3)
Fig. 3. A Hussite's helmet from the vineyards over neighborhood "Vladislav Varnentchik" in Varna (after Димитров, Хрисимов 2006, обр. 1-3)

каишка и катарама за закрепване около ръката. Дълж. 18 см, шир. 30 см.

- Налакътник – състои се от 3 сегмента; средният е със сферична форма с пеперудообразна пластина от външната страна; дълж. на налакътника – 25 см, шир. 16 см. Външна пластина – дълж. 19 см, шир. 8 см.

- Предмишница – от 2 части с 2 катарами с каишки, 2 бр. лакти и с металическо копче за прихващане към налакътника. Дълж. – 23 см, обиколка – 30 см.

- Ръкавици – състои се от 2 основни сегмента и сегментирани пръсти с по 6 пластинки, с катарама, един сегмент е конусообразен с дълж. 13 см; обиколка в предната част – 19 см; обиколка в долната част – 14 см; вторият сегмент с пантичка за сегментен палец с дълж. 14 см, шир. 7 см.

Обр. 4. Реконструкция на полски рицар и конен стрелец по време на битката при Варна (по Свентославски 2002, Табл. VIII)
Fig. 4. Reconstruction of the Polish knight and horse archer during the Battle of Varna (after Свентославски 2002, Табл. VIII)

- Пола – има форма на пресечен конус, съставена от 7 сегмента, 2 горни триъгълни. Части с дълж. 25 см, обиколка 97 см; шир. на сегментите 7 см; обиколка в тази част 97 см, в долната част 130 см. Дълж. на полата – 26 см, плетена халчеста част на полата 19 х 16 см.

- Набедреник – конусовиден, съставен от 2 сегмента, съединени с 2 панти и 2 катарами с каишки.

- Наколенник – от 5 сегмента, средният със сферична форма и пеперудообразна форма от външната страна на коляното; дълж. 25 см, шир. 13 см.

- Подбедрица – конусообразна, състои се от 2 сегмента, съединени с 2 бр. панти и 2 бр. катарами с каишки; 2 бр. райберни копчета.

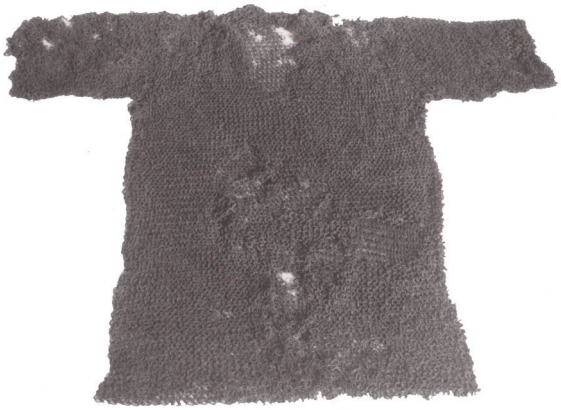
- Стъпала – от 2 части с панта и кука, задна част – 15 х 7 см, предна част – 6 сегмента – I – 10 х 25 см, II, III, IV, V – 16 х 6 см; VI сегмент – клиновиден – 9 х 16 см.

Краката на доспехите са оригинални части от XV в. Доспехите са подарени от Военния музей във Варшава. Описанието, дадено ни от В. Свентославски, както и двете реплики на полски доспехи, които се съхраняват в Парк-музей „Владислав Варненчик", показват как са изглеждали доспехите на полските участници в походите от 1443-1444 г.

Най-многобройните археологически материали, които са достигнали до наши дни следствие на похода през есента на 1444 г. в Североизточна България, са шпорите (обр. 1). През 1923 г. братя Шкорпил отбелязват, че в новоуредения „Владиславов отдел" към Варненския музей интерес предизвикват шпорите, които имали на задната си страна звезда, съответно с 6, 8 или 12 перки (обли или плоски) (Шкорпил 1923, 22). На изток от с. Долище, в средата на XIX в. били намерени много оръжия като мечове, копия, шпори, стрели и др. Част от тях били изпратени в Пловдивското изложение (Шкорпил 1923, 24). При прокопаването на канала между езерото и морето се намерили в тинята скелети на кон, човешки череп, пробит с остро оръжие и шпора със звезда (Шкорпил 1923, 17-18). До този момент са налични общо 24 екземпляра

Обр. 5. Плетена унгарска ризница – XIV-XV в. от фонда на ПМБД-1444 г. (снимка Н. Митев)
Fig. 5. A Hungarian chain armor – 14th-15th c. from the fund of PMCF-1444 (photo N. Mitev)

Обр. 6. Плетена ризница, открита при с. Добрина (Джиздаркьой) срещу Провадия (снимка Н. Митев)
Fig. 6. A chain armor found in the village of Dobrina (Dzhizdarkyoy) opposite Provadia (photo N. Mitev)

Обр. 7. Плетена ризница, намерена при гр. Суворово (снимка Н. Митев)
Fig. 7. A chain armor, found in the town of Suvorovo (photo N. Mitev)

шпори, които принадлежат на войници от обединената християнска армия. От тях осем единични и единичен чифт шпори са с най-общо местонамиране Североизточна България. Локализацията на другите отделни находки е следната: една е открита в местността Сламата край с. Дебрене, Добричко; други четири шпори са следствие на полесражението при Дуловско; един екземпляр произхожда от местността Калето край с. Завет, Разградско; една е намерена е в района на с. Сеново, Разградско; една шпора от района на с. Стан, Новопазарско; една от Разградско; една от района между

с. Изворско и с. Новаково, Варненско; една шпора от района на с. Ефрейтор Бакалово, Добричко; 4 са открити в района на бойното поле при Варна. Местонамирането на шпорите позволява те да се свържат със сражения между кръстоносци и османци. Тези атрибути, както отбелязва и В. Парушев, са неизменна част от снаряжението на войниците от кралската армия (Парушев 2008, 239-257).

При риболов във Варненското езеро са намирани парчета от емайлирани брони и шлемове. Братя Шкорпил упоменават, че сред находките във Владиславовия отдел интерес предизвикват една ризница и една ръкавица. Ризницата е съставена от железни халкички и е намерена в с. Новградец (Козлуджа), а ръкавицата произхожда от с. Виница (Кестирич) (Шкорпил 1923, 27). По-късно е намерена друга ръкавица, която произхожда от местността Евксиноград. Братя Шкорпил пишат, че в Софийския музей също се съхраняват военни паметници от битката при Варна. Сред тях имало и две ризници от Варна и с. Добрина (Джиздаркьой), Провадийско (Шкорпил 1923, 27). В момента ризницата от с. Добрина (№ 26, обр. 6), както и друга ризница, намерена край Суворово (№ 27, обр. 7), са изложени в експозицията на Парк-музея на бойната дружба – 1444 г. Ризниците са основна част от снаряжението на войниците през цялото средновековието. Те са силно разпространени по българските земи през периода на Второто българско царство. Намирането им без ясен археологически контекст не позволява да бъдат датирани с точност към кой век принадлежат. Тук изказвам една хипотеза за тяхната принадлежност. При идентификацията на първата ризница приемам становището на братя Шкорпил, които я свързват с похода на Владислав. Може да се предположи, че тя е следствие на едно от най-големите сражения, които са се водили по време на Варненския кръстоносен поход – битката за Овеч (Провадия). Втората находка най-вероятно е следствие на отстъпление на кралските войски след битката при Варна, т.е. след 10 ноември 1444 г. На музея „Владислав Варненчик" е подарена от Полша автентична лека ризница, заведена под инв. № 165. Този тип са използвани от полската войска. Ризницата е изплетена от стоманени пръстени, всеки от които бил отделно кован и отделно сплетен с нитове. Отпред и отзад ризницата има 20 см разрези, които са улеснявали язденето на коня. Носела се е върху платнен или кожен кафтан, пикиран с конски косми. Ризницата от брънки била защитната броня на стрелците от конницата и в сравнение с ризницата, направена от металически плочки, давала по-голяма свобода на движението, необходима при подготовката за стреляне и по време на самото стреляне от коня. Друга ризница е подарък от Унгарската народна армия – Военноисторически музей-Будапеща (обр. 5). Предадена в ПМБД на 22. 06. 1964 г. от делегация на Унгарския Военноисторически музей, водена от началника му – полковник д-р Ференц Чилаг и е заведена под инв. № 1. Този тип ризници се датира в XIV-XV в. Изплетена е от железни халкички с диам. 0,9 см, преплетени една в друга, създаващи по този начин защитна плоскост. Ризницата има форма на риза и следните размери: дълж. 80 см, шир. 57 см, дълж. на надръчната защитна плоскост 27 см, шир. на същата плоскост 15 см. Във връхната част е апликирана с плетена с по-дребни железни халки (диам. 3 см). В предната гръдна страна – срез с дълж. 23 см. На места има следи от ръжда. Има разкъсване по яката – дълж. 8 см. По краищата на яката има загуби от отделни части до 1 см и дупки от 2 до 0,2 см. На гръдната страна до средата се виждат две разкъсвания – дупки с диам. – 15 см и 0,1 см. В долната дясна половина – 2 разкъсвания с диам. 0,3 см. Част от завършващата долна средна част липсва с размери: вис. 25 см. Следи от дребни разкъсвания по цялата ризница.

Обр. 8. Копие на унгарски рицарски шлем от XV в. (снимка Н. Митев)
Fig. 8. A replica of the Hungarian knights helmet from the 15th c. (photo N. Mitev)

Обр. 9. Копие на унгарски шлем, подарък на ПМБД-1444 г. от Военноисторическия музей в Будапеща (снимка Н. Митев)
Fig. 9. A replica of the Hungarian helmet, a gift to PMCF-1444 by the Military History Museum in Budapest (photo N. Mitev)

Ш. Апостолов публикува една яка нагръдник, намерена на 15 км западно от Варна, край с. Доброглед (обр. 2). Сега се съхранява в музея на гр. Каварна. Това е единствената досега известна подобна находка от България. Изработена е от дребни халкички, свързани една с друга чрез преплитане и занитване. В левия ѝ край встрани, под плътния пояс, е вплетена една-единствена месингова халка с диам. 1,3 см. Халката е по-масивна и по-широка от железните, и върху нея личат кръстче и надпис с латински букви, заличен от времето. Датировката, която дава Апостолов, на база на направените от него паралели, е XV в. Той я свързва с похода на Владислав Варненчик през 1444 г (Апостолов 1987, 80-82). Това становище е добре аргументирано и приемливо, затова и аз се придържам към него. При повторното изследване на яката се установи, че тя се е носила с други доспехи и е имала за цел да защитава само врата на боеца (Димитров, Хрисимов 2008, 227-238)

През 2004 г. в лозята над кв. Владиславово по време на иманярски набези е открит силно корозирал шлем (обр. 3). Виждат се дупки по шлема, една част от които, според първоиздателите му, се дължат на бойни поражения. Станимир Димитров и Николай Хрисимов го свързват с битката при Варна през 1444 г. и го определят като полски или чешки (Димитров, Хрисимов 2006, 84-95). Този тип шапка-шлем е изключително характерен за чехите-хусити, които са били съставна част от християнската армия на Владислав Варненчик. Точно копие е изложено в експозицията на Парк-музей на бойната дружба – 1444 г., което е подарък от тогавашна Чехословакия. Може да се приеме, че откритият в лозята над кв. „Владиславово“ шлем е бил именно на някой чех-хусит.

Във фонда на Парк-музея се съхраняват няколко реплики на унгарски и полски

Обр. 10. Реплика на готически рицарски доспехи на копиеносци и металически доспехи от XV в., подарък на ПМБД-1444 г. от музея на Полската войска – Варшава (снимка Н. Митев)

Fig. 10. A replica of the Gothic armor of spearmen and metal armor of the 15th c., a gift to PMCF-1444 by the Museum of the Polish army – Warsaw (photo N. Mitev)

шлемове, подарени от музеите в Будапеща и Варшава. Унгарските шлемове са два. Първият е изработен от зебло, щипрегнирано с черна пластмаса, с правоъгълен отвор за очите с размери 12,5 х 0,9 см и удължение за врата (обр. 9). Обиколка 88,3 см, вис. 16,5-18 см; по средата на темето – гребен с вис. 0,8 см. Тегло – ок. 730 гр. Вторият шлем е от т.н. затворен тип (обр. 8). Изработен от сив, блестящ метал. Височина 31,5 см, диам. на основата 18 см. Отделните части са скрепени с по-големи и по-малки нитове. С подвижен, изострен отпред наличник, закрепен към горната част на шлема и с панти; вдясно има лостче за повдигане и сваляне. На тила, на отстояние 2,5 см, е прикрепен леко вдлъбнат диск с диам. 10 см. Отзад, вдясно и на диска има знаци – кръстчета. На горната част има изпъкналост – „гребен“ с вис. 1 см. Отвътре шлемът е подплатен с вишнево-кафяв плат. И двата шлема са изработени в Унгария, а оригиналите се намират във Военноисторическия музей в Будапеща. Полският шлем е употребяван от

полските рицарски войскови единици на конницата и пехотата през XIV-XV в. Шлемът прилича на шапка със спусната периферия. Под стоманения шлем се е носила шапка от мека кожа или от пархан. Шлемът на места е бил смачкван и изправян, по него има няколко малки дупчици. Вътрешен отвор – 23 см.

Ян Хет изследва организацията и тактиката на армиите през средновековието. Той описва и тяхното въоръжение, снаряжение, знамена. Авторът разглежда част от войските, които вземат участие в похода на Владислав Варненчик в Североизточна България през есента на 1444 г. – унгарската (Heath 1984, 58-61; 80), полската (Heath 1984, 68-69; 81) и хуситската (Heath 1984, 64-65; 80-81). Армията на Владислав Варненчик и Янош Хуняди била изключително разнородна – тежка и лека конница, тежка и лека пехота, стрелци, които използвали лъкове, арбалети и огнестрелно оръжие. Характерен белег за чехите-хусити бил т.н. вагенбург – каруцово укрепление, зад което се скривали войниците и водили военните действия (Елекеш 1969, 82-139). Сравнено с откритите оръжия видовото разнообразие на защитното снаряжение от Североизточна България, което може да се свърже с кръстоносците на Владислав Варненчик, е значително по-малко. Тези находки са автентични паметници на средновековното снаряжение, използвано от армията на полско-унгарския крал.

Снаряжението на кръстоносната армия, открито в Североизточна България, както и предметите, които се съхраняват в Парк-музея на бойната дружба, дават сигурни сведения за типовото разнообразие на защитното въоръжение, използвано от войниците на кралската армия. Тяхното местонамиране позволява да се проследи движението на войската към Варна и по-важното – изтеглянето на християнските отряди след поражението на 10 ноември. Благодарение на находките могат да се локализират няколко сражения, които са неизвестни от писмените извори. Това са битките при с. Дебрене, Добричко и Дуловско. Шпорите, открити в Разградско, също могат да се свържат със сражения, дадени между бягащи кръстоносци и османски военни части. Намерените паметници на въоръжението и снаряжението по Дунавския бряг доказват, че част от войниците не са успели да преминат реката и са намерили гибелта си по тези места. Проучването върху оръжията и снаряжението на кръстоносната армия допълва изворовите данни и внася по-голяма яснота относно събитията.

Каталог на находките, намерени в Североизточна България

Шпори

1. Размери: дълж. – 15 см, шир. – 8 см, накрая с шестзъбно колелце, дълж. на колелцето е 5,2 см (Боев 1969, 339, № 6).
2. Размери: дълж. – 15 см, шир. – 8 см, накрая с шестзъбно колелце, дълж. на колелцето е 5,2 см (Боев 1969, 339, № 7).
3. Размери: дълж. – 15 см, шир. – 8 см, накрая с шестзъбно колелце, дълж. на колелцето е 5,2 см (Боев 1969, 339, № 8).
4. Размери: дълж. – 15 см, шир. – 8 см, накрая с шестзъбно колелце, дълж. на колелцето е 5,2 см (Боев 1969, 339, № 9).
5. Размери: дълж. – 18 см, вис. – 4 см с шестлъчево колелце накрая (Боев 1969, 339, № 10).
6. ПМБД-1444 г., инв. № 69. Намерена е в района на бойното поле при Варна (Апостолов 1983, 108-109).
7. ПМБД-1444 г., инв. № 74. Намерена е в района на бойното поле при Варна (Апостолов 1983, 108-109).
8. ПМБД-1444 г., инв. № 82. Намерена е в района на бойното поле при Варна (Апостолов 1983, 108-109).
9. ПМБД-1444 г., инв. № 84. Намерена е в района на бойното поле при Варна (Апостолов 1983, 108-109).
10. РИМ-Добрич, инв. № Ас 3793. Намерена е в местността Сламата край с. Дебрене, Добричко. Шпората е с извити тесни рамена, завършващи с единичен петлик. До основата на върха има зъбчата украса,

раменете и шипът са орнаментирани с насечки. Липсват катарамата, гарнитурите и розетата. Шипът е дълъг 3,5 см (Парушев 2008, № 15).

11. РИМ-Добрич, инв. № Ас 3769. Произхожда от полесражението в Дуловско. Шпората е за десен крак, с тесни рамена с леко заострен връх при основата, краищата завършват с единичен петлик. Езичето на катарамата липсва. На левия петлик са захванати две еднакви гарнитури. Вис. при основата 1,7 см, дълж. на шипа 4,2 см. Розета с дванадест лъча и диам. 5,5 см, някои лъчи са счупени (Парушев 2008, № 16).
12. РИМ-Добрич, инв. № Ас 3771. Произхожда от полесражението в Дуловско. Шпората е за ляв крак, с извити рамена, разширяващи се постепенно към основата и сключващи остър ръб с издаден и извит назад връх. Краищата са с двоен петлик. Липсва катарамата. Вис. при основата 4,7 см, дълж. на шипа 3,5 см, зъбчата розета с 6 зъба, два са отчупени (Парушев 2008, № 17).
13. РИМ-Добрич, инв. № Ас 3772. От полесражението в Дуловско. Шпората е с извити и плоски рамена, сключващи ръб при основата със заострен връх. Единият от двойните петлици липсва. Дълж. на шипа 3,5 см, розета с 6 лъча и диам. 4 см (Парушев 2008, № 18).
14. РИМ-Добрич, инв. № Ас 3770. От полесражението в Дуловско. Шпората е с извити и тесни рамена, сключващи при основата силно издаден и извит назад връх. Краищата са с двоен петлик. Липсват катарамата, гарнитурите и розетата. Дълж. на шипа 3,5 см (Парушев 2008, № 19).
15. РИМ-Разград, инв. № 532а. Произхожда от местността Калето край с. Завет, Разградско. Шпората е за ляв крак. Липсва гарнитурата за горния ремък. Шипът е дълъг 4,5 см, извит е леко нагоре и завършва с осемлъчева розета с диаметър 4,2 см. Шпората е реставрирана (Парушев 2008, № 20).
16. РИМ-Разград, инв. № 532б. Намерена е в района на с. Сеново, Разградско. Шпората е за десен крак. Отлично запазена. Дълж. на шипа 4,2 см. Розета с осем лъча и диам. 3,7 см. Шпората е реставрирана (Парушев 2008, № 21).
17. РИМ-Варна, инв. № IV 5667, 5668. Чифт шпори от Североизточна България. Раменатa и шипът са украсени с редове и пояси от насечки. Шипът е леко извит надолу, дълъг 4,3 см. Розета с осем лъча и диам. 3 см. На лявата шпора липсва лявата гарнитура за подстъпалния ремък, а дясната е с отчупен шип и розета (Парушев 2008, № 22).
18. РИМ-Варна, инв. № IV 4960. Шпора от Североизточна България. За десен крак. Отлично запазена. Дълж. на шипа 3,8 см. Малка розета с 6 лъча и диам. 2,5 см (Парушев 2008, № 23).
19. РИМ-Варна, инв. № IV 4959. Шпора от Североизточна България. За десен крак. Отлично запазена. Тесни рамена с единичен петлик. Върхът при основата има зъбчата украса. Раменатa са украсени с насечки, а катарамата – с врязани линии и контур от изпъкнали точки. Три еднакви гарнитури. Дълж. на шипа 3,8 см. Розета с дванадесет лъча и диам. 5,3 см (Парушев 2008, № 24).
20. РИМ-Варна, инв. № IV 1817. Шпора от района на с. Стан, Новопазарско. Лошо запазена. Върхът при основата е дъговидно извит. Част от десния петлик е отчупена. Дълж. на шипа 3,5 см. Розета с 16 лъча и диам. 4,8 см, три лъча липсват. Шпората е реставрирана (Парушев 2008, № 25).
21. РИМ-Разград, инв. № 6100. Шпора от Разградско. Тесни рамена, сключващи при основата заострен и извит назад връх. Краищата са с двоен петлик. Розетата представлява зъбчато колелце с 16 зъба и диам. 2,8 см (Парушев 2008, № 26).
22. РИМ-Варна, инв. № IV 5696. Шпора от Североизточна България. За ляв крак. Върхът при основата на раменете е леко заострен. Единичните петлици са с различна форма – левият е кръгъл, а десният – правоъгълен. Липсват трите гарнитури и езичето на катарамата. Шипът е наклонен, дълъг 2,6 см. Розета с осем лъча и диам. 3 см (Парушев 2008, № 27).
23. РИМ-Добрич, инв. № Ас 2913. Шпора от района между с. Изворско и с Новаково, Варненско. За десен крак. Широки и прави рамене с леко заострен връх при основата. В краищата дълбоки извивки отделят двойните петлици. На лявото рамо преди извивката има и трето ухо за захващане на трета ремъчна гарнитура. Височина на раменете 4,0 и 4,3 см при основата. Дълж. на шипа 11,5 см. Розета с шест лъча и диам. 3,5 см, единият лъч е счупен (Парушев 2008, № 28).
24. Частна колекция. Шпора от района на с. Ефрейтор Бакалово, Добричко. За ляв крак. От същия тип. Третото ухо на дясното рамо е отчупено, а от двойния петлик липсва гарнитурата, държаща подстъпалния ремък. Вис. на раменатa 3,5 см. Дълж. на шипа 8,5 см. Розетата липсва (Парушев 2008, № 29).

Ризници

25. Ризница, която е с неустановено местонамиране, изработена от металически пръстенчета. Размери: дълж. 90 см и шир. 50 см (Боев 1969, 340, № 13).
26. ПМБД-1444 г., инв. № 10. Ризница, металическа, плетена от железни халки с диам. 1 см. Преплетени една в друга и създаващи по този начин плътна защитна повърхност. Ризницата има форма на риза

със следните размери: обща дълж. 80 см, гръдна обиколка – 94 см, шир. на ръкава – 21 см, дълж. на ръкава – 32 см, с разрез на деколтето – 20 см. Ризницата има разрези в долния край на предницата и на гърба с дълж. 22 см. Произхожда от с. Добрина (Джиздаркьой) срещу Провадия. Предадена от Варненския археологически музей през 1964 г.

27. ПМБД-1444г., инв. № 11. Ризница, изплетена от железни халки с диам. 1 см. Преплетени една в друга и създаващи по този начин плътна защитна плоскост. Ризницата има форма на риза със следните размери: дълж. 96 см, шир. при раменете 60 см, дълж. на ръкава – 30 см, шир. на ръкава – 23 см. Отзад и отпред има разрез на долния край – 16 см (отпред) и 13 см (отзад). Гръдна обиколка 116 см. Ризницата има яка от метална тъкан, дълга 74 см, широка – 9 см. Обиколка на деколтето 19 см. Към яката са прикрепени две кукички за закопчаване. Те имат правоъгълна форма с обща дължина 1 см, завършващи с елипсовидни удължения. Произхожда от Суворово.

Предпазна яка

28. ИМ-Каварна, инв. № 133. Яката има неправилна правоъгълна форма, наподобяваща трапец с извивка в горната и долната дълга страна. Изработена е от метални халки. Размери: дълж. 53 (48) см, шир. 23 (22) см (Апостолов 1987, 80-84; Димитров, Хрисимов 2008, 227-238).

Ръкавици

29. Ръкавицата е съставена от малки металически пръстенчета, еднопръстни. Намерена е в местността „Евксиноград“ и е с размери: дълж. 26 см и шир. 14 см (Боев 1969, 339, № 11).

30. Ръкавицата е съставена от малки металически пръстенчета, еднопръстни. Намерена е в землището на кв. „Виница“ във Варна, с размери: дълж. 23 см и шир. 13 см (Боев 1969, 340, № 12).

Шлемове

31. Намерен е в лозята над кв. „Владислав Варненчик“ във Варна. Шлемът е изработен от желязо и се състои от три части. Първата представлява широка, кръгла периферия, изкована от цяло парче метал с диам. 46 см. Втората част е метален лист под формата на цилиндър, закрепен чрез ковашка заварка. Най-отгоре стои третата част, която има конусовидна форма, снабдена с гребен. По този начин шлемът наподобява камбана с вис. 28 см (Димитров, Хрисимов 2006, 84-95).

Цитирана литература

Апостолов, Ш. 1983. Средновековно оръжие и снаряжение в Парка-музей на бойната дружба 1444 г. във Варна. *Известия на Националния военноисторически музей* 5, 1983, 108-109.

Апостолов, Ш. 1987. Оръжие и снаряжение от похода и полесражението край Варна през 1444 г. *Известия на Националния военноисторически музей* 7, 1987, 80-84.

Боев, Р. 1969. Показалец за предмети, материали и документи в България, отнасящи се до битката край гр. Варна. Във: *Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край гр. Варна*. София: Военно издателство, 336-362.

Димитров, С., Хрисимов, Н. 2006. Една реликва от паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). *Известия на Нардония музей – Варна* 42 (57), 84-95.

Димитров, С., Хрисимов, Н. 2008. Предпазна яка (gorgerin) на участник в похода на крал Владислав III Ягело през 1444 година. *Известия на Нардония музей – Варна* 44 (59), 227-238.

Елекеш, Л. 1969. Армията на Хуняди. Във: *Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край гр. Варна.* София: Военно издателство, 82-139.

Парушев, В. 2008. Оръжия и снаряжение на войската на Владислав III Ягело. Непубликувани находки. *Известия на Нардония музей – Варна* 44 (59), 239-257.

Пентек, З. 2005. Полските участници във Варненската битка. Във: *Варна 1444. Действителност и традиция.* Варна: Славена, 109-124.

Свентославски, В. 2002. Польское Вооружение во время битвьи под Варной в 1444 году. В: *Acta musei varrnaensis, I, Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.* Варна: Славена, 199-212.

Цветкова, Б. 1979. *Паметна битка на народите. Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в.* Варна: Г. Бакалов.

Шкорпил, Х. К. 1923. *Владислав Варненчик 1444-1923*. Варна: Варненско археологическо дружество.

Heath, I. 1984. *Armies of the Middle ages*. Vol. 2. Worthing, Sussex: Wargames Research Group.

The armor of the army of King Vladislav Varnenchik

Nevyan Mitev

(summary)

The memorable battle of the nations which was held on 10.11.1444 outside the walls of the medieval fortress of Varna is one of the most notable events in medieval Europe. With the death of the young Polish-Hungarian King Vladislav III Jagiello and the loss of the crusader army in the battle with the Ottomans puts an end to the hopes the Balkan nations for liberation. Based on the large amount of historical sources can be assumed that the campaigns of Vladislav Varnenchik of 1443-1444 are well researched. In recent years it have documented a large amount of archaeological finds – arms, armor, coins. The archaeological monuments which are found in Bulgarian lands and may connect with the emblematic events of the middle of the 15th c. are a direct result of those moments. They complement the historical sources.

The purpose of this paper is to attempt to describe the armor of the royal army by bringing the most of published elements of the armor of the crusader army of Polish-Hungarian king, discovered in northeastern Bulgaria. To these have been added the items – originals and precise replicas that are kept in the fund of Park-museum of the combat friendship – 1444.

The structure of the army is not homogeneous and includes soldiers of different nationalities, but its main part consists of Hungarian military troops, which number is almost a half of the army, i.e. about 10 000 soldiers. The remainder part is represented by Bulgarians, Vlachs, Czechs-Hussite, Croats, Rutens and papal crusaders.The army was composed of heavy and light cavalry, heavy and light infantry, archers, who used bows, crossbows and firearms .Characteristic feature of the Czechs-Hussite was the Vagenburg – the waggon's fort behind which hides the soldiers and fought hostilities.

The most numerous archaeological materials that have reached today due to the march in the autumn of 1444 in Northeastern Bulgaria are the spurs. Other parts of knightly equipments are: chain armors, helmets, gloves, breastplates and others. An overall idea of

what they looked like armor of the Polish knights from the army of King Vladislav Varnenchik give us two replicas that are exposed in the center of exhibition of Park-museum of the combat friendship – 1444.

Compared with the discovered arms, the species diversity of the protective armor from Northeastern Bulgaria, which can be connected with the crusaders of Varnenchik is considerably less. These findings are authentic monuments of the medieval armor used by the army of the Polish-Hungarian king.

The Armor of the crusader army found in Northeastern Bulgaria, as well as the items which are kept in the Park-museum of the combat friendship, give reliable information about the type variety of the protective arms used by the soldiers of the royal army.

Their localization allows to trace the movement of the army to Varna and more importantly – the withdrawal of the Christian troops after the defeat on 10 November. Due to the findings it could be located several battles that are unknown from written sources. These are the battles in the village of Debrene, Dobrich and the area of Dulovo. The Spurs found in the region of Razgrad can also connect with battles given between running Crusaders and Ottoman troops. The discovered monuments of weapons and armor on the Danube shore proved that some of the soldiers were unable to cross the river and have found their death in these places. The research on the arms and armor of the crusader army complements the sources data and brings more clarity on the events.